

Сәкен Хасенеев

Қыңыр ботақан

СӘКЕН ХАСЕНЕЕВ

ҚЫШЫР БОТАҚАН

**/Жан-Жануарлар мен есімдіктер
Дүниесін байқаулардан туған
әңгімелер мен этюдтар/**

Көкшетау - 2007

ББК-84 (5 Қаз)
Х-23

Х.23 Хасенеев Сәкен.
Қыңыр ботакан (әңгімелер мен этюдтар) Көкшетау 2007. 152 бет.
ISBN 9965-00-521-4

Жинаққа автордың көп жылғы өмір тәжірибесінде орын алған ірілі-уақты оқиғалар тізбегінен сұрыпталып алынған жәйттер енген. Кекірегі ояу, сезімі қағылез адам болмаса табиғатта жайшылықта көзге іліге қоймайтын болмыстарды қалт жібермеген автор нені айтса да сендіре айтқан. Жазушының «Сыр сандығы» көркем дүние, өмір дерекке құрылған повесть десе де болады.

ББК. 84. (5 Қаз)

X47003250201
00(05)-07

ISBN 9965-00-521-4

©Хасенеев С., 2007.

Өмірдерек

Журналист-жазушы **Сәкен Хамидолла Хасенеев** 1936 жылы 20 қарашада бұрынғы Көкшетау облысының Қызылту ауданындағы Айсары ауылында туған.

Оның еңбек жолы Целиноград педагогикалық училищесін бітіргеннен кейін Ақмола облысындағы Астрахан ауданындағы Жамбыл сегізжылдық мектебінде мұғалім болудан басталды.

Жасынан жазуға қабілеті бар **Сәкен Хасенеев** сол кездегі Тың өлкелік «Тың өлкесі» газетіне әдеби қызметкер болып қабылданып, сонан кейінгі бар өмірі баспасөзбен байланысты өтті. Ол Ақмола облыстық «Коммунизм нұры» және Көкшетау облыстық «Көкшетау правдасы» газеттерінде жемісті қызмететті.

Қаламы ұшқыр, ойы жүйрік журналист қаламгердің өлкетарихы, оның тағдыры, тамаша адамдары жайлы жазған көркем очерктері мен суреттеме, әңгімелері өз оқырмандарының шынайы ықылас, пейіліне бөленген. Қаламгердің сол туындыларының таңдаулылары 1978 жылы «Дала тарландары» деген атпен кітап болып басылып шықты.

Алматыдағы Жоғары партия мектебін бітіргеннен кейін **Сәкен Хамидоллаұлы** Торғай облысына қызметке жіберіліп, баспасөзде мемлекеттік құпиялылықты сақтау жөніндегі басқарманың бастығы міндетін абыроймен атқарды. Кейін Көкшетау облыстық

телерадиокомпаниясы торағасының орынбасары болып, құрметті еңбек демалысына шықты.

Ұлтының шынайы жанашыры бола білген **Сәкен Хасенсеев** зейнеткерлікке шыққаннан кейін де халқына адал қызмет етті. Ел алдындағы еңбегі атаусыз қалған жоқ. Ол Ақмола облыстық мемлекеттік тілді оқыту орталығында бас маман қызметін ақтық демі үзілгенше атқарды.

I ТАРАУ

**ХАЙУАНДАР ӘРҚАШАН
МЕЙІРІМСІЗ БЕ?**

Қыңыр ботақан

Ата-балаға сыншы келеді. Оның мінез-құлқын, аяқ алысын байқап, ақыл-кеңес беруден әсте жалықпайды. Өмірде көрген, түйгендерін алға тартып,өнеге етіп, айтып отырады. Әсіресе, аталары мен әжелерінің бір жағы ертегі, екінші жағынан тәлім боларлық әңгімелері аса құнды-ақ. Сондай әңгімелер үй жануарлары жайында еді. Осыдан біраз жыл бұрын атамның былай деп әңгіме шерткені бар.

Сен әлі кішкентайсың. Сонда да түйенің баласы сүп-сүйкімді ботақанды көргің келсе, онда көзінді ақырын жұмып, көз алдына тауықтың жұмыртқадан жана шыққан кәдімгі сары балапанын елестетші. Балапаннан әлдеқайда зор болса да ботақан жүнінің нәзіктігі аумаған сол сары баланандікіндей. Жұп-жұмсақ, мап-майда, үлбіреп тұрар еді. Екі көзі тура сенің көзіңдей мөлдір, қап-қара. Мінезі қандай биязы, ал тайрандап ойнақ салған кезіне кезіксең, еріксіз өзің де оған қосылып кете жаздайсың.

Бірақ өзіндей әдепті, сүйкімді балалар көп болғанымен, кейде сотқар, сотанақтарымыз да кездесетіні рас. Сол сияқты әлгіндей биязы мінезді, моп-момын ботақандар болғанмен, айтқанға бір көнбейтін қыңырлары да болады бұл өмірде.

Міне, тап осындай бір ботақан болыпты. Бірде боталы түйе өздерінше серуендеп, табиғаттың сұлу көркін қызықтауға қырға шығады.

-Бізбен бірге серуенге жүр,- дейді атан түйе ботақанға.

-Бармаймын, - дейді ол қыңырлығы ұстап.

-Жүре ғой, ботақаным,-деп інген де бәйек болады.

- Жок, бармаймын!- деп ол одан сайын бұртияды.

-Жүрсенші енді, мен саған тәтті жеміс теріп беремін,- дейді тайлақ тәтесі

-Бармаймын дедім-бармаймын!-деп теріс айналды ол.

-Ендеше, біз сенсіз ақ серуендей аламыз,-дейді де үшеуі жүріп кетеді

«Ботасы бар түйелер, боздамай от жемейді» дегендей, мойышдарын иіп, арттарыша бір қарап қойыш, ұзай түседі олар.Боздап та қояды.

Сөйтіп ботақан үйде жалғыз қалады. Жалғыз қалған соң, іші пысып, аулаға симайды. Енді еріксіз қыдырғысы да келеді. Қыдырғысы келгендігі сондай, тіпті әлгілер әдейі тастап кеткендей-ақ оларға бұртиып, бұрышқа барып біраз тұрады. Салпы ернін жыбыр-жыбыр еткізеді. Сөйтеді де:

-Мені бәрі тастап кетті ме-тастап кетті, ендеше бұдан былай түйе баласы болсам, атымды өзге кой! Енді мен ботақан болмаймын, деп бекінеді ол.

«Аф» деп жақсылап бір бық етеді де «сонда мен кім боламын» деп ойға шомады. «Бұқа болсам ба екен, э?» Ол сол жерде өзінше көзін алартып, күжірейіп келіп ауладағы бағанды сүзеді-ай келіп. Ол ол ма, үйілген қоқысқа жүгіре барып, күлін көкке бұрқырата бастайды. Аумаған бұқа. Гүж-гүж етіп жер тарпып, үстіне топырақ шашып, екі көзі қанталап шабынып тұрған кәдімгі бұқа. Ол дәл осындай кейіпке түскендей. Жаңағы тап-таза денесі қап-қара күйе болып шыға келеді. «Әй, құрысын, бұқаң да оңып гүрған жоқ екен. Басымды жарып, козімді шығарып ала жаздадым ғой» деп ойланып қалды.

Сол кезде дәл жанынан екі құлағы селтең-селтең етіп, бір серке секектеп өтіп бара жатады. Ботақан ешкілер жайында көп естіген. Сүті бал, жүні жібек, сойсаң ет, еркелетсең ерке, малдансаң серке деп білетін оларды. Тастан-тасқа секіреп серкесінің ойыны қандай. Қырық қасқырды алдап соққан айласы және бар. Ботақанның оған қызыққандағы түрі:

Әй серке болып көрейінші-деп серкеге ұқсап, секіре жөнелді. Құлағы ептеп ұқсағанымен, қос өркеші түйенің жабуындай желп-желп етеді.

Ебедейсіз денесі мен балпақ аяғы серкенің жанында ұнамсыз ақ, «Қой, серкесі құрсын. Жұрт жай мақтайды екен ғой. Серке болу аса қолайлы емес екен», дейді ол ішінен. Сөйтеді де ілгері жүріп кетеді.

Ауылдың шет жағындағы жасыл аланда «Соқыртеке» ойнап жатқан иттерге кез болады ботақан. Олардың шекара күзетіп, шанаға жегіліп, адамға қызмет етіп, талай қасқырды жамбасынан түсіретін, көзге түсер данқын жақсы біледі. «Міне, маған лайықтысы ит болу, мынау ойындары қандай ғажап!» деп елпендеген ол:

-Сендермен бірге ойнауға бола ма?-деп өтінеді.

-Әрине, болады. Кәне, келе ғой,-десіп бәрі шәуілдей жөнеледі. Дауыстары мұндай ащы болар ма, ботақанның құлағын тұндырады. Ойындары да қызық екен. Ит біткен оның шолақ құйрығынан да жұлқып кетеді, аяғынан да шалып қалады. Өзгесін қойып, ботақанның тап тұмсығын қытықтап кететіні айтсайшы. Әлгі бір кіп-кішкене ала құштің пәлесін-ай! Ұстатар емес. Тіпті, әне бір төбет циркте жүргендей-ақ екі өркешінің ортасынан қарғи

жөнелгенінде ботақан не істерге білмеді. Ол қаншама тырысқанмен, бірде бір иттің маңына жуыш, ұстай алмады. Ақыры мысы құрып, болдырды «Әй, итікұрсын. Ит сорпам шықты ғой» деп кетіп отырды.

Бір кезде ботақан шарбақтан секіріп, ұшып-қонып жүрген әтешке кез болды. Әтештің де сыры белгілі. Айдары анау-желкілдеп тұрған. Жұртты таң сәріден оятатын дауысы қандай десеңші. Қоразданып тұрған тұрысын көрмеймісін.

Ән, бәрекелді, әтеш болып көрейінші! деп қуанады ол.

-Ұша алам ба екен ?

-Кәне, басташы, мен байқап тұрайын, -дейді әтеш қоқиланып. Неге екенін кім білсін, әйтеуір ботақан қанша секіріп көре де ұша алатын түрі жоқ. Бір мезетте секендеп жүріп, аяғын ауыртып алды. Қызыл бас әтештің күлкіден шегі түйіле жаздады. Мазақтан әбден намыстанған ботақан:

-Әттең не керек, бұл жерде жүгіруге орын тар, әйтпесе - деп мінгірледі.

-Ау, сенің шынымен-ақ ұшқың келеді екен ғой, ә?- деп қанатымен бауырын сыйпап, қораздана қарады әтеш.

-Өрине.

-Ендеше жүр. Көрсетейін ұшатын жерді.

Сөйтіп екеуі жылдамдата басып, бір биік жарқабаққа келеді -Міне, кара,- дейді әтеш. Сөйтеді де, өзі жарқабақтан төмен секіріп, қанатын далбандата қағып, төмен ұшып бара жатады Қандай ғажап! Не деген ептілік!

Қаншама жүрексінгенмен ботақан да әтештің мына ісіне сүйсініп, белді бекем буды. Ол көзді жұмып жіберіп жарқабақтан төмен секіріп кеп кетеді. Манағы күйелеш-күйелеш денесіне су тиіп, мүлде ұсқынын кетірді ботақанның. Онын, үстіне су түбінің лайлы батпағы денесіне жабысқан. Осы күйімен жағаға шыққан ол өзіне тандана қарап тұрған әке шешесін, тәтесінкөреді. Сөйтіп ботақан әбден ұятқа батады. Ол енді төмен қараған күйі:

-Мені өздеріңмен қалдырмандаршы. Бұдан былайғы жерде мен тіл алғыш момын боламын,- деді.

-Міне, қарағым, «әлін білмеген әлек» деген осы. Сондықтан үлкендердің айтқан ақылын тыңдап өскен, өмірдегі өз орнын білген жастан түбі жақсы адам шығады. «Жас бота түйеге қарап өседі, жас құлан биеге қарап өседі» деген мәтел бар. Үлкендердің жамандығын емес, жақсылығын көріп өс. Осыны есінде сақта, деген еді атам ертегісін аяқтай келе.

Тайраңдаған тайлағым

Біздің ауылда шамамен жиырмадан астам қос өркешті түйелер болды. Бәрі де колхоздың қарамағындағы мал. Техниканың тапшы кезі. Сондықтан шаруаның негізгі қара күші-түйе. Көлік ретінде де, сі ішілік саласында да түйе пайдалы.

Бірде әкем ауылнай болған соң ба, кім білсін, әйтеуір, бригадир мені алдына мінгестіріп, егін басына апарды. Ол кезде бригадирдің жұмғаны жұдырығында. Оның айтқаны, бұйрығы-заң. Сол кісі болмай өзінше қызықтап, мені түйеге отырғызды. Түйеге топырақты қопсытып, аударыстыратын өткір тісті тырма жегілген. Жұп-жұмсақ қос өркешіне жайғасып, тізгінді ұстадым. Өркештері тіп-тік, арасынан басым ғана қылтиса керек. Тегі, семіз түйе болған ғой. Содан 40-50 қадам ұзаған соң, қалбандап отырып, тізгіннен айрылып қалдым. Сол-ақ екен, түйем сүдігердің регінен ауытқып, егістіктен шығып кетті. Сол бетімен ауыл қайдасың деп тартып отырды.

Мен дәрменсізбін. Түйені ұстамақ болып, бригадир тұра ұмтылды. Бірақ түйем де шаба жөнелді. Салт аттының дүбірі жақындаған сайын желмая емес пе, жеткізер емес. Жегулі тырма аударылып кетіп, тістері жоғары қарап қалды. Түйеден құлап түссем болды, анау сойдыған тістер сойып тастары хақ. Соны білген бригадир атынақамшы басып, айқайлап келеді. Қуғынға ұшырағанын білген түйе де одан сайын көсіле түседі. Мен болсам, өркешке жабысып, қатып қалыппын. Әйтеуір, абырой болғанда құлағамын жоқ.

Түйе сол екпінімен ауылғакеліп бір-ақтоқтаған. Жедеқабыл жеткен бригадир маған ұмтылды. Ол мені өркештен көпке дейін түсіре алмады. Өйткені өркешке жабысқан қолдарым айқасып, мүлде қарысып қалыпты. Ол қолымды сыйпалап отырып, зорға ажыратып алды. «Уһ, деді. Бір ажалдан қалдық-ау, бала». Бұл оқиғаны ол да, мен де ешкімге айтқан жоқпыз.

Түйе жарықтықтың мінездері қызық қой. Әсіресе, ботасы мен тайлағының мінездерін айтып жеткізу қиын. Екеуі де ойыншыл келеді.

Кейде қатаң мінезге де барады.

Ботақан өте әдемі әрі сүйкімді. Бала мінезді. Ойынға әсте жалықпайды. Ал тайлақ болса, ол да әдемі. Кейде шудасының бөкесінің әйтпесе тілерсегінің жүні тулеп, жалбырап жүреді. Ойынға ол дажалықпайды. Әсіресе, қызыл көйлекті қыздар мен келіншектерді көрсе болғаны, тура бас салады. Ал өзіміз болсақ, әрине, әдейі тиісеміз ғой.

Бірде көшеніңарғы бетіндегі бетімен жүрген тайлаққа өзім тиістім. Қолыма түскен шүберекті желбіретіп, өтірік қашқан больш, «аф-аф» деп, түрлі қимылға бастым. Сол-ақ екен, тайлағым бір қырындар алды дамаған қарай тұра ұмтылды. Ойнақтапкеледі. Тұрақаштым. Өйтпейінше болмайды. Тайлақ ботақандай емес, кеудесімен соғып жығып, екі тізесімен таптайды ғой. Мұндайда екінің бірі ғана тірі қалады. Сондықтан қашып келемін. Үй алыстау. Ең жақыны колхоздың астық құятын ағаш қоймалары. Соған қарай ышқына ұмтылдым.

Ағаш қоймақұстың ұясындай шап-шағыш және едені жерден адам кеудесінен келердей етіп жасалған, асты қуыс. Оның астында талай тығылмақ ойнайтынбыз. Жан қысылғанда соны паналап, астына кіріпкеттім.

Енді болмаса, тайлақ та жетіп қалған екен. Әлгі жерді айналып, мені іздеумен болды. Берік бекініс тапқан мен тапжылмадым. Қас қылғанда тайлақ та дәл жаныма келіп, жатып алды. Мен де қозғалмадым. Сол қалпымызбен түс қайтқанға дейін жаттық. Тайлақ кеткеннен кейін ғана барыш, орнымнан тұрдым. Жан-жағымды бағдарласам, әлгі тайлағым тағы да біреуді көре салып, тайрандап барады екен.

Тайрандаған тайлағымның мінезі осындай еді.

Бәйге

Той десе қу бас домалайды демекші, біздің қазекен ат жарысы десе, ішкен асын жеріе қояды. Бүгін түрлі кедергілерден өту, бірнеше қашықтықта бәйге, жорға жарысы сияқты ат өнерін қызықтайтын күн туды. Жер-жерден нешеме сәйгүліктер әкелінген. Бапкерлер өз сәйгүлігінің айыл-тұрманын түрлендіріп, жарқыратып қойған. Ат үстіне шағын кілемдер де жабылған. Ат аяндатып, бабына келтіріп жүргендерді көрудің өзі тамаша әсер қалдыратыны сөзсіз.

Күн де тамаша. Ыстық та, суық та емес. Самал жел ғана еседі. Шақырайған күн де бұлтқа-жасырынып, мына дүбірге өзіндік үлес қосқандай. Мұндайда жұрт та көңілді-ақ, елегізіп, еліріп алған. Міне, жарыс басталып та кетті. Әуелгі кезек-кедергілерден өтушілерде. Бұл бір сәйгүліктер үшін қиындығы мол белес. Байқамаса, омақаса түсетіні анық. Талай ат мойны үзіліп, мерт болған. Шабандоз да көрмейтінді көреді-ақ. Абырой болғанда бұл жолы бәрі ойдан шықты. Жұрт күткендей, ешқандай айып ұпайын жинамаған «Ақбоз» сөреге бұрын жетті де шабандоздың мерейі үстем болды.

Жарыстың көкесі 25 шақырымға шабу ғой. Мұнда жұрттың бәрі бәйгені күні бұрын әйгілі «Шилікөкке» беріп қойған. Шындығында ол соңғы жылдары осы қашықтықта бірінші орынды басқаға беріп көрген емес. Өзі де көсем, жануар. Төрт аяғы тең жатыр. Жайқалған жорғаға да ұқсайды. Шиыршық атыш тұрған денесі жазылған кезде көсіле түседі-ау, шіркін.

Әр шабандоздың өз әдісі бар. «Шилікөкті» ауыздықтаған шабандоз Еламан аттың басын тартып, он шақырымға дейін денесін қыздырып, озуға деген ынтызарын арттырып алады. Содан кейін ғана аттың басын еркін қоя береді. Міне, дәл сол мөлшерлі жерге келе бергенде «Шилікөк» енді барына салсын. Түйдектелген шанды орғыта өтіп, алдындағы сәйгүліктердің бәрін бірінен соң бірін басып оза бастады. Артта қалып бара жатқан шабандоздар бұл көрініске аң-таң. «Шилікөк» өзінің шабандозынсыз еркін көсіліп барады.

Мәре жақын қалды. «Шилікөк» жеке дара келеді. Оның үстінде шабандоз көрінбейді. Ипподромдағы жанкүйерлер де, төрешілер де аң-таң. «Шабандозы мерт болмаса, не қылсын», - деген қауіп те ойға орала кеткен. Ал «Шилікөк» болса ештеңе болмағандай оқша зулап, сәйгүліктердің әдетімен ешқайда бұрылмастан түрі мәреден бір-ақ өтсін. Аққан бойы біраз жерге барып, бәсендеді де

кері айналды. Сөйтті де тоқтамаған қалпы қатты аяңға салып, ерсілі-қарсылы жүрді де қойды. Кәдімі і піабандозышың жасаш; жаттығуын жасап, денесін суытып жүр. «Өй, жануарым-ай! Әй! ешқайсың маңына жоламаңдар!»-деп бұйырды ауы ақсақалының бірі.

Ал төрешілердің бірі жарыс басталған жерге машинамен кетті. Ол сәйгүліктер бірінен соң бірі середен еткенше Еламанды да алып келді. Еламанның еш жері зақымданбапты. «Шилікөктің» жайын естіп, мәз болып, күліп жүр, Ат құлағында ойнайтын жігіт әлгіндегіқаннен-қаперсіз жағдайын қапаланып та қояды.

Жарыс қортындысы да шығарылды. Төрешілер алқасы әрі ойланып, бәрі ойланып, әділ шешімге келіп, бас бәйгені Еламанға тапсырды.

-Бәйге сенікі емес-«Шилікөктікі.»-деді төреші.

-Оныңыз рас, шындығы сол.Бәйге-«Шилікөктікі.»-деп Еламан да сәйгүлігін маңдайынан сипады. Шын толқып кетті. Атының сыр бермей, бәйге жарысының шарттарын өзі-ақ орындағанына сүйсіне түсті.

-Ал мынау -саған,-деді төреші оқалы шапанды Еламанның иығына жауып,-осындай өнерлі сәйгүлікті бабына келтірі жаратқаның үшін.

Дүбірлі жарыстарда бәйге төрін бермеулеріне тілектеспіз.

-Рахмет, ағалар деп Еламан сәйгүлігін жетектеп бара жатты.

Осылайша «Шилікөктің» шабандозсыз да бәйге алғанының куәсі болдық.

Ер қанаты

Жылқы-ер қанаты, иесіне адал қызмет ететін жануар. Бірде мынадай жағдай болған.

Менің жақын бір досым Ахмет. Ол бір шаруамен көрші мекенге барып келмек болып, атына ер салады. Күн ашық. Орман мүлгіптұр. Құстар сайрап, көңіл күйін құйқылжытады. Жеміс-жидектің детолысқан кезі. Итмұрын, тас жидек, қасқыр жемі дегендерің қып-қызыл, көздің жауын алады. Бірақ уақыты тығыз болғандықтан Ахмет олардың біріне де аялдаған жоқ. Жай тамсанумен келеді.

Осылайша табиғаггы тамашалаған ол ормандағы жалғыз аяқ жолмен барар жердің орта тұсына келіп қалған-ды.

Бір мезгілде қатты оқыс соққыдан қалай мұрттай ұшқанын Ахметтің өзі де білмей қалған. Сол-ақ екен, ірі денелі қоңыр аю бас

салып, Ахметті астына ұмар-жұмар басып алсын. Ол қаншама әрекеттенгенімен ауыр салмақты аюды көтеріп әкете алмады. Сытылып шығудың реті және келмеді. Аю еркіндеп алып, жұмырлап жатыр. «Ойламаған жерден өлетін болдым-ау», - деп ойлады амалы таусылған Ахмет. Не істеу керек?

Осының бәрі қас қағым сәтте болған шаруа. Кездейсоқ арпалысты енді ғана түсінгендей, торы құнан да қарап тұрады. Ол бар екпінімен аюдың бел омыртқасынан қос аяқтап тұрып бір тепті. Аю өкіріп есін жиғанша және тепті. Қатты әрі кездейсоқ соққы аюдың есін жиғызбады. Ол басы ауған жаққа қанша жөнелді. Ақырған даусы бүкіл орманды жаңғырықтырды.

Ал Ахмет болса, атының маңдайынан сипалап, алғысын жаудырып жатыр. Біраз уақыт қимылсыз қалып, ер тоқымға әзер көтерілді. Осы сыбағам да жетер деп, кейін оралды. Көрші-қоландар аюдың қимылына сенгенмен, аттың көзсіз ерлігіне сенбеді. Бірақ шындығы сол.

Ал Ахмет болса, бұл оқиғаны әлі күнге аузынан тастамай жүріп, жылқы түлегіне ынтызары арта түсті.

«Ақылды арғымақтарым-ай»

Баршагүл құрбысы Тазагүлмен ойнап жүрген. Ойларында ештеңе жоқ. Есіл-дерттері-үйдің сыртындағы тақыр алаңқайға ақ балшықпен көгершіннің бейнесін салу. Мойны қаздың мойнындай ұзынырақ болып кеткен «көгершіндерінің» ақ канаты, ноқат көзі айнымай шыққан. Екеуі соған мәз.

-Баршагүл, - деді Тазагүл, - кел құлыншақтың суретін салайықшы-Сен сал, менде құлыншақ жоқ, - деп бұртиып қалды Баршагүл.

Бірақ Тазагүл құлынның екі тік құлағын, желпілдеген жалын әп-әдемі түсіргенде Баршагүл де қызығып кетті. Екеулеп салған суретте құлынның артқы аяғы қисықтау шықты. «Бұл не?» - деген сұраққа: «-Ол аяғын ауыртып алған ғой», - деді Тазагүл. Осылайша өз суреттеріне өздері баға беріп отырғанда екінші кластың оқушысы Мырзатай велосипедпен өте шықты. Бір қолында конфет, бұларды қызықтырып, мақтанып барады.

Конфет қызықтырды ма кім білсін, кішкентай қос құрбы дүкенге бет алды.

Бірақ жолшыбай Тазагүлдің апасы кездесіп қалып, оны жетелеп, үйіне алып кетті. Ал Баршагүл қала берді. Дүкенге жалғыз

баруға зауқы соқпай көше бойлап, әр нәрсеге қызыға қарап, ілгері жүрді. Ауыл шетіне шыға бере жайқалып тұрған қызғалдақтарға көзі түсті. Қандай ғажап гүлдер. Мен мұндалап құлпыра шақырып тұрғанын қарашы?! Бірінен бірі етеді. Ілгері жүрген сайын жақсылары көбейе түскендей. Өстіп жүргенде кеш болып, қараңғы түскенін байқамаған Баршагүл гүл шоқтары көп кездесетін ойпаңға түсіп кетіпті. Енді үйге қайту керек. Үй көрінбейді. «Апам ұрсатын болды», -деп аяғын шапшандата басады. Бірақ керінген ауыл жоқ.

Ауылдан кез жазып, адасқан деген осы да.

Бұл кезде Баршагүлдің әке-шешесі, бүкіл ауылды шарлап, көше кезіп кеткен болатын. Бармаған жерлері қалмады. Түнімен іздеу тоқтатылмады. Ертеңінде милицияға да хабар берілді. Енді ауыл емес, аудан болып іздеу салынды. Жоқ, бала табылар емес. Бір-екі күн емес, үшінші тәулік етіп бара жатты. Неше түрлі болжамдар айтылды. Біреулері Баршагүлді құдыққа «түсіріп» жіберсе, екіншілері ит-құсқа «жегізіп» тынды. Енді біреулері оны ұрлап әкетті деп, сәуегейлік жасады. Не қылса да іс насырға шауып бара жатты.

Бұл жағдайдан осы теңіректегі жылқышылар мен шопандар да хабардар болған-ды. Ауылдан жеті-сегіз шақырымдай жердегі Қоңырат қыратынан онша ұзамай жылқысыш жайып тастаған Әйтiм ақсақал да атқа қонды. Көне көз қарт бұл маңайдың ой-шұқырын бес саусағындай білетін.

Қыратқа шығын, көзін қолымен көлегейлеп қараса, екі-үш аттың үйіріліп тұрғанын байқады. Мұндай мал қарасы бізде жоқ еді ғой, бейсауат жүрген кімнің жылқысы екен деп, жақындап барды.

Жақындап барса,үпі бірдей бие бастарын түйістірген қалпы жерден көгермей тұр.Шыбындап тұр дейтіндей күн ыстық емес. Келген адамға біреуі ғана қарады да тұра берді. Ііұл не керемет деп, жандарына барды Әйтiм қарт. Барса, кішкентай ғана ойпаңда құртақандай қыз бала ұйықтап жатыр. Мына үш жануар оны желден қорғап, бастарын алмай танауларының лебімен балаға жылу беріп тұр.

О, ғажап-ай! Жоғалған, адасқан баланы қамқорлығына алып, желге тигізбей қоршап алып, демдерімен жылу беріп, ит-құсқа тигізбей тұрған түрлері екен-ау! Маңайына қараса, айнала құм үстінде қасқыр, кәдімгі шиіе бөрінің іздері сайрап жатыр. Мына жануарлар болмағанда баланың дала тағыларына жем болатыны сөзсіз-ау. «О, жануарларым-ай! Ақылды арғымақтарым-ай! Ерге

қанат болып қана қоймай пана да болдыңдар-ау! -деп қарт өз-өзінен сөйлеп жүр. Бөйына күш- қуат құйылып, қанат біткендей. Баланы орнынан көтеріп алып, ауылға қарай бет алды. Баршагүлдің соңынан еріп, қалмай жақсылық жасаған әлгі үш жануар да бірге қозғалды. Қарны аш, тонған, қалжыраған Баршагүл басынәлсін-әлсін көтеріп, жылқыға қарай береді. Жанына сая тапқызған жануарлардың жақсылығын, қадір-қасиетін түсіне ме, жоқ па, кім білсін. Әйтеуір, оларға емірене, жылы қарайды. Кіп-кішкентай алақанымен жалынан, жонынан сипағысы келеді. Әйтім қарт ауылдағыларға бұл оқиғаны айтып жеткізе алмады. Жұрт бұған сенер, сенбесін білмеді.

Сәйгел

Тың өңірінің табиғаты ерекше. Таулы, жоталы, орманды, көрікті жерлері аз емес. Сондай-ақ тұтас бір ауданды алып жатарлықтай қуаң, жазық, мидай даласы да бар. Сол жапан сар дала кейде бір жауын-шашынды жылдары болмаса, қапырық ыстық, аңызак желді болып келеді. Табиғаттың осынау ерекшеліктерінеорайөңірдегі аң, құсы олардың дене бітімі мен мінезі де үйлесіп жатады. Жәндіктеріне дейін солай. Табиғи заңдылықты артықшылық жоқ. Бәрі орынды, үйлесімді.

Жаздың нақ ортасы. Көктемде су жайылған ойпандардан жеке шаруаның шөп шауып жатқан шағы. Бүгін де әдеттегідей күн шақырайып тұрып алды. Мұндайда шалдар жағы сақ. Олар қырғакүн қайтқан соң шығады. Жастар тәрізді жүрек жалғар азық та алмайды. Қоректері-айраннан шайқаған шалап,әйтпесе езген күрт. Қайсысын болса да ыдысымен қоса киізге орап алады. Киізге орап,көлеңкеге қойылған сусын әсте жылып кетпейді.

Бүгін Баскен қарт та осындай қаммен жолға шыққан. Сауып отырған жалғыз биесін желіде қалдырып, көнбіс ала өгізін жегіп алған. Өгіз демекші, ала өгізді көргенде бір оқиға ойға орала кетеді.

Ауыл қарттарының мінездері түрлі-түрлі,кескін-кейіптері естен шыға қоймайды. Баскен қарт-ауылдағы ең қияңқы, шап етпе, ашуланшақ, шақар шал. Бірақ мейлінше ашық мінезді, өте әділ адам. Біреуге иненің жасуындай қиянаты жоқ. Қолындағысын бөліп беруге әзір тұратын жан. Оның бұл мінездерін жақсы білетін ересек балалар әдейі бармайтын істерге бармақ.

Бір күні Бәкеннің үйінен өтіп бара жатсақ, арбадан тал түсіріп, үйгенін көрдік. Бір арба кепкен тал екен. Баяғы ала өгіздің терімен жеткізген ғой.

Жанымда келе жатқан Сәркен:

-Көрдің бе?-деді қуақыланып, Бәкеннің тер төгіп жатқанын нұсқап.

-Көрдік.

-Көрсен,-деді ол.-Ай қорғалаған кезде Мәркен үшеуіміз келеміз.

Айтылмыш уақытта келдік. Сәркеннің бұйрығымен әлгі бір арба талды арқалап тасып, ауылдың екінші шетіндегі Тимофей шалдың қорасының ығына әдейілеп үйіп қойдық.

Ертеңіне сыртынан бақылап, аңдыдық. Баскен шал талын көп уақыт іздеп жүріп, әлгі Тимофейдің үйінен тапты. Ал көп жанжалдың көкесі тусын. Бәкеннің аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып жатыр. Тимофей байғұс аң-тан болып ақталып жүр.

- Менікі бала да жоқ, таситын шана да жоқ,- деп ақталады- ай келіп. Айтылмаған сөз қалмады. Ит ырғын, қып-қызыл төбелес бола жаздады. Біз бұған мәз болдық.

Бұл «жорық» Сәрсеннің айтуы бойынша келесі түні тағы қайталанды.

Енді тал біреудің ала жібін аттамайтын Мырзалының үйінің жанына үйілді.

Бәкең тағы әлекке түсті. Тал Мырзалының үйінен табылды. Ол ойланайын деді. Өйткені бұ істің Мырзалының қолынан келмейтінін әбден біледі. Сондықтан ешкіммен қақтығыспай талын үн- түн жоқ тасып алды. Ала өгіздің соры, шықпай жүрген тері ғой. «Жорығымызды» еріккен балалар тағы қайталадық. Талды екінші рет келіп, арқаға сала бергенімізде Баскен қарт аңдып отыр екен, бас салды. Дес бергенде оның қолына Сәркеннің өзі түссін. Сәркеннің әкесі Сәрсен, оның әкесі Жексен, арғы атасы Берсіннен бастан, тұқым тұяғы қалғаны жоқ, түгел балағатталды. Енді оны сүйреген қалпы әкесіне апара жатқанда Сәркен де қулыққа басты.

- Өне, ала өгіз кетті қорадан! - деп қалды.

- Көне, қап, әттеген -ай-! деп жалт қарағанда Сәркен зып етіп қолынан шығып кетті. Тұра қашты. Біз оны зорға қуып жеткен едік.

Сол қапыда қалдырған ала өгізбен тағы жолға тартқан. Біңыранған қос донғалақ арба, құйымшағын бұрасаң да қимылдай қоймайтын ала өгіздің аяны, күпшектің тұсында

жапырайып отырған ала шапанды сары шал алыстан қараған адамға келісті- ақ көрінеді. Бұл тыныштық онша ұзаған жоқ. Әлден уақытта бір топ сона келіп киліксің. Ала өгіздің көзі алайды. Басын олай бір, бұлай бір бұрды. Құйрығы кетті шаншылып.

Құйымшағын бұрап жүргізе алмайтын өгіз алға қарай жұлқи тартсын. Дырқыратып шаба жөнелді. Атқалақтап шапқанда арбаның қос доңғалағы жерге бірде тиіп, бірде тимеді.

Сары шал өгіз айдамақ түгілі, қорыққанынан арбаның жақтауынан айрылмай тарамыс қолымен мықтап ұстап алған.

Оқырасы бар ала өгіз еліре түсті. Жолды қойып, жолсыз жермен тартты. Қайда апарарын кім біліпті. Тартып барады.

Мидай жазық, ең далада жалғыз қайың өсіп тұратын. Бұл өзі табиғат сүйер қауымға атам заманнан қалған бір белгі. Ала өгіздің алған бағыты-сол қайың. Әп-сәтте жетіп барып, әлгі қайыңға соғылды дерсің. Сары шал қатты сокқыдан ұшып кете жаздады. Ал арбаның күпшегі өсіп тұрған ағашқа кептелді де қалды.

Баскен қарт жерге сүйретіле түсіп, күпшекті шығармақ болған. Көп әуреге түсті. Болатын емес. Әбден кейіген қарт айдалада, мидай жазықта тұрса да: «Құдайдың жерінің тарын- ай!»-деген. Ал ала өгіз болса, бар жанын осы жалғыз қайың алып қалғандай көлеңкеде күйіс қайырып тұра берді.

«Айшықтының тапқырлығы»

Биылғы шабындықтың айтары жоқ. Ой-қыры бірдей көкмайса, жайқалып тұр. Түсімі қандай десеңші. Көк шалғынның иісі мұрнынды жарып, кекірегінді ашатүскендей. Мұндай жағдайда; ешқандай курорттың қажеті жоқ. Бірақ бір жаманы-масасы қырғын. Сары маса ызындап, қойын-қоншыңа кіріп, маза бермейді-ақ. Шіркейі және бар.

Адам түгілі жан-жануардың да жылдың осы мезгілінде қорғанатыны-сары маса. Бір мезгілде арбамызға бір қара сиыр жақындап келді. Жан-жағын жайғап, құйрығын сабалап, сары масадан қорынып, сая таппай тұр. Шіркін, тіршілік десеіші, қара сиыр арбамыздағы жаңа шабылған жас шөпті жұлпып алып, арқасына шашады. Мұның бұл тапқырлығына мәз болып тұрғанымызда ол біраз шөпті ысырап етіп те үлгерді.

Міне, осылай,-деді сиырына жақындап келген келіншек бізге,-ақылды деп осы «Айшықтымды» айт. Жылда бұзаулайды. Сүті мол. Келіншек мақтаса, мақтауға тұрарлық сиыры атына лайық айшықты екендігіне дауласа алмадық.

Бұланға телініп...

Сиырымыздың біз ұнатпайтын жаман бір әдеті бар. Жылда бұзаулар алдында есебін тауып, бошалап кетеді. Биыл да сөйтті. Әр іздеп, бері іздеп таба алмай-ақ қойдық. Араламаған орманымыз, шықпаған төбеміз жоқ.

Екі-үш күн өткен соң, орманшы шал сүйінші сұрай келді, «Сиырын табылды, Аралбайдың түбегінде жүр. Жалғыз»,-деді ол. Өкпемізді қолымызға ұстап жетіп барсақ, расында сиырымыз аман, жайбарақат жайылып жүр. Бұзаулапты. Бірақ бұзауы жоқ. Тегі, ит-құсқа жем болған ғой деп қоя салдық. Сиырымыздың қара басы аман болғанына қуандық.

Арада апта еткен соң, әлгі қорықшы тағы жүгіріп келді. «Бұзау табылды,-деді ол аптығып,-жүр көрсетейін». «Жазған құлда шаршау жоқ», қорықшының соңына ердік. Баяғы Аралбай түбегіне бардық.

Жақындай бергенде: «Ақырын, дыбыс шығарма»,-деп ескертті қорықшы. Бұкпантайлап жақындап көрсек, бұзау бұланның бұзауымен жайылып жүр. Ал анадай жерде одырайып бұланның өзі тұр. Әрине, жақындап барсаң, пәлеге қаласың. Төлдерін қызғанып, қарсы шабуылға шығуы кәдік. Бұзауымыз бұланға телінген, әбден еркінсіп алыпты. Жүре берсін, көрерміз әлі...

Ізгіл жанұя

Бұл аймақта бір-біріне мал сату салты жоқ. Бірақ тұрмыс талқысы қоя ма, жақын көршім ойда жоқта жалғыз сиырын сатпақ болып, ауылдан тым қашық аудан орталығына саудалауға барады. Қан базарда мал сатушы да, алушы да аз. Сөйлесе қалған адамға ол сиырын жер-кекке сиғызбай мақтай ала жөнелді. Бұлды болып етсін дейді ғой баяғы «Сиырым өзі сүтті, өзі буаз, өзі семіз. Көрем десең, міне соңына ерген бұзауы да бар», деп сайрай ала жөнелді.

Ол қалай мақтаса да жұрттың көзі жоқ па, көріп-ақ тұр ғой. Қабырғасы ырсыып, іші сумен тырсыып, шодырайып жалғыз мүйізі ғана қалған. Құнажынның желініндей желіні қабысып- ақ тұр. Саудалаушылар тіпті сиыр женінде әңгіме қозғамай, бұзауына сөйлеседі. Амалы таусылған көршім бұзауын сатып, сиырын жетелеп қайтады.

Өтпеген сиырын таңертең өріске жібереді. Бірақ кешкілікте қайтып оралған сиыр жоқ. Ертеңіне де келмей қойды. Тұз тағыларына жем болған екен деген қорқыныш билеп алды көршімді. Әрі-бері ойланған ол баяғы аудан орталығына,

бұзауынсатып алған үйге барады ғой. Барса, іздеген сиыры бұзауын жанында тұр. Таулы-тасты, өзен-көлді белдерден өтіп ондаған шақырым жерден бұзауынжазбай тапқан сиырына риза болған көршім: «Ақшан да өзіне, саудаң да өзіне», -деп, саудасынан айнып, бұзаулы сиырын алып қайтады. Жерсінбейтін, бошалайтын сиыр ғой.

«Гүжілдек»

Бұл ертеректе болған оқиға. Ол кезде колхоз болатын. Колхоздың басқармасы әуелден әулетімен ауқатты тұратын, көзі ашық, еті тірі, алды-артын баға білетін Жаңбыршы деген адам еді. Оның әкесі жетпістен асса да денесінің зорлығына қарамастан жүріс-тұрысы ширақ, шаруадан қалмаған адам. Баласының қарсылығына қарамай жылқыны үйірімен, оннан асып түсер ірі қара ұстайды. Ешкі, қой сияқты ұсақ малда тіпті сан жоқ. Бұлар өз еркімен колхоз үлесіне берілген қаншама малдан қалғандарды ғана. Соның ішінде бұзауынан өсірген «Гүжілдек» деп атап кеткен қызыл күрең бұқасы бар болатын. Оны қолдан шығармай ұстайтын тұқымның асылдығынан болса керек.

«Гүжілдек» өте ірі әрі қырсық мінезді. Қыртыс-қыртыс күжірейген жуан мойыны ірк-ірк етіп, алпауыт кеудесімен тұтасып кеткен. Қатпарланған әукесінің салбырауы анау, жер сызады. Аяқтарының жуандығы керемет. Басы кесек, мүйіздер жуандалып, айыр болып біткен. Қашан көрсең, екі көзі қып қызыл болып, қанталап тұрады. Оның содыр мінезіненсескенгендіктен үнемі байлауда ұстайды. Бас жібі білеу шынжырдан. Оның үстіне мұрнынан тесіп, шығыршық өткізілген. Сол шығыршақ арқылы арқанмен және байланған. Үнемі байлауда тұратын бұқа, әрине, ызалы келеді.

Маңайынан мал да, жан да етсе болды-ақ, өкіріп-бақырып шабынып, қатты пысылдап, көзін алартып, ашу шақырады. Оның ептеп болса да ығатын бір ғана адамы бар. Ол-Жаңбыршы. Жаңбыршының оған бұзау кезінде тақымы батса керек «Гүжілдек», болды! -деп жекісе, анау басыла қалатын.

Жаңбыршы бірде көрші колхозға шаруа жағдайымен жолаушылап кеткен-ді. Сонда әкесі байғұс түлен түртті ме кім білсін, қыстың көзі қырау болғанына қарамастан бүкіл малын үлкен ашық албарға шығарған. Ішінде «Гүжілдек» те бар.

Байлаудан босаған бұқа бұрынғы бұрынғы ма, одан сайын құтырына түседі. Аяғымен жер тарпып, қарын, топырағын устіне шашып, бұрқыратады. Іргені сүзіп, қирата бастайды. Қораның тұсынан көршілердің малы суатқа қарай өте бергені сол еді, албардың сырғауылды шарбақ есігін қирата-мирата далаға бір-ақ атып шығады. Кешеді жүрген адамдардың зәре- құты қалмайды. Мұны көрген Жаңбыршының әкесі шыдамай кетіп, «арам қатқырға» басып, қайыра бергені сол еді, ашулы бұқа оған оқыс ұмтылады да жақындай бере басын шайқап кеп қалады. Сол бетімен өз иесін өткір мүйізіне іліп алып аспанға бір-ақ көтерді. Байғұс қарттың ләм-мим деуге шамасы келмейді. Көзі қанталаған жауыз бұқа өзін бұзауынан өсірген иесін мүйізінен түсіре алмай көтерген қалпы көшеде жүреді де қояды.

Ойбайына басқан жұрт оған маңайлай алатын емес. Әбден амалы таусылған жұртшылық Жаңбыршыға кісі жібертті. Жаңбыршының өзі келіп, оңтайын тауып, шалма тастап, мойнына бұғалық салып, қылғындырып, жыққанынша атаңа нәлет бой бермеген ғой. Ажалы келген әкесін босатып алған Жаңбыршы «Гүжілдекті» буынып жатқан жерінде пышағымен тамағынан орып жібереді. Содан былай бұл ауылда мұндай сүзеген бұқа болмаған көрінеді.

Даланың өз қызығы өзінде

Торғайдың кең дала сахарасында бір-бірімен байламдас қатар жатқан үш өзен бар. Олар - Қараторғай, Сарьггорғай және Торғай өзендері. Оған сонау Ақтөбемен шектесетін Өлкейік өзенін қоссаңыз, бұл алқапта су әбден мол. Бұлардың көктемгі тасуы арынды, өте қатты болады. Су тасқыны кезінде талай көпірдің астан-кестені шығып, қаншама жан-жануарлардың мерт болғанын көзіміз көрген. Ағынды су арнасынан асып, қаптап жатқан Үлкенді-кішілі келдерге құяды. Топан су адамға өткел бермей екі-үш ай жатып алады.

Сол кезде сәуірдің жайма шуақ күндері жан-жануар түлеп шыға келеді. Адамнан да, ағылып жатқан техникадан да сескенбестен мойындарын иіп, қанаттарын қомданып, бір-біріне иіле қырындап сезім білдіре аппақ болып құс төресі-аққулар отырар еді. Алыста орағытып, екеу-екеу болып бөлінген қоңыр қаздар мен қызыл ала түске боянған итала қаздар екеуара қаңқылымен көзге түседі. Жол шетіндегі шалшық сулардан, тіпті аяқ астындағы томарлардың арасынан пыр етіп ұша жөнелетін үйректің нешеме түрі мен бүкіл

төңіректі азан-қазан ететін ақ шағала, балықшы шағала, қызғыш құс, шәукілдектер осы өңірдің сәні.

Судан шошынғаны басылып, текелері бірыңғай бөлінген киіктер әлденеден сескенген шошқалар әлсін-әлі кездесе кетеді. Жабайы шошқа демекші, бұл шіркіннен кім сескенбеген. Әсіресе, қабанның түсі суық. Денесімен біте тұтасқан жуан мойны мен дәу басы, күжірейген жалы мен сойдыған тісі кімді болса да шошындырады анық. Торғайдың қамысты көлдерінде оларғаталай ұшырасқанымыз бар. Қаншама сұсты, қорқынышты болғанымен олардың да көңіл аударарлық түрлі мінездері, нешеме оқиғалары баршылық. Мекендейді. Бірде көлденкүн көтеріле тағы шошқаның шыңғырған даусы естіледі. Біресе қатты қорсылға басса, енді бірде біреу тақымын бұрап жатқандай шыңғырады. «Бір тексідің қақпанына түскен екен ғой. Қап, әттеген-ай,» деп шопан жүгіре басып барады. Ойы - мүмкін болса, қақпаннан босатып, байғұсты қоя беру.

Дауыс шыққан жерге жақындай түсіп, қамыстардың арасымен жүріп келе жатқан. Әлден уақытта жақындады-ау. Арал сияқты алаңқайға шықты. Бұл алаңқай шопанға белгілі. Суы тез тартылып, тұзды соры бұрқырап жататын жер. Қараса, дәу қабанның жотасы көрінеді. Біресе аунайды, біресе бауырымен жылжығандай болады. Сөйтіп жүріп шыңғырады-ай кеп, ал қақпан дегенің мүлде байқалмайды. Бұл не ғажап.

Шопан неде болса, батылданып, алға қарай нық адымдады. Әдейі жеткірініп, жөтелді. Бұл-қабанға берген белгісі. Сол-ақ екен, адамды көрген қабан шошына орнынан атып тұрып, қамыстың ішіне зып берді. «Мынауың құтырған неме ме, көмекке шақырып алып, қашқаны қалай?»-деп ойлады шопан. Жатқан жеріне барса, аққан қанның тамшылары бар екен. Мәселе енді айқындала түсті. Бұл «батырың» өзін өзі емдеген болып шықты. Тегінде, қасқырлар ондырмай талаған болу керек. Ауырсынса да жарасын мына ащы тұзға үйкелеген. Пәлесін қарашы. Өйткені ашық жараға шыбын-шіркейден күрт түседі де арты айықпас дертке айналуы мүмкін ғой.

«Ақылды хайуан екен» деп сүйсінді шопан.

Мықтың да кейде дәрменсіз

Сарықопа көлі-өзінің алып жатқан аумағымен де, табиғи ерекшелігімен де адамды еріксіз тандандырады. Мұнда жабайы

шошқа көптеп кездеседі. Адам бұл көлдің маңында кейдежалғыз-жалпы жүруден де сескенеді. Сойдиган азу тісті қабан түгілі мегежіні кездесе де өтөхауіпті екендігі анық.

Сондай ірі қабандардың бірі көктемде мұз ери бастаған кезде суға түсіп кетіпті. Оның ауыр денесін жұқа мұз көтере алмаса керек. Қабан бар даусымен шыңғырып, жер-көкті азан-қазан етті. Дауыс шыққан жаққа қарай осындағы қамыс дайындаушылар тұра ұмтылды. Барса, қабаннан әл кеткен екен. Күдірейген шүйке жоны мұз болып қатып қалған. Кәдімгі итбалықтан аумайды. Тек тырбандағаннан басқа амалы қалмаған. Өлгі қорқынышты түрінен, көрсетер айбатынан ештеңе қалмаған екен.

Келгендер қолма-қол мұзды ойып, оның аумағын кеңейтті. Біреулері жүгіріп барып, бірнеше сойыл ағаштарды, бір-екі сырғауылды алып келді. Сейтіп көп болып жабылып, дәу қабанды мұздың үстіне шығарды. Мұз тұтқынынан құтылған «батырың» алды-артына қарамастан қалың қамысты жапыра эыта жөнелсін. Бәрі ду күліп, қорқынышты хайуанның дәрменсіз қылығына мәз болысты.

Қоршауда

Қараша қаздың қикуы аңшы ғана емес, кімді болса да елендетіп, дегбірін алып, көл шетіне шақырар еді. Әсіресе, жылы жаққа қайтар кездегі «әндері» өзгеше. Әккі аңшы құстың осынау қайтар шағын күтеді де ұшқан бойда атады. Ол үшін танның атуын немесе қас қарайған кезді күтуі керек. Өйткені қараша қаз от оттаған жерден әбден қас қарайып, қараңғы түн алдында ғана

көлге, немесе айдынды өзенге топ-тобымен қиқулап ұшып оралады дақәлден күн шыға жапа-тармағай көтеріледі. Сондай бір тұста Өлкейік өзеніне барғанымыз бар. Бірақ күн тым кешкіріп кетіп, таңның атуын күткенбіз. Машинада отырған бәріміздің де көзіміз ілігіп кетіпті. Әлден уақытта «Жигули» шайқала бастады. Бұл не пәле деп, терезеден қарасақ, сізге өтірік, бізге шын, айнала қаптап жүрген дала шошқалары. Қабаны да, мегежіні де, торайы да аралас. Жерден жеті қоян тапқандай машинаны қоршап, еркін жүр бәрі. Тіпті машинаға сүйкеніп те қояды.

Бірақ қоршау онша ұзаққа барған жоқ. Біз сонда да есікті ашпай, таңның атауын күттік. Таң атқан соң шықсақ, машинаның біраз жері зақымданған екен. Тіс батқан жерлері де бар сияқты.

Ауылға бұл жайды айтып келгенімізде, ондағылар қолайсыз жерге дамылдағансындар деп түсіндірді. Сөйтсек, тұрған жеріміз тағы шошқалардың су ішуге баратын сүрлеу жолы болып шықты. Оны біз қайдан білейік. Содан былай жер жағдайы жайлы ауыл адамдарымен ақылдасып алатын болдық.

Қорқыныш

«Балықшының баласы суға қарап өседі» демекші, қорықшының әйелі де құрып қойған ауды қараймын деп басын бәйгеге тіккені бар. Ол қайтып келе жатқанында бір бұтаның түбі сыбдыр ете, қалмасын ба. Жалт қараса, сойдау тісі ақсиган қабанның басы көрінеді. Шошып кетті. Одан әріректе бір топ шошқа және жайылыш жүр. Не істеу керек? Ойланатын уақыт жоқ. Қорқыныш бойынбиленген ол екі қадам жердегі ағашқа өрмелеп шығып алды. Ал, қабан болса, басқа жер табылмағандай, дәл сол ағаштың түбіне жегіп келмесі бар ма. Күжірейген жалымен ағашқа сүйкеніп, қасынып рахаттана бастады. Ол жетпегендей ағаштың түбіне ондап тұрып жайғасып, қорсылдап қойып ұйқыға кіріссін. Үйірінің кетіп қалғанында да шаруасы жоқ.

Әрі қорқып, әрі танданған әйел амалсыз ағаш бұтағына жабысып отыра берді. Қабан үйқысынан қашан ояматынан ол, қайдан білсін. Өзінің де дәл осы күйде қанша отыратын белгісіз. Бірақ, тілеуінді бергір, күтпеген жерден трактордың дырылдаған даусы шықты.

Қабан сонда ғана оянып, шошынғаннан қалың орманға безіп берді. Қорқыныш бұлты сөйтіп барып сейілді.

Қабанға да туыс керек

Шошқа фермасы орман ішіне орналасқан еді. Өйткені орман шошқаға әрі пана болумен бірге қасында қорыс көлі бар. Оларды бағуға да, күтуге де қолайлы жер.

Шошқа күтушілер ә дегенде байқамаған-ды, сөйтсе, жайылып жүрген шошқаларға жабайы қабан келіп қосылыпты. Кәдімгі үйреншікті шошқатәрізді. Жақындауға болмайды, қорқынышты қауіпті. Оны айқайлап та, қуып та кетіре алмады. Сол бетімен қабан шошқалармен фермаға бірге келіп кірді. Не істеу керек? Амал жоқ, ол да жеке бір шарбаққа қамалды. Шаруашылықбасшысына айтып көріп еді, «күтімге алындар өзі келген екен, қумай-ақ қойындар» деп бұйырды.

Қабан асыранды шошқалардан ерекше болатын. Түсі де өгеше. Маңдайынан басталған қалың жалы күжірейіп тұрады. Қимылдары оқыс. Тегі өз ортасында бірденеден шошынған болукерек. Өйтпесе қыстауда не шаруасы бар. Оны бірде басқа қораға қамап көріп еді, ұнатпады, мінез көрсетті. Сондықтан үйренген орнына қайта әкелінді. Қабан күндіз шошқалармен бірге жайылады да кешке қарай өз орнына қайта жайғасады. Кетеремес. Қолға үйреніп кетер ме екен, әлде қайтсе де тағылығын жасар ма екен. Ол жағы әзірге белгісіз. Бірақ шошқа күтушілер үнемі үрейленіп жүретін болды.

Дәндеген торғай

Қала жұрты ертемен оянады да әдетінше аялдамаға қарай асығады. Өйткені қажетті автобусынан, баратын жұмысынан кешікпеуі керек. Бүгін де солай. Аялдамаға қарай жұрт ағылып жатыр. Аялдама басы ығы-жығы. Автобус келер емес. Жұрт көп күтіп қалды. Сөйтіп тұрғанда дүкен жақ шеттегі бір-екі әйел оқыс баж ете қалды. Жұрттың көбі бері қарай ығысайын деді.

Қараса, тісі сойдиған кәдімгі қабан жүгіріп жүр. Бірақ денесі кішірек торайы екен. Қалай болғанда да ашуы келсе анау сойдиған тісі кімге оңай тиер дейсін. Шеткі бір әйел қорыққанынан өзімен алып шыққан тегенесін қолынан түсіріп алды. Тегене шар ете қалды. Соған қарамастан торай оған бас салып, ішіндегі жұмсақ тоқашты ұнтай бастады. Тоқаш таусылған соң жан-жағын қарманып, қорсылдап тіміскіледі. Одан қорыққан екінші бір әйел қолындағы конфетін тастады да тұрды.

Соны қанағат еткен торай бір шыңғырып алды да келген жағына кетіп отырды.

Бұл жерге жабайы торай қайдан келгеніне таңданды бәрі. Өйткені жақын маңда хайуанаттар паркі жоқ. Бірақ 3-4 шақырым жерде орман қойнауында шағын батпақты көл бартын. Тұрғындардың бәрі сол көлден келген болар деген тұжырымға келді. Ашыққан болар десті. Түсі суық торай келесі күні тағы келді. Әбден тәттіге дәндеп алған ол күнде келетінді шығарды. Жұрт еті үйренген торайға еріп, дәу қабанның өзі де келіп қалмас па екен деп, қауіптеніп жүрді. Бірақ көп кешікпей торайдың өзі де көрінбейтін болды.

Үңгірдегі үрей

Мен білетін «Баянтау» совхозының директоры Баяш аңсақ жан. Жылдың қай мезгілі болса да далаға қарағыштап бірденесін жоғалтып алғандай елеңдеп тұрады. Әсіресе, қасқыр десе, дегбірі кетеді. Әйтеуір тұз тағысына жаны қас. Анада ауылдағы бір отар қойға қасқыр тиіп, біразын тамақтап кеткеннен кейін, оларға өшіге түсіп, тіпті қатуланып алған. Сондықтан қасқыр кездесе - ақ, опың соңына түсіп бағады. Бір ғажабы Баяштан қасқыр құтылып көрген жоқ деседі жұрт.

Бірде Баяш жанындағы серіктерімен сабаны жинап алынған алқаптың бойымен келе жатады. Ойда жоқта бір қасқыр кездесе кетпей ме. Өзі де арланы екен. Бұрылып бір қарайды да сары жоталы тебеге қарай жосылта женеледі. Әккі аңның егін алқабымен соңына түсу қиын. Қасқырды сол бетімен қоя беріп, Баяш аңыздың екінші басына шығып алды. Сөйтеді де қасқырға бүйірден қосылады. Бәрібір тықырдың таянғанын сезініп, ышқына түседі. Оны анау көрінген тебеге жеткізбеу керек. Жетсе бітті, маңайлатпай келетіні анық. Қашқан қасқыр да, қуғыншылар да мұны жақсы түсінген.

Уақыт өзі ан сайын бұлардың аралары тым жақындай түсті. Енді оқ бойы келіп қалды-ау дегенде опырылған апан кезігіп калып, қасқыр соның ішіне кіріп кетеді. Қуып жетіп қалған машина екпінімен өте шығып, ұзап барып тоқтайды.

Сөйтсе, бұл ескі шахтаның орны болып шықты. Жүргізуші қызба жігіт қолына электрлі қол шамын ала салып, жүгірген бойда апанға түсіп кетеді. Сыртта қалғандар жігіттің өжеттілігіне масаттанып, оны жер-көкке сыйғызбай мақтап отырғанда, жаңағы қасқыр шахтаның екінші жағынан шығып алып, келген жағына қарай тартып отырады. Баяштың да оның жанындағылардың көздері шарасынан шығып, не істерін білмей қалады. Тілдері байланып, бәрі шахтаға қарай ұмтылысты. Жігітті «жазым етті», «жарып кетті» деген түрлерінде үрей бар. Сөйткенше жаңағы жігіт ештеңе болмағандай жымысып шыға келеді.

- Не болды? - десіп жатыр бәрі.

- Ештеңе болған жоқ. Шамды жағыптүскенім сол еді, қасқыр қарсы ұмтылғанда, зәре- құтым қалмады. Ол мені соға- моға далаға тұра ұмтылды. Қолымдағы шамды қағып түсірді. Не болғанымды өзім де білмеймін,- деп самбырлап жатыр жігіт.

Шамасы екеуі де бір-бірінен қатты қорыққан. Үрейленген жүргізуші жігітті қаға-маға қашқан қасқырдың зыта жөнелген түрі анау. Бұлар қайтадан «атқа қонды». Жер бағдарын жақсы білетін Баяш жол нұсқады. Қорқау қасқыр бұл жолы құтыла алмады.

Кешқұрым

Бұл алқапты Киіккөшкен деп атайды. Жылда астығы мол шығатын, шөбі шүйгін, шұрайлы жер. Биыл да диқан қауымы үлкен үмітпен дән сеуіп жатқан көктемгі кез. Баяш директор болған соң да ұйқы- күлкі көрмейді. Бүгін де егінжайды аралап, диқандармен жүздесіп дегендей біраз жайға қанықты. Кешқұрым. Жолсыз жермен алтыншы бригадаға төтесінен тартқан еді. Көп ұзамай ескі қыстаудың орнынан бір қасқыр ата жөнелді. Қастауды бойлай өте бергендері сол еді, апанға көздері түсті. Кәдімгі қасқырдың апаны.

- Көне біреуің мына іннің жанында қалыңдар,- деп бұйырды Баяш.

- Е, жарайды, мен-ақ қалайын, ананы тез қуыңдар,- деп шеткері отырған мен машинадан секіріп түсе қалдым. Аналар қасқыр қайдасың деп тартып отырды.

Состиып мен тұрмын. Апанды айнала қарап шықтым. Ішінде бөлтіріктері бар сияқты.

Қуғыншылар көзден лезде ғайып болды. Қас қарайып барады. Денем тоназыын деді. Сөйтіп тұрғанда көз алдында от жарқ ете қалды. Қасқыр. Қаншығы екен. Қыстауды айнала берді. Мәссаған! Денем тоназымақ түгілі, мұздап қоя берді. Қас уақыт озған сайын жақындай түседі. Көзінен от жарқ-жүрқ етеді. Бойымды қорқыныш билей бастады. Қорыққанға қос көрінеді деген рас екен. Көзіме екі қасқыр болып көрінді. Амалсыз шегіне бердім. Айқайлайын десем, даусым шығар емес. Шегінген сайын қасқыр да жақындай түсетіндей. Қолымда ешқандай қару жоқ. Не сіріңке болсайшы, ол да жоқ.

Шегіне-шегіне домалап жатқан шөлмекке көзім түсті. Жалма-жан шөлмекті алып, кірпіштің сынығына соғып жіберіп, дыбыс шығардым. Қолыма керемет бір қару түскендей күш бітіп, оқыс қимыл жасадым. Бұл әрекетіме қасқыр да іркіліп, сескенгендей болды. Далатүн шымылдығын жамылған. Қалай дегенмен де қасқырдың от көзі өңменімнен етіп барады. Менде шегіне бергеннен басқа амал жоқ. Бір мезгілде қасқыр бұрылғандай болды ма, от көзі көрінбей кетті. Сол-ақ екен айдалаға зыта жөнелдім. Алдым жөн, артым соқпақ. Арты қарап қоямын. От көзі көрінбейді. Мұндай жүйрік болармын ба? Аяғым аяғыма тимейді. Сол бетіммен, құдай дес бергенде дала қосынан бірақ шықтым. Қостағылар бұған сенер-сенбестері білмейді. Әйтеуір күле береді.

Қуғыншылар болса, манағы қасқырды соғып алып, әлгі інге қайтып оралса, мен жоқпын. Зәрелері кетеді. Қасқырға жем болған шығар деп қорқады. Апанның маңайын машинаның жарығымен іздеп, ең болмаса киім - кешегі кездесер ме екен деп, көп әурегетүседі, ақыры олар да келеді. Дикандармен әңгіме соғып, сорпаішіпотырған мені көргенде жүздері жайнап жүре берді. Енді қасқырды қалай, қайтіп соққанын олар айтып жеткізе алмады.

Қарынға жасырған бөлтірік

Жұмыстан мезі болғанда дала кезіп кететін әдетім. Әсіресе қолыма құрық ұстап, өзен жағалай қармақ тастауға құштармын. Бүгін де сол әдетіммен Затонның ескі жұртын бетке ұстап, Жалпақ қара суына қарай астым.

Май айының орта тұсы-тын. Өкпек қара суық жел әлі басылмаған. Бірақ көктемгі тіршіліктің қызығы мол. Өсімдік те, жәндік те дүниенің рахатына батқан. Солардың тыныштығын бұзғым келмей аяғымды сүйрете басып, төңірекке жіті көз тастап келе жатқанмын. Әлден уақытта ту сыртымнан мотоциклдің даусы шықты. Қыр жақтан келіп қосылатын сүрлеу жолмен әлгіндей болмай жетіп-ақ қалды. Өзімнің ежелгі көршім, орыс досым. Тоқтап, жөн сұрастық. Сөйтсем ол картоп егетін жерді бағдарлауға шыққан екен, Қоймастан мені де мінгестіріп алды.

Сөйтіп ескі жұртқа шыға бергеніміз сол еді, орта тұстан, жарты қабырғасы құламай тұрған үйдің іргесінен бір арлан қасқыр жылыстай берсін. Аузында тістеген жемтігі бар. Мұндайдаделесі қозып кететін Митрофан да болмай үш аяқты мотоциклімен ар жаққа өтті. Қасқырдың қарасыны көрінуі мұң екен көршім «қамшыға» басты. Қасқырға әп-сәтте жақындап-ақ қалды. Жемтігін әлі тастамапты. Бір мезгілде қуғыншылар шыдатпаған соң, ол жемтігін тастай қашты. Сол кезде Митрофан тоқтай қалды.

Өй не болды? Неге тоқтадың?- деймін мен.

Амал жоқ.

- Неге?

- Біріншіден, қасқыр енді жеткізбейді. Өне, көрдің бе? Алдында қалың қамысты қара су. Соған қайтсе де сінеді. Екіншіден, жемтігін көрейік те.

Аттан түскендей мотоциклден түсе қалдық. Жақындап барып, қарадық. Қарасақ, қойдың қарыны. Қарын бүлк-бүлк етеді. Таң қалған біз қарынды ұстап керсек, сізге өтірік, бізге шың, ішінде екі-үш бөлтірік жатыр. Қасекен бөлтіріктерін қойдың қарынына сала қашқан екен. Қарынды қапсыратістеп, тастамай жүрген себебі сол болып шықты. Мұндайды кім көрген?! «Естімеген елде кеп» деуші еді, енді «көрген кезде жазық жоқ» десе де болады.

Тосын тосқауыл

Қу тақыр, сайын далада іздеп жүріп, ырымға деп жалғыз ағаш таба алмайсың. Жылап аққан өзенсымақтардың бойында ғана ат омырауынан аса қоймайтын бұталар, ши түптері, оқта-текте кездесіп қалады. Бірақ осының өзі-ақ ұшқан құс пен жүгірген аңға пана, жаны сая табар ықтасын, қорек. Сондай бір өзен бойын жағалап, оның тіршілік-тынысына мән беріп, ой үстінде келе жатыр едім. Кенет пыр етіп дәл аяқ астынан ұша жөнелген құстан шошыш кеттім. Шіл екен. Одан екіншісі, үшіншісі ұшты. Шіл тобымен өзен

бойлап, тартып отырды. Сөйткенше болған жоқ, дәл қарсы алдымдағы қалың бұтадан бір киік ата жөнелді. Киік шыққан жердің қары әп-сәтте алай-дүлей ақтүтек боран болды да кетті. Сол-ақ екен, дәл сол тұстан екі-үш қасқыр шыға келіп, киіктің соңына түсіп берсін. Үшеуі қойсын ба, әлгіндей болмай киікті кері қайырып алды. Көздері қанталаған қасқырлар мені елейтін түрлері жоқ. Есіл-дерттері-киікте.

Киік байғұс жаңағы шыққан жеріне салып ұрыш, қайта оралды. Оны ажал тырнағынан құтқарар бірден-бір күш мыша бұталардай – ақ-соған жеткенше асық. Өзі де жүйрік қой, жануар. Жауларынан оқ бойы алда келеді. Байғұс киікті аяп кеткенім сондай, бар даусыммен айқайға қалай басқанымды өзім де аңғармай қалдым. Тосын дауыстан шошып кеткен үш қасқыр жапа-тармағай тоқтай қалды да, мені көре салып, кейін қарай ойқастай жөнелді. Киік екі бүйірінен дем алып, есі кетіп тұр. Құтқарушысы не істесе де мойынсұнғандай, қозғалар емес. Сейтіп тұрғанда жаңағы қар бораған тұстан бір қасқыр көтеріліп, қарын сілкініп, тұра жөнелді. Жаңағы айқайыммен бірге мылтығымды да оңтайлаған мен шүріппені басып үлгердім. «Құланның қасуы, мылтықтың басуы» дегендей, ышқына екі-үш секірген қасқыр мұрттай ұшты. Бұл жәй енді түсінікті болды. Қасқырда да айла бар. Әлгінде ақтүтек боран жасағанда анау үшеуі мұны қарға көміп, тосқауылға тастап кеткен екен. Егер мен болмағанда мына киік төрт қорқаудың жемтігі болатындығы анық еді. Бірақ ажал тырнағына қорқаудың өзі ілікті.

Қансонарда

Түнімен жапалақтап жауған алғашқы қар таң ата барып басылған. Жер бетін жапқан ақ мамық көзді қарықтырады. Үп еткен жел жоқ, ауа таза. Тазы иті, сәйгүлік аты бар аңшыға нағыз таптырмайтын қансонардың өзі. Жап-жаңа жүгіріп өткен аңның ізі «мен мұңдалап» сайрап жатыр. Әккі аңшы қандай ізді болса да жазбай біліп, нендей аңның қай жаққа тартқанын айна қатесіз таниды. Осынау қансонарды тамашалап екі бірдей мал маманы аңшы болмағанымен, делебесі қозып келе жатқан. Астарында-желден жүйрік «УАЗ» автомашинасы, бағыттары-«Ақбидайық» қыстауы. Бірі мал дәрігері де, екіншісі зоотехник. Мақсаттары-қыстаудағы шопан жағдайын білу.

Өстіп келе жатқандарында ойда жоқта алдарынан дәу қасқыр кесе-көлденендеп өте берді. Мұндайда жігіттердің делебесі қозып кетпей ме.

- Тарт. Түс соңына. - деді зоотехник рульде отырған жолдасына.
- Ойбай-ау кетті-ау. Анау мылтықты ал, мылтықты.-деп бұл да қызынып, құлақшынын жанына бір-ақ ұрды.

«УАЗ» жолсыз жермен қарды есіп ала жөнелді. Алымды техника қойсын ба, қасқырға лезде жетіп келді. Өзі де арлан қасқыр екен. Ауыр денесімен оипа қарда малтығып барады. Ақылдасып жататын уақыт жоқ, бұлар тек қасқыр қайда бұрылса, машинаны сонда бұрып, ізінен қалмай отырды. Тәжірибелі аңшылар болса, ой өйтпес те еді. Бұлардікі тек неде болса, қасқырға жетіп жығылу. Солай болды да. Есік пен төрдей жақындаған кезде есікті ашып қалып, мылтықтың шүріппесін басып кеп жіберді. Дес бергенде, арлан омақаса құлап, домалап түсті. Машина өтіп барып тоқтай қалды.

«Аңшыларда» ес қалған жоқ. Екеуі де жіті қимылдап, жатқан қасқырдың тұмсығынан бір-екі соғып жіберіп, машинадағы отырғыштың артына тастай салды. Ғайыптан кез болған олжаға екеуі де мәз. Мұндай олжаға кенелеміз деп кім ойлаған әуелде. Көңілдері көтеріліп, денелері қызынып, бір желпініп қалды.

Қыстауға да жақындап қалаған екен. Машинаға орнатылған мандай тұстағы кішкентай ғана айнаға қарағыштап отыратын шоферлардың әдеті емес пе. Рөлдегі мал дәрігеріміз де соләдетпен айнаға кез тастаған. Сол-ақ екен, денесі мұздап қоя берді. Тілі күрмеленіп, «бық-бық» деді де қалды. Өз көзіне өзі сенбей айнаға қайта үніліп қарап еді-дәл өзі. Жаңағы қасқыр артқы отырғышқа алдыңғы екі аяғын асып қойып, тікесінен тік тұр. Тілін жалақтатады. Екі көзі қанталаған, қып-қызыл «Қалай?-деп көзін қысатын тәрізді. Қорыққанға қос көрініп тұрма, кім білсін. Соғып алған қасқыры тіріліп кетсе, қалай қорықпасын, қайтіп шошымасын. Қос тізесі діріл қағып, көздері шарасынан шыға жаздады. Не істерін білмеген ол аяғымен серігін түртіп: «Әне, кара!»-деді, айнаны ыммен нұсқап. Анау қарап еді, оның да көзі шарадай болды. Зәресі ұшып, бұға бастады. Тілге бірінші келген рөлдегі мал дәрігері есікті нұсқады. Сөйтті де айнадан көзін алмай:

-Қазір машинаны тоқтатып, есіктен бірдей секіреміз,-деп мінгірлеп, зорға түсіндірді. Ол кілтті кері бұрап, двигательді сөндірді. Машина ез екпінімен шамалы жүріп барып, баяу тоқтады. Екеуі де аяқтарының астындағы темір-терсектен қолдарына іліккенін ала түсті. Машинадан қарғып түскен олар не істерін білмеді. Ақырын, біраз тұрды.

Қасқыр болса, өз жайымен отыр. Қозғалар емес. Машинаны әбден иемденіп алған. Екі жігіт еттері үйреніп алған соң, айқайға басаын деді. «Шық, кет.»- десті, Шығатын қасқыр жоқ. Бұлар қолдарындағы темірді бір-біріне соғып шыңылдатты. Машинаның үстіне шығып, әрекет жасады. Бір мезгілде қасқыр сүйретіліп барып шықты-ау. Аяғы жерге тию мұң екен, шоқақтап ала жөнелді.

Екі «аңшы» машинаның артында жатқан мылтықты алғанша қасқыр да қамысты көлдің жиегіне ілігіп қалған-ды. «Байтал түгілі бас қайғы» деп, екеуі оңай «олжадан» осылайша әрең құтылған. Бұл оқиғаны ауылдағыларға айтып еді, ешқайсысы сенбеді. Шек-сілесі қатып, өтірік десті. Бірақ алғашқы қан сонарға шыққан екі мал маманының басынан осындай оқиғаткені рас еді.

Тойтарыс

Бүгін үйде отыратын күн емес. Көктемнің жайма- шуақты күндерінің бірі. Табиғат қайта түлеп, құлпырып-ақ тұр. Күні кешегі қысымын әлден-ақ мүлде ұмытқан құс атаулы ұшып-қонып тағат табар емес. Жан-жануар ерекше бір тіршілікте. Қар суынан жиналған кішкентай көлшіктің жиегінде толарсағы имиген жаңа туған бұзауын айналшықтап, ала сиыр жүр. Қаймығудың не екенін білмейтін, енесінен айнымаған ала бұзау құйрығын шаншып алып, айнала шапқылап тыным табар емес. Осы көріністі жылда көріп жүрсек те ерекше сезіммен тамашалап тұрғанбыз. Ойда жоқта шок ағаштың ішінен бір арлан қасқыр шыға келмесі бар ма. Бізді аңғармаған бөрі бұзауға қарай бұқпантайлап барады.

Біз есімізді жиғанша қасқыр да бұзауға тап бермесін бе. Бірақ қасқырдан ала сиыр шапшаң қимыл танытты. Тап берген тұз тағысына кесе-көлденең тұра қалды. Өкіріп-бақырып, жер-көкті азан- қазан етті. Мүйізімен жасқап, қасқырдың есін шығарды. Малдың төлі де сезгіш қой, «батырың» енесінің бауырына тығыла берді. Сөйткенше біз де қарап қалмадық. Қолымызға түскен қаруымызбен айғайға басып, жетіп үлгердік. Мұндай қарсы шабуылды күтпеген «қасекен» сілекейі шұбырып, басы ауған жаққа зыта жөнелді. Ал ала сиырдың ашуы көпке дейін басылмай бұзауын айнала берді. Оның әлгінде өкірген даусын естіген жақын маңдағы сиыр, тайынша, торпақтар көздерін аларта жетіп келіп, төңіректі азан-қазан етті. Енді қасқырлар тобымен келсе де мына біріккен күшке төтеп бере алмайтындығы анық.

Жан сауғалап...

Таңертең ертемен бау-бақшаның екі бірдей күзетшісі велосипедпен жұмыс орындарына бет алған. Кенет өздеріне қарай зытып келе жатқан киікті көрді. Сөйтсе соңынан бөрі қуып, жақындап қалыпты.

Не істеу керек? Күзетшілерде мылтық жоқ. Киіктің халі мынау, адамнан көмек сұрап, жан сауғалап жалбарынғандай. Басқа амалы қалмаған күзетшілер велосипедтерінен түсе қалып, аспалы қалтадағы кілттерді алып, бір-біріне соғып шақ-шұқ еткізді. Бар айқайларына салды. Күтпеген темір шыңылынан, мынау айқайдан шошып кеткен бөрі жалт беріп, бір бүйірге қарай қаша жөнелді. Ал киік болса, қарсыдағы жайқалған жүгері алқабына қойып кетті. Жан сауғалаған байғұстың көрер күні алда екен.

Тайлақтың тарзаны

Жолай әңгімелесіп келе жатқанымызда орманшы Тайлақтың аты кенет құлағын қайшылап, қалт тұра қалды. Бір орында шегедей қатып, денесі дір-дір етеді. Жан-жағына жалт қараса, бір топ қасқыр қоршап алыпты. Азу тістерін ақситып, ырылдағанына дейін естіледі. Масқара! Енді не болмақ? Сөйткенше болмай арт жақтан келіп жеткен Тайлақтың күшік кезінен асыраған Тарзан деген иті, сенімді сақшысы әрі көмекшісі қасқырларға жетіп барады.

Жетіп барған иті бөрілердің ішіне сіңіп, тіпті арланымен ауыз жаласқандай ма, қалай? Арланнан басқалары Тарзанға бас салғысы бар. Бірақ арлан қасқыр сес көрсетсе болды, аналар құйрықтарын бұтығына тығып, шеттей береді. Ұмар-жұмар арпалысқан ешқайсысы жоқ, қайта секірісіп, бірін-бірі итермелей ағаштың ішіне енді де кетті. Тіпті адамның түсіне енбейтін ғажап көрініс. Бұл не жұмбақ ?

...Бұдан бірнеше жыл бұрын Тайлақ панасыз, әлсіз жатқан бөлтірікті тауып әкеліп еді. Жылы үйге әкеліп, жемтік беріп, осы Тарзанның үйшігіне қоя берген. Бөлтірік есейген соң, оны Тайлақ елден жырақ жерге апарып тастаған-ды. Міне, әлгілер сол бөлтіріктің тобы болып шыққаны ғой. Түз тағысының әлгі қылығы бір кездегі қамқор болған ата жауына және оның иесіне жасаған қайырымы еді.

Ал Тарзан ше? Ол келесі күні қайтып оралды. Ештеңе болмағандай қалпы бар. Денесі сау, жарақаты жоқ. Иесіне бар қызметін көрсетіп, әлі де аман-есен жүріп жатыр.

Қорадағы айқас

Аш өзегі ішіне түскен аш бөрінің көзі алақтап, тілі салақтап келеді. Дәл қазір ешқандай жаудан тайсалмайтын сыңайы бар. Түн жамылып, келе төл қорасының іргесін қаза бастады. Алды-артына қарайтын түрі жоқ. Қораның ішіне тырнағы іліккенде, малдың ісіне елітіп, көздері қанталап кетті. Ішке өткен соң, аяғын енді-енді басып тұрған жаңа туған егіз бұзауды көргенде, таза есінен айрылды дерсің. Жылы-жұмсаққа енді ұмтыла бергені сол еді, өзіне тап берген ала сиырдың мүйізіне қалай іліккенін де білмей қалды. Қатты соққыдан ес жимастан іргедегі ордың ішіне топ ете түсті.

Оңбай таяқ жеп, тұтқынға түскен бөрінің халі мүшкіл еді. Ала сиыр болса, ашуын баса алмай жауына тап-тап беріп, өкіріп-бақырып, төңіректі у да шу етті. Ордың жанынан бір қадам шегінер емес. Мүйізіне іліксе, жарып тастауға бар.

Қорадағы айқастың мәніне түсінбеген біз ала сиырдың дабылымен келіп есікті аштық. Шам жақтық. Мазасызданған сиырды орнына жайғастырдық. Шаманың жарығымен ордағы итке көзіміз түсті. Орға әншейін бір ит түсіп кеткен шығар деп, жалпақ тақтайды жалғадық. «Ит» тақтайға жолар емес. Тісін ақситып, ырылдап, жолатпайды. Анықтап қарасақ-қасқыр. Енді не істейік?

Не істеуші едік. Тақтайды қайта суырып алып, енді соғып алу қамына кірістік. Қолға өзі келіп түскен олжадан айрылып қалуға бола ма?!

Қазкеннің құтжолы

Онда жас кезіміз. Оқуды жеті шақырым жердегі ауыл мектебіне жаяу барып оқимыз. Қыс, жаз демей жолшыбай асыр саламыз. Жол қысқарту үшін айтылмаған ертегі де қалмайды. Бір күні Қазке деген жолдасымыз ойда жоқ жерден жұлып алғандай:

-Жүріңдер, күшік аламыз,-деді.

-Қайдан ?

-Ойбай, Садықтың үйінен. Күшігі көп көрінеді. Және күшік болғанда қандай.

- Кеттік, ендеше.

Күшіктердің енесі не тазы, не төбет, не шәуілдек иттердің тұқымы емес, әйтеуір орташа бірдеңе екен. Бірақ өте өжет, өзге жұртты маңына жуытар емес. Дегенмен, Садық амалынтауып, оны қораға қамады да қойды. Күшіктер болса, бауырын енді ғана көтерген, дамыл таппай тістелесіп, алысып-жұлысып жатыр.

- Ал тандандар,-деді Садық.

- Қалай таңдайық ?-дейді Қазкеміз.

- Өй, сол да сөз болып па, атам айтатын: не құлағынан, не құйрығынан ұстап тұрып, созбалап жоғары көтергенді қыңсыламаса, ондай күшіктен жақсы ит шығады деп.

- Жарайды, ендеше,- деп, бәріміз күшіктерді шетінен көтере бастадық. Біреулері шаң-шұң етіп бақырыш жатыр. Екіншілер сәлден кейін барып қыңсылайды-ай келіп. Менің көтерген сұрлау күшігім қыңқ етпеді. Сол-ақ екен Қазке оны бас салды. «Түбінде осыдан бірдеңе шықпаса, маған кел»,- деп қояды ол. Бұл жазда, маусым айында болған еді.

Өз ерекшелігімен алтын күз де келіп жетті. Бір күні Қазке әлгі күшікпен әлек болып жүр екен. Жаман тонын тері айналдырып киіп алып, қалың шөпте домалап, жұлмаласып, үлкен болып қалған күшікпен алысуда. Енді бірде сары түсті өлген қосаяқты жіпке байлап, сүйрете қашып жүр. Құтжол оны қалай қашса да құтқарар емес. Қосаяқты бас салып, ұмар-жұмар етеді. Байқасақ, осының бәрі итті аңшылыққа баулудың бір түрі екен. Кейін кешқұрым тірі қосаяқтың өзіне салып жүрді.

Бір күні Қазкенің ағасы Қамза Құтжолды ертіп, аңға шықты. Бұл енді қыс мезгілі болатын. Тілерсектен келетін әлі қатып үлгермеген ұлпа қар. Бұл жерде ақ қайыңды шоқ ағаштар көп кездеседі. Аралары төрт-бес шақырымнан аса қоймайды. Солардың арасына салынған қоянның жымы көз алғысыз. Түлкінің ізі де сайрап жатады. Шоқ ағаштары қақсаң болды ішінен қояндар атып-атып шығады. Жалғыз-жарым жүрген түлкілер де сытылып шыға келеді. Көп кешікпей сондай бір түлкінің кездесе кетпесі бар емес пе. Қамза Құтжолды қосып жібереді де өзі алыстан бақылайды. Өйткені астында аты жоқ, жаяу болатын. Құтжол түлкіні қуып берді. Біз де үйдің төбесіне шығып алып, қарап тұрамыз. Әлгіндей болмай ит түлкіні кері қайтарып алды. Ұлпа қарға түлкі малтыға береді. Ал Құтжол сияқты әлгі итке бұл түк те емес. Көп ұзатпай-ақ ол түлкіні қағып түсірді. Қазкеінің қуанышында іпек болған жоқ. Оған күшік тандасқан біз де қуаныстық.

Қып-қызыл түлкіні Қамза арқасына салып, алып келді. Сол қыста Құтжол жеті түлкі ұстады. Жүйрік те өжет итті енді қасқырға саламыз деген әңгіме шықты. Қасқырға жаяу шығуға болмайды. Ол үшін ат жарату керек. Жүйрік, сәйгүлік болмаса да жегін ат бүкіл ауышда тек Аманжол ақсақшда ғана бар-тын. Кон больш, соған кон қолқа салынды. Әттең не керек, Құтжол бір күні үшті-күйлі жоғалды да кетті. Бірдеңеден өлген ғой, жақсы ит өлімтігін көрсетпейді десті біреулері. Жұрттың бәрі өжет ит жалғыз шапқан соң, қасқырлар алып кеткен шығар деп жүрді. Кім білсін. Содан былай Құтжол көзге түскен жоқ.

Жақсылықты ұмытпапты

«Ит семірсе, иесін қабады» деген мәтел бар. Өз басым оған сеніңкіремеймін. Ит тойынса, танысын да қаппайды екен. Бір сапарында дүкеннен азық-түлік алып, мейманханаға беттеген едім. Алдымнан бір ит кезіге кеткені. Бұратынғанына қарағанда аштан қатқан түрі бар. Көзін сүзіп, төңіректен кетпей қойды. Аяп кеттім білем, сатып алғанымнан ептеп бере бастадым. Қомағай екен. Қолымдағыны түгел тауысты деуге болады. Ит әбден тойынып қала берді. Кешке қарай әрі таза ауаға серуендеуге шыққан едім. Көшеге шыға бергенім сол еді, қаптаған ит алдымды орай берді. Түрлері жаман, сұсты ашулы. Мына қалыптарымен талап тастайтын шығар деп, қозғалмастан тұрып қалдым. Сол-ақ екен, көп иттің арасынан біреуі шыға келіп, маған жақындай түсті. Ырылдаған да, арсылдаған да жоқ. Қайта құйрығын бұлғандатып, алдыма келіп, шоқиып отыра қалды. Тани кеттім-танертең қолымдағы барымды берген аш итім. Топталған иттерге ол өзінше белгі берген сияқты. Олар да мұны түсінгендей және әп-сәтте ештеңе болмағандай жөндеріне кете барды. Ит те болса, адамның жақсылығын ұмытпаған екен. Кімге болса да жасаған жақсылығының алдыңнан шығатынын осыдан да байқау қиын емес.

Үйшікке үйірлік

Естімеген елде көп деген. Өзіміздің Майлыаяқтың үйшігінің дәл жанынан бір тауық ұя басыпты. Көп кешікпей үлпілдек сары балапандар да пайда болды. Бұлардың шикылдаған даусы қыбырлаған жүрісі иттің көңілінен шыққандай. Ол тіпті балапандарға қамқор болғансып, бөтен ештеңені жолатпай кориды. Ал балапандар Майлыаяқтың тұмсығын шоқып, үстіне

шығып алып, білгендерін істейді. Қамқор ит оларды иіскеп, мейірлене түседі. Алдындағы итаяқтағы асын қызғанбайды. Ал балапандардың енесі алысырақ жүріп, итке жоламаса да мына татулықты айқып сезгендей. Балапандарына қауіп төнер емес. Өйткені күзет мықты. Бұл достық уақыт өткен сайын нығая түсті. Әлгі тауық жылда Майлыаяқтың үйшігінің жанынан ұя басатын болып алды.

Өжеттілік

Бұл көшеде менің Майлыаяғымды білмейтін адам жоқ. Әсіресе, балалар жақсы көріп, үйірсек болып алды. Олар бірін бірі қуалап, ойнаудан әсте жалыққан емес.

Бір күні осындай қызу ойын үстінде балалардың қатты тепкен добы жолға қарай домалап кетті. Кенет қарсы үйден кішкентай қанден ит допқа тұра ұмтылды. Осы сәтте көшемен жүк машинасы зырлап келе жатқан. Қанденнің мына екпінмен дөңгелектің астынатүсетінін сезгендей игім жанұшырып барып кеудесімен қағып жіберді. Көз ілеспез шапшандығына, ерен өжеттілігіне, өзін де құрбан ете жаздаған итімнің қимылына, таң қаларлық мінезіне риза болмаған адам жоқ. Ол ештеңе де болмағандай ойын балаларына еріп кете барды.

Сыйға сый

Бес жасар Орынбасардың адасқанына біраз уақыт өтті. Баланы іздемеген жан жоқ. Бүкіл ауылдағылар орман кезіп кетті. Із жоқ, тұз жоқ. Күзгі кешкі салқын болса мынау. Оның үстіне орманның ішіндегі кездейсоқ қиыншылықтар мен қорқынышты жағдайлар және бар. Ал Орынбасар болса, орман ішінде еді, әбден қажыған, тоңған, қарны аш. Тек қызарған тас жидекті қорек етеді.

Түннің бірауағында ол жүре-жүре қалжырап құлап түскенінде білген жоқ. Қалыңұйқыға берілді. Түс көрді. Түсінде шешесі құшағын жайып, кеудесіне басты. Оның жылы құшағы бойына қуат бітіріп, жылубергендей, рахат тапқандай. Жаураған қолдары да жылынғандай. Сөйтіп жатып оянса, түсі екен. Бірақ шындығында денесі жылынып, қолы жұмсақ денеге тиетін сияқты. Қараса, қойнында иттің кішкентай күшіктері жатыр. Арқа жонып күшіктердің енесі қымтапты. Тани кетті- көршілерінің иті Көктұмсық екен. Бұл да бұдан жарты ай бұрын жоғалып кеткен. Ауылдан ұзап, орман ішінде күшіктеген екен. Орынбасарды

танитын ит күшіктерін тістелеп, сүйрелеп әкеліп, баланың баурына басып, өз бойының жылуын беріп, жылытқан екен. Бұл құбылыс жайдан-жай болмаса керек. Өйткені бірде Көктұмсыққа Орынбасардың да жақсылығы еткен ғой. Қолына түскенін ол Көктұмсықтан аямаған, бөтен иттерден қорғаштаған. Соны ұмытпаған екен Көктұмсық. Қалың орманда балаға әрі жылу берді, әрі тұз тағыларынан қорғап қалды. Ол ол ма, Көктұмсық жоғы табылғандай әлсін әлі үріп, іздеушілерге белгі берді. Мұның бұл қылығына сүйсінбеген жан болмады.

Қамқорлық

Қазағым үй қоянынан гөрі жетім қозыны немесе лақты асырағанды жақсы көріп тұрады. Жетім төл қашанда адамға жақын жүреді де сонынан қалмайды. Нешеме күлдіргі қылықтары да болады.

Бірақ менің көршім Байдауыл ойламаған жерден үй қоянын асырып, әуреге түссін. Жеке орын әзірлеп, тор жасап, ит пен мысықтардан қорғаштап, дамылтаппай-ақ қойғаны. Сол еңбегі жанып, бір қояны бес көжек туды. Жыбыр-жыбыр, қыбыр-қыбыр еткен көжектер де сүйкімді-ақ. Әйелі ұл туғандай Байдауылымда ес жоқ. Ертеден қара кешке дейін есіл-дерті сол көжектердің үстінде.

Содан бір күні таңертең тұрып далаға бой жазуға шығарайын десе, торда бірде бір көжек жоқ. Мәссаған! Қайда кетті екен? Тордың манайын қарады, көрінбейді. Байқап жүрсе, тордың бір жері тесілген екен. Бүкіл қораның ішін қарады. Еш жерде байқалмайды. Қолды болды ма екен, әлде ит жеп қойды ма екен байғұстарды?

Әбден уайымға түскен Байдауыл албардың түкпіріндегі үйшікке жедел келсе, Майлыаяқ ішінде қаннен-қаперсіз жатыр. Оны қарғы бауынан жұлқылай тартса да тіпті қозғалар емес. Үйшіктің түкпір жағына көз салса, іздеп жүрген көжектері үймелеп сонда жатыр. Бұл мақұлықты қой деймін, сөйтсе түнде тоңған көжектерге өзінше қамқорлық жасап, Майлыаяқ үйшігіне алып келіп, жылытқан түрі екен. Өз күшіктеріне де жасаған қамқорлық мұндай болмас, деп бәріміз таң қалдық.

«Өгей ене»

Жануарларда, аңдарда жалғыздық, жетімдік деген кездесі береді. Бірде иесіз қалып, қаңғыған ит ауылдан тысқары, шалғай

орманның ішіне барып күшіктепті. Күшіктері тамаша болып өсе бастаған екен. Бауырын да көтермеген күшіктерді ауылдағылар бір-бірден үйлеріне алып кетіпті. Ал ит болса орманда қала берген.

Содан әжептәуір уақыт етеді. Ауылдағылар әлгі итті тағы көреді. Бірақ ол тағы да жалғыз емес. Соңында ерген кәдімгі жанаттың күшігі бар. Бұған бәрі таңқалысты. Тегінде күшіктерінен айырылған соң, жетім қалған кішкене жанатты асырап, бауырына басып, қамқорлыққа алса керек. Алкішкентай жанат болса, жаңадан пайда болған «енесінің» жанынан қалмай ереді де жүреді.

Ауылдағылар мұның арты не болар екен деп, көпке дейін бақылап жүрді. Жанат есейген соң да «енесінен» қалмады. Бірақ күз де жетіп, қылышын сүйретіп қыс та жақындап қалған. Табиғаттың заңы бойынша, жанат қысқы ұйқыға берілу үшін борсықтың тастап кеткен ескі інін паналады. Інге кіріп алған жанатқа өгей «енесі» тышқан, құс ұстап әкеліп беріп жүрді. Бірақ алғашқы салқынмен-ақ жанат қысқы ұйқыға кірісті. Ал ит болса, қыс бойы сол жерді төніректеп жүрді.

Мергендік

Торғай өңіріндегі қорықшы Жауғашты жұрттың бәрі біледі. Оны керемет мерген десетін. Бірақ оның аң-құсты қырып тастады дегенін ешкім естіген де, көрген де жоқ. Дегенмен, Жауғаштың қорықшылық атына сай ұстамдылығы бар ма, кім білсін, әйтеуір қашан керсең қанжығасы бос жүреді.

Бірде Жауғаш әйгілі Сарықопаны қорып, жан-жағына қарайлап келе жатқан. Иығында мылтық, соңына ергені көше иті Сарықасқа. Қалың қамыстың ортасын жарып өтетін жолмен бір алаңқайға шыға келгені сол еді, әлде неден шошыған бір үйір шошқаға көзі түсті. Сол сәтте-ақ тұз тағылары жан-жаққа бытырай қашты. Бір-екеуі тіпті Жауғаштың өзін қағып кете жаздады. Сөйткенше болған жоқ, дәл алдынан сопаң етіп, арлан қасқыр шыға келсін. Қорқау қасқыр ызалы, қаһарлы көрінді, Тегінде, осының алдында ғана қыруар айқасқа түскен болу керек. Нені болса да бас салғалы тұр. Жауғаштың да қолы иығындағы «берданкаға» тие бергені сол еді, әлгі жаман Сарықасқа арланға жармаса кетпесі бар ма. «Өлін білмеген әлек» десеңші. Күші басым, ызалы қасқыр қойсын ба, әкетіп барады. Енді сәл болса-ақ иттің түте-түтесінен шығармақ. Жауғаш та қарап қалған жоқ. Мылтығының шүріппесін басып қалайын десе, итіне тие ме деп қорқады. Ол қаншама көздегенмен оңтайын таба алмай көп қиналды. Бірақ еңбегі еш кетпеді-ау,

әйтеуір. Қапысын тауып, шүріппені басып кеп жіберді. Жалғыз оқ қасқырдың жанды жеріне тиіп, екі-үш рет ышқынып барып домалап түсті. Өзі де арлан-ақекен. Қас-қағым айқастың өзінде Сарықасқаға аз жара түспепті.

Сол жақ аяғының тілерсегін қиып жіберіпті. Арланның таңын тартпаса да Сарықасқаның өжеттігіне ауылдағылар да риза болған. Мал дәрігерлері оған ем жасады. Ал Жауғаш болса, ойламаған жерден қанжығасына қасқыр байлап қайтты. Жерлестері оның шын мерген екендігіне сенетін болды.

Алғырдың асырандысы

Хайуанаттар паркінде болғанымызда мынадай бір оқиғаның күәсі болдық. Хайуанаттар паркіндегі жолбарыс күшіктеуін күшіктеп, оны бауырына алмай қойды. Мұндай жағдайда күшіктеген аңның бауырына салғаннан басқа амал жоқ. Күтушілер амалсыз оны бір иттің бауырына салып көріп еді, ересек күшіктері шет қақпай қылып шыдатпады. Енді не істеу керек?

Амал жоқ, онсыз да тынышсыз «Бақырауықты» еміздікпен асырып көрді. Оған да көндігер емес. Басқа нендей амал бар? Күтушілер қала іргесіндегі ауылда енді ғана күшіктеген Алғыр атты иттің бауырына салады. Тілеуінді бергір Алғыр «Бақырауыққа» қарсылық көрсетпеді. Көзін ашып үлгермеген күшіктері ештеңе біліп жатқан жоқ. Бір ғажабы, байғұс «Бақырауық» иттің емшегімен ауызданайын деді. Тіпті құшырлана еміп жатыр. Күтушілерге керегі де осы еді.

Біраз уақыт өткен соң, хайуанаттар паркіндегілер жағдайды білуге барса, «Бақырауық» бауырын көтеріп, аяқтары әлденіп, әжептәуір болып қалыпты. Өзімен бірге бауыр басып, өсіп қалған күшіктер бұған қарағанда әлсіздеу көрінді. «Бақырауық» ойнап жүріп, оларды олай да алып жығады, былай да алып жығады.

Енді оны алып кетпесе болмайды. Әйтпесе, хайуанаттар паркінің өміріне бейімделмеуі мүмкін. Ал Алғыр бөлсе, көпке дейін аландап, асыранды «күшігін» іздеп жүрді.

Ажалдан қалды

Менің Жолдошбек деген қырғыз досым мынадай бір әңгіме айтып берген.

-Досым,- деді ол, -наурыздың аяқ кезінде біздің жақ құлпырып кетеді. Әйгілі Алатоо тауы ақ көрпесін жамылып жатқанымен етегі ерте еріп, көк шығады. Жан-жануарға жан бітіп, өріс кенейеді.

Қыстан шыққан шопандар жотадан жотаға бойлап, тауға өрмелейді. Орманында құс сайрайды. Жылғаларда су молайып, бұлқына ағады. Қыраттарында қызғалдақ та құлпыра бастайды. Міне, сондай бір әсем күннің бірінде шопан ата Шонадай отар қойын бір жотаға жайып жіберіп, өзі екінші бір жайылым іздеп кетеді. Сол кезде аяқ астынан қар көшкіні болып, бұл маңай алай-дүлей болады. Көшкін қар жолындағысын жалмап, төңіректің астан-кестенін шығарады.

Айылдағы адамдар бұл құбылыстан қатты шошынып, қайран қалады. Кенет бұларға қарай салып ұрып, сары ала төбет ит жетіп келеді. Бәрі тани кетеді. Шонадайдың Құтжолы. Шеткеріректе тұрған біреуін етегінен тартқандай болады. Қынсылдайды, айнала шауып, алас ұрады. Өлгі жігіт иттің ыңғайына көніп еді, Құтжол жол бастап береді. Бәрі енді иттің соңына ереді. Оппа қарда малтығып, жоғары ерлегенше әжептәуір уақыт өткен. Қар көшкіні де ештеңе болмағандай саябырсиды.

Бұлар тауға біраз көтерілгенде алдарынан Шонадайдың екінші иті-Құтбол қарсы шығады. Ол жұрт жеткенше нысаналы жерге екі барып, екі келді. Жөңкіліп жатқан қарды Құтбол алдыңғы екі аяғымен бұрқылдата қаза бастайды. Жағдайды енді түсінген халық Шонадайдың қар астында қалғанын сезеді. Қалыңдығы үш метрдей қардан ол қалай құтылып шықсын. Келгендер шопанды қар астынан алып шығады. Екі иті Шонадайдың ажалдан қалуына осылайша себепті болды. Міне, достым, Біздің жақта осындай да оқиға болған, - деді Жолдошбек досым.

Жан тида

Көктемнің бабына келген шағы. Көк шығып, айнала құлпырып тұр. Табиғат қайта түлеп, көңілге қуаныш ұялатады. Көкіректі кере жұпар ауамен дем алып, аңдаусыз келе жатқанмын. Кенет дәл алдыма бір қара құс топ ете түскенде шошып кеттім. Жан-жағыма қарап едім, ештеңе көрінбеді. Өлгі қара құс тез есін жиып алып, аспанға қайта көтерілді. Одан көз жазған жоқпын. Ол қайтадан шабуылға әзірленген сынай байқатты.

Сөйтсем жаңағана қоянға шүйілген байғұс құс мұлт кеткен екен. Қимылсыз жатқан қоянға көзім түскен-еді. Қоян тапжылмады. Қара құс бар екпінімен жерге қарай қайта шүйілді. Көз айырмай тұрмын. Міне, қызық! Қоян шалқасынан жата қалып, ұзын аяқтарымен қорғанды. Қоянның аяғы тиіп кеткен кезде қара құс тайқып түсті. Бірақ ол аспанға қайта көтеріліп, тағы шабуылға көшті. Қара құс шаңқ етіп, қоянға шүйілді. Бұл жолы қоянның

катты соққысы дәл тиіп, аңшы құс тағы қапы кетіп, мерт болды. Мен орнынан қозғала қоймаған қоянға жақындап барсам, аяғының астында тырбандап көжегі жатыр екен. Шіркін, дүниеде аналық мейірімге тең келер рақымшылық болған ба?! Балаға деген сүйіспеншілік қоян екеш қоянға да қысылтаян шақта күш-қайрат берген ғой. Әйтпесе, ол қырдың қара құсы талай алып түскен қояндардың бірі ғой.

Су жүрек

Бірде шөп маясының төңірегінде бір топ қара құстың топталып ұшып жүргенін байқадым. Маяға жақындай бергенімде бір қоян ата жөнелді. Бет-әлпеті даланың кең жазығы. Оны байқап қалған әлгі құстар солай қарай шүйілді. Андып жүргендері осы қоян екен. Су жүрек байғұс жанын қоярға жер таппай жүр. Қоян құтыла алмасын әбден сезді. Ол енді өзінше қарсы шабуылға көшейін деді. Қайтсін! ІПалқасынан жатақалып қорғанды.

Шаңқылдап айбат шекті. Қара құстар қояр емес. Екі жақтың күші тең еместігі анық көрініп тұр. Қара құстар бойларын түзеп, қайта шабуылға әзірленді. Бұл жолы қоймайтын сияқты. Мен қоянның батылдылығына риза болдым, әрі аяп кеттім. Иығымдағы қос ауыз мылтықты алып, шүріппесін басып қалып, аспанға аттым. Мылтық даусынан қара құстар лезде көзден ғайып болды, Ал су жүрек қоян болса, орнынан атып тұрып, жақын маңайдағы қалыңға қарай зыта жөнелді.

Құлыққа көшті

Тастақты жерлермен серуендеп келе жатқанмын. Бір биіктеу жартасқа жақындай бергенімде көзім екі тастың арасында бұғып жатқанын қоянға түсті. Қысқы ақ киімін ауыстырып, қоңырлатып үлгеріпті. Қоңыр тасқа ұқсастығы әбден келісіп тұр. Мені байқап қалғанымен қоян орнынан қозғалған жоқ. Арамыз онша қашық та емес. Менде таңдана түсіп, қарап тұрмын. Солқалпы, тапжылмайды. Жерге жабысып қалыпты.

Әлден уақытта ол тіпті айлаға көшті. Мені мүлде байқамаған болып, басын әрі қаратып, бұрып алды. Оның ойынша: ешкім байқаған жоқ болуы керек. Кәдімгі «сен тимесең, мен тимен» дегені сияқты. Онда менің не шаруам бар. Біраз тұрдым да кете бардым. Бірақ дәл мұндай айлакер қоянды әлі көргемін жоқ. Қоянның бұл қылығы әлі күнге дейін есімнен кетпейді.

Серігіне адалық

Қояды қорқақ, желаяқ хайуан деп қана білеміз. Бұл жаңсақтау пікір. Бірде балық аулауға көңілім ауып, өзен тасыған кезде іркіліп қалған қарасуларды байқап жүргенмін. Біртоп шенгелді түбінде оқ тиіп, жараланып жатқан қоянға тап болдым. Байғұстың қозғалуға шамасы жоқ. Тіпті тіршіліктің белгісі де білінбейді. Ал оның жанындатап жылмастан серігі отыр екен. Жақындай түстім. Қозғалмады. Қос құлағынан тік көтеріп алып көрдім. Тыпырлаған жоқ. Бұл да жаралы шығар деп ойлап едім, олай емес екен. Не істеуім керек? Осылайша серігінің жанында отыра берсе, бір жыртқышқа жем болуы кәдік. Сондықтан көтерген қалпы қашығырақ жерге апарып қоя бердім. Елең етер емес. Қозғалмады. Алақанымды шапалақтап, қатты ысқырып қалдым. Сонда да селт етпеді. Міне, осылайша қоянның өз серігіне деген адалдығын, жанашырлығын көріп, қайран қалдым. Адалдық деп осындайды айтса керек.

Көршілер

Қайдан келгенін кім білсін, Ақбидайық жайылымында екі сары ала қаз пайда болды. Әдемілігіне, адамнан сескенбейтініне таң қаласын. Құс төресі-аққудан кейінгі сұлу құс па дерсің. Ал олар басқа құс секілді қамысты көлге ұя салмайды. Жұмыртқасын інге салып, басатын ерекше құс. Мұны біздің жақта итала қаз дейді. Бірде жайылымды аралап жүріп, түлкінің ініне кездестім. Инде түлкінің күшіктері бар екен. Ал дәл соның жанынан жаңағы сары ала қаздың інін көргенде шынымен таң қалдым. Өйткені түлкіге қажетті жем өз інінің жанынан табылып тұрған жоқ па? Түлкі үшін бұдан артық олжа болар ма! Бірақ көрші хақысы деген осы емес пе, түлкі оларға тимейді екен. Осы жайды көпке дейін жұртшылыққа айтып, таңдай қағып жүрдім. Тәжірибелі аңшылар мен қорықшылардың айтуынша, өз ініне көрші орналасқан құсқа көзі үйренген түлкі еш уақытта тимейді екен. Қайта бұлардың шекарасына әлдебір құс, не аң өтіпкетсе, бірлесе тойтарыс беретін көрінеді.

Құлығын асырды...

Ауылда күңкіл көбейіп кетті. «Ғайыптан бір ұры пайда болды. Қорадағы қаз, үйрек, тауықтан ештеңе қояр емес», - деседі бәрі. Кейбіреулер құстың жоғалуын ауылдың иттерінен көре бастады.

Бірде көршіміз ертемен тысқа шықса керек. Шықса, ауланы қоршаған шарбаққа кептетіліп қалған түлкіні көреді. Түлкіні шарбақ торынан суырып алғанда аузында құстың қауырсындары бар екен. Өзінде тіршіліктен еш белгі байқалмайды.

-Е, дұрыс болды-ау. Келіншегімнің шапанына «жаға» керек болып жүр еді, құдайдың өзі әкеліп берген жоқ па,-деп айнала бергені сол-ақ екен, өлген түлкіміз-жанағы қиялдаған «жаға» зытажөнелмесін бе. Қап! Мұны білгенде... -деп, санын бір соғып, өкініп қалады ол. Ал содан бері қу түлкі бұл ауылға жоламай қойыпты. Қаз, үйрек, тауықтарға да ешкім тиген жоқ.

Құда да тыныш, құдағи да тыныш.

Шыны бас, түлкі дене...

Іш жақта. Қазақтар Сібір аймағын осылай атайды. Орман көп. Қайыңды шоқ-шоқ ағаштар одан да көп. Сол ағаштарды енші алғандай аң мен құс бөлшектеп, өздерінше бөліп алып, мекен етеді. Оған бөтен жақтан аң мен құс пайда бола қалса, пәлеге, қалғаны. У-шу, иу-қиу жанжал болып жатқаны.

Сондай бір шоқ қайыңның іші әп-сәтте азан-қазан болды да қалды. Қарқылдаған қарға, шықылықтаған сауысқан төтенше оқиғаның белгісін беріп, дабыл қағуда. Олардан ұсақ-түйек құстар да қалысар емес. Ал ашық алаңқайда шыны бас, түлкі тектес бір хайуан шырқ айналып жүр. Шошып кеттік. Жақындап барсақ-кәдімгі қызыл түлкі. Бұландыған құйрығына да ие бола алмай, әлекке түсіп жүр.

Сөйтсек, түлкінің басы шыныға кептетіліп қалыпты. Қу түлкі әуелде бал салынған шыныға кезіккен екен. «Ет тәттілігін қойса, мен ұрлығымды қояр едім» деген екен баяғыда бір ұры. Сол сияқты балдың жұғынына құныққандығы сонша түкең шыныға басын сұғып жіберген көрінеді. Ендігі әлегі мынау. Не істеу керек?

Әрине, құтқару керек. Құстар шуылын үдете түсті. Мен оның қапысын тауып, ұстап алып, тұтқыннан босаттым. Жарыққа, күнге көзі шағылысып көпке дейін есін жинай алмай шоқиып отырды. Басын шайқап-шайқап қояды. Әлден уақытта өзіне-өзі келіп, маған одырая бір қарап алды да жалт берді. Көп ұзамай құстардың да шуылы сап болды.

Жолы болғым екен

Биылғыдай қары мол қыс көптен бері болмаған. Белуардан келер оппа қар тек шаңғыға ғана дес беретіні анық. Әсіресе, өзен бойының қары ересен қалың. Түлкі, қоянға қосар әлді итболмаса, аңшының жолы түсе бермейді. Бірақ дәл бүгінгі қансонарда сондай бір аңшылықтың сәті түсті ме деп ойлап едім.

Айлалы да тыраң түлкінің соңына түскелі де біраз уақытболды. Қырмызы қызыл түлкі де әбден сілесі қатып шаршаған. Майлыаяқтан да әл кетті. Сол бетімен екеуі де ұмар-жұмарөзеннің аңғарына түсе берген. Енді қуып жеткен-ақ шығарсың деп төтесіненұрып келем. Ойлағанымдай-ақ, Майлыаяқ түлкігежетіп-ақ қалыпты. Аралары онша қашық емес. Бірақ екеуі өгіз аяңға түскен. Тырмысып өзеннің арғы жағасына зорғашыққан түлкі жығыла кетті. Оған төрт-бес қадамдай жетпей Майлыаяқ та құлап түсті. Бір-бірін көздерімен атып, зорға дезм алып жатыр. Мен түлкіні мылтығыммен атып салғым келіп еді, қатар жатқан итке тиіп кетер деп қорықтым.

Не де болса, алға ұмтылдым. Мен де онып тұрған жоқпын. Қарға малтығып келемін. Түлкінің жеткен жері осы шығар, бұйырса, өзімдікі деи ойлап, өзен аңғарына сырғанап түстім. Сырғанап түсе бергенде шаңғының аяқ ұстары сынып кетіп, оппы қарға күмп еттім. Мылтығым анадай жерге ұшып кетті. Иесінің жағдайын көріп, бірденеге ұшырадыға жорып, Майлыаяқ мені құтқару үшін жарқабақтан кері қарай домалады. Біздер осылайша әлек болып жүргенде, есін жинап, алған қызыл түлкі құйрығын бұландатын, іргедегі қалың шоқ ағашқа тартып отырды. Бұйырмаған деген осы. «Жолы болғышекен түбі түскірдің!»-деп езу тарттым да қойдым. Енді қайтпекпін. Аңшылықта мұндай да бола береді.

Қырмызының қызығы

Қала шетіндегі шағын аудандардың бірінің комбинаты осында, болатын. Кеңседен шыққандар дәл бұрыштан жирен түсті істік тұмсық аңды көрді. Түлкі емес пе екен? Дәл өзі.

Ашыққансоң, келген ғой деп, ұйғарысты көзі шалған жұрт. Қай бір жетісіп жүр дейсің. Биылғы қар қалың. Тышқан аулап жеу оған оңайға түспесе керек.

Жұмысшылар оған балық консервісінен тамақ тастады. Шұжық қалдықтарын берді. Адамға бойы үйреніп, сескенбейтін болып алған түлкі таңертең және кешкілік үзбей келіп тұратынды шығарды. Тіпті қолдан жейтінін қайтерсің. Бұл, шындығында қызық жағдай еді. Бұл жағдай бүкіл қалаға жайылды. Одан жергілікті газетте де жарияланды.

Сол-ак екен, газетке хат келді. Хатта былай делінген: «Бұл біздің «Қырмызы» ғой. Оны былтырғы күзде күшік кезінде үлкендер бізге әкеліп берген еді. Қолға әбден үйреніп алған. Ін де жасап бергенбіз. Ол өзінің атын жақсы біледі. «Қырмызы десек жетіп келеді. Бізбен асыр сала ойнайды. Оны бір мезгіл «демалысқа» жіберген едік. Адресін айтсаңыздар, қайтып алар едік. «Раушан» бақшасының балалары». Комбинаттағылар әрі сүйсінді, әрі таң қалды.

«Қырмызының» жаңа таныстары да тамақтан кенде қылған жоқ еді. Солай дегенмен де ескі достары - балалар келгенде әлгі түлкінің бұландауын көрсеңіз, ғажап! Балаларды ол бірден тани кетті. Сөйтіп «Қырмызы» балалар бақшасына қайтып оралды. Ал балалардың қуанышында тіпті шек болған жоқ.

Төбет болмағанда

«Түйешіге жолықсаң, өркеші биік тайлағын айтар, сиыршыға жолықсаң, шелегі толы қаймағыш айтар» деген мәтел бар. Сол сияқты, аңшыға жолықсаң, өтірік - шыны аралас түрлі оқиғаларды құбылтып, өтірікті шындай, ақсақты тындай етіп айтар еді. Ал біз шыпдығында көрген, білгенімізді тілге тиеі етеміз. Мынау іш жақта, тіпті Қызыл-жар, Көкшетау бойында бұлан жиі кездеседі. Сырт қараған адамға ол дегеніңіз жуас, сиыр мінезді болып келеді. Рас, мінезі, жүріс-тұрысы, тіршілік әрекеті сиырға көп ұқсас. Аңғалдығына керісінше айбат шегерлік шапшаң кимылдары да жоқ емес. Оның да дала кезіп, орман аралап, тіршілік етіп жүрген шағында талай кездейсоқ жағдайларға тап болып, түрлі оқиғаларды басынан өткеріп жататыны бар. Сондай бір оқиға ойға оралар еді.

Бірде ауылдағы бір ағайыным шай ішіп отырған ғой. Бірақ оның баппен шай ішуіне мүмкіндігі болмай қалады. Есік алдындағы төбет әбігерленіп, дамылсыз үріп, өзінше дабыл қағып, көшені

басына көтереді. «Не болып қалды екен?»,- деп ол есік алдына шыкса, төбет үйдің іргесінде ағып жатқан өзенге қарай шабаланып тұра жөнеледі. Мұның тегін еместігін сезген ол сонынан еріп барса, алпамсадай бұлан суда құлап жатыр. Суға түскен қалпы қорысқа енген аяқтарын қозғалта алмай әбден қалжыраған екен. Байғұстың денесі дір-дір етеді.

Ағайыным жалғыз езі не бітірсін, дереу ауылға жүгіріп келіп, 4-5 адамды соңына ертіп, қайта барады өзенге. Мықты, ұзынарқан алуды да ұмытқан жоқ. Бәрі жабылып, бұланды зорға тартып шығарады. Бұланның әлі біткендігі соншалық, жатқан орыннан тұруға шамасы келмейді. Аяқтары дір-дір етеді, дәрменсіз. Құтқарушылар оның астына қамыс төсеп, үстін жылылап жабады. Біраз уақыттан кейін ғана ол есін жиып, әлі келіп орнынан зорға тұрады. Төбет болмағанда бұлан бұл тршіліктен үміт үзетіні анық еді. Төбеттің тағы жануарға да жаны ашитын болғаны да. Кездейсоқтық түз тағысына да, үй жануарларына да ортақ болса керек.

Қаруы сайлы

Біздің ауылда Сайлау деген аңшы бар. Аңға шығайық десе, делебесі қозып, ішкен асын жерге қояды. Бірақ қолынамылтық ұстап көрген жан емес. Бар қаруы-фотоаппарат.

Бірде үш дөңгелекті мотоциклмен бұрқыратып келе жатқанбыз.

Кенет жолдың жиегіндегі биік қарағайдың түбіндегі бір нәрсеге көзі түсе кетті. Тоқтай қалды. Барып қараса, бұланның бұзауы. Тұруға, тіпті қозғалуға шамасы жоқ, әлсіз. Неғып жалғыз

қалғаны және белгісіз. Сайлау оны қатты аяп кетті Үстіндегі күртесіне орап, мотоцикліне салып алды.

Үйге әкелген соң күтім жасалынды. Бірақ ол қолдан ешқандай жем алмады. Тіпті нәр татпай қойды десе де болар. Енді сүт ішуге үйрете бастады. Ақыры, екі күннен соң еміздікпен сүт ішетін болды. Балық майын да ішті. Сәбіздің үгіндісін, қиярдың қабығын жей бастады. Көк шоп әкелінді. Сөйтіп қатарға қосылып, бұзау аяқтана бастады. Көп кешікпей аула ішінде ойнақтағанына қуанып қалдық. Бұзауды табылған жерінің атымен «Қарағай» атап кеттік. Өзінің атын естігенде жүгіріп келетін болды. Мотоциклдің даусын естісе де жетіп келеді. Қолға үйретілгендігі соншалық, ол талай рет мотоциклдің даусымен Сайлаудың соңынан әбден болдырғанша шапқылап, еріп отырады. «Қарағай» үйдгі Майлыаяқпен де достасып алды. Екеуі орманға жиі барып, серуендеп келетінді шығарды. Ал түн баласына екеуі қатарласа бұйығып жатады. Осындай көріністердің бәрін де Сайлау фотоаппаратымен суретке түсіріп алыпты.

Ерке бұлан

Таңертеңгілік тылсым тыныш орманнан мезі болғандай, бұланның үш бірдей ересек бұзауы жайылып жүріп, ауыл шетіне келді. Өлденеден шошынғандай олардың екеуі кейін қарай бұрылды. Ал үшіншісі ештеңе сезбегендей шеткі үйге жақындап барды. Ашық тұрған терезеде құлпырып тұрған гүл шоқтары қызықтырды ма, кім білсін, ол біраз тұрды да кең терезеге бір- ақ қарғыды. Ауызғы бөлменің ішін аралап, қызықтап көріп еді, ештеңені ұната қоймады. Бұзау қайтадан сыртқа қарғып шықты. Үй иелері аң-таң. Ештеңе бүлінген жоқ. Дәнеңе болмағандай «ерке» бұлан өзімен бірге келген бұзауларға қарай маймаң басып кете барды.

Орда

Жүргізуші жігіт ескі сүрлеу жолмен табиғатты тамашатап, сұлу қайындарға сүйсініп, алдына жіті қарап келе

жатқан. Тоғайдың ашық алаңқайына шыға берісте алдындағы орды байқап қалды. Айналыпөтуге кешігіп қалды да, тежегішке басты. Машинасы орға ентелеп келіп тоқтады. Жаңа қазылған терен ор екен. Ал оның ернеуінде бұлан зорға ілегіп, қарманыптұр. Енді болмаса орға құлап түспек. Бар күшін жұмсап, аяқтарын тіреп алған, денесі дір-дір етеді. Байғұс-ай, десейші. Не істеу керек? Жалғыз адам нендей көмек көрсете алмақ? Ол дереу машинасын кері шегіндіріп, басқа жолға түсті.

Жолы болып, дала қосына кезіге кетті. Бар жайды түсіндірген соң, механизаторлар тездете жиналып, көмекке ұмтылды.

Бұлар келсе, әлі біткен бұлан орға құлап түсіпті. Адамдарға әрі мұнайып, әрі үміттеніп қарайды. Арқан әкелген жігіттер көптеп-көмектеп, оны зорға дегенде сыртқа көтеріп шығарды. Алдына шелекпен су қойды. Ішкен жоқ. Әл жинаған бұлан өзін құтқарушыларға мейірімді көздерімен қарап, алғысын білдіргендей болды да әуелі жай ғана, содан соң бүлкілге басып, тоғайдың қалың жынысына кіріп, көзден ғайып болды.

Фонтанды жағалап...

Кезекті бір демалысымда Ленинградқа бардым. Қаланы аралап мез болып жүргенде, кездейсоқ оқиғаға кезіктім. Бір бұлан бұзауын ертіп, каналдан өтпек болады. Бұландар қалада жүреді деп кім ойлаған. Бұланның өзі каналдың жоғарғы жиегіне шығып алғанымен, бұзауы төменде қалып қойды. Бұзау жағалап отырып, бұрқырап атқылап тұрған фонтаннан бір-ақ шықты. Әрлі-берлі жүріп, қайтадан каналға бет алғана сол еді, суға беріп, түсіп кетті.

Қарап тұрғандар абыржып қалды. Бәрі жабылып, парктің техника қызметкерлерін көмекке шақыруға мәжбүр болды. Олар тор, арқан әкеліп, көп әлектеніп жүріп, бұзауды зорға дегенде көтеріп шығарды. Ал бұзау болса, ештеңе болмағандай орманға қарай тайрандап ала жөнелді. Оқиғаның дәл осылай аяқталарын білгендей бұлан ана орнынан тапжылмастан анадайда күтіп тұрған еді. Бұзауының соңынан ол да жөнөп берді.

Көмек сұрап...

Тас жидекке шелектерін толтырып алған терушілер орманның ашық алаңқайында бір сәт дем алын отырған-ды. Кенет орманнан бір бұлан шыға келіп, басын шайқап, іргелі кейінді жүрді де қойды. Отырғандарға не жақындамайды, не кетіп қалмайды. Әуелде қорқып кеткен жидек терушілер мұның тегін

емесекендігін сөзді. Олар орындарынан көтеріле беріп еді, бұлан ілгері қарай жол бастағандай болды. Жұрт соңынан еріп барса, оның бұзауы қайынның қалың бұтақтарына кептетіліп қалған екен. Адамдар бұзауды құрсаудан шығарғанша бұлан аулақтау жерде ерсілі-қарсылы жүрді де қойды, Бұзауының босауы мұн екен, бұлан ештеңе көрмегендей өз бетімен кете барды. Амалы таусылып, дәрменсіз болған жануарлар да адамнан осылайша көмеккүтеді.

Жүйріктен жүйрік озар...

Жолаушылар тым көңілді. Сырнай тартып, әнге басып келе жатқандары бар. Кейбіреулері данғаза шуылға мән бермей-ақ қалғып келеді. Желдей есіп келе жатқан автобус жұмсақ, жайлы.

Бір мезетте жолаушылар өз көздеріне өздері сенбеді. Жаңағы қалғығандардың да ұйқысы шайдай ашылып, терезеден үңіле қарап қалған. Желдей ескен автобусты екі бұлан қуып жетіп, қатарласа шауып келеді. Жүйрік сәйгүліктер ме дерсің. Денесі зоры озыңқырап барып, кенет жолға атып шықты. Сөйтті де автобустың алдынан кесе көлденең өте берді.

«Оздым, бітті» дегендей, автобустағыларға бір қарап алып, қалың тоғайға ене берді. Бәрі аң-таң болып, не дерге білмей тұрғанда: «Жол тәртібін бұзғандықтан бұған бәйге берілмейді», деп әзілдеді бар даусымен жүргізуші. Сонда барып автобус ішіндегілер гу ете қалды. Жолаушылар одан сайын көңілдене түсті. Қалғып отырғандардың ұйқысы шайдай ашылды.

Құздағы қауып...

Тау жоталарын аралап, биік құзға шыққан қорықшы бір еліктің қыспаққа түскенін байқап қалды. Ол дереу көмекке ұмтылды. Еліктің тұрған жері де құзар биік. Сонау тау етегіне көз жетпейді. Қорықшы жақындап келсе, бір-бірімен өріле өскен қос қайынның арасына килігіп қалған екен. Адамнан шошынып, одан сайын бұлқынған ол бұрынғысынан да жаман кептетілді. Тіпті бір бүйірінен қан да көрініп қалды. Қалай құтқарса екен байғұсты? Ойлануға уақыты жоқ. Қолындағы балта шағын ғана, әлсіз. Бірақ қайыңға салып көріп еді, балтаның жүзі кірш ете қалды. Дымқыл қайың тез шабылды. Әлден уақытта омырылған қайыңмен бірге елік те сылқ етіп құлап түсті. Дес бергенде құздың өр жағына құлады. Елік жалма- жан атып тұрды да секіріп, зыта жөнелді. Ал

қорықшының өзі болса, құздың нағыз қауіпті жағында, қапаста тұрғанын байқамаған екен.

Аяғы сәл тайып кетсе, төмен құлдырайтыны сөзсіз еді. Абырой болғанда елік те, өзі де аман қалды. Қорықшы үшін ең қуаныштысы - еліктің аман қалғаны еді.

Орманның қожасы

Аюды жұрттың бәрі біледі. Кинодан да, көгілдір экраннан да көріп жүр. Хайуанаттар парктеріне, қорықтарға барған адам оларға назар аудармай қоймайды. Қайдан көрсең де ерсілі-қарсылы теңселіп жүреді де қояды. Ақ аюлар суды айналдырады. Қоңыр аюлар жемтік сұрап, дамыл таппайды. Әйтеуір сырт қарағанда қорбандап, бүкжеңдеп жуас көрінеді. Тек олардың қонжықтары ғана түрлі қимыл жасап, қылық танытып, жұртты қарқ қылады. Жұртшылықтың аю тұрған жерге барғыштай беруінің өзіндік сыры болса керек. Ол деген табиғаттың өзгешелігіне қарай кез-келген жерде кездесе бермейді ғой. Ну тоғай, қалың орман, мұзды мұхит сияқты мекендерде кездесетін аюды кім көре береді дейсін.

Біздің жақта да қарағайлы, қайыңды, самырсынды ну төғайлар мен қалыңормандар баршылық. Бірақ түрлі себептермен мұнда мекендеген аюлар қоныс аударып кеткен. Тек оқта-текте кездесіп қалатыны болмаса, көзге шалына бермейді. Сондықтан оны көрген, білгендердің айтқандарынақұлақ түріп, әңгімесін тыңдаймыз. Өзіміз жануарлар дүниесіне құштар болғандықтан сондай әңгімелерге құлағымызды түріп, қағазға түртіп алып жүреміз.

Аю қаншама қорқынышты көрінгенімен оның мінез-құлқы, қылықтары өзгеше. Әсіресе, қонжықтарында кәдімгі балалардың мінезіне ұқсас қылықтары бар. Үлкен аюларда аңғалдық, кездейсоқтық басым. Енді соларды әңгіме етсек дейміз. Әңгімені екінші жақтан баяндаймыз.

Ойыннан от шығаржазбадан

Жидек терген адам әдетте оның қызығына тойған ба. Қаншама жинасақ та, көздің жауын алар жемістің тұнып тұрған жерін іздейтін әдетіміз бе? Табиғат сырын білмеген адамның жидектің қандай жерде көп өсетінін дөп баса алмасы және анық. Ал орман кезген, оның құпиясын зерттеген зерделі жан ондай өңірді дөп басады. Мәселен, шегірткені алайықшы. Мұндайда шегірткенің

комнас ролін атқаратыны бар. Шегірткенің шырылың айыра білген адам жидектің мол жерін де айнытпай таниды. Сол шегіртке үніне ілесіп, қалыңға кіріп кеткенімді өзім де аңғармадым. Жидек болғанда қандай десеніңші. Кәдімгі қолды салып жібергенде уысың толып шығатын моншақтай қып-қызыл тас жидектің өзі. Уыстап, ауызға салып жіберсең, дәмі тілінді үйіріп әкетеді. Егер, оны шіркін қаймаққа арластырыр жесе, дәмі аузыңнан кетпес еді. Осы ойға, жидектің қызығына беріліп кетсем керек.

Шелектің бірін толтырып, тергенімді екіншісіне сала бергенде шөптің қатты сылдырып естіп қалдым. Жалт қарасам, аюдың маймааяқ екі қонжығы жүгіріп келген бойда аяғымды түрткілеп, секіріп ойнай бастады. Менімен күнде ойнап жүргендей еркелейді. Менің бұл қонжықтармен бетпе-бет бірінші кездесуім. Өздері сүйкімді екен. Тісін батырмай тістелеп, жұлмалағысы, аяқтан шалып құлатқысы келеді. Әйтеуір ауылдағы ойын балаларының қылығын көрсетіп бақты. Сөйткенше болмай олардың енесі - ана-аю да қорбандап жетіп келді. Не істерге білмей қалған мен орнымнан қозғалмадым. Қонжықтар әлі ойнақ салып жүр. Олардың қауіпсіздігін көрген енесі ешқандай әрекет жасай қоймады. Қайта балаларын дөңбек басымен итермелеп, кетуге ыңғай білдіреді. Әйтеуір бұл ойыннан от шықпады. Ана-аю бір гүжілдеп алды да қонжықтарын ертіп, орманға кіріп кетті.

Мұның бәрі түс көргендей қас қағым сәтте болды. Қалайдегенмен де жанымды шүберекке түйіп, не де болса, қозғалмауға бекінгенім сол еді. Өйткені аюды көргенде тұра қашқан өте қауіпті деп еститін едім, бұрын. Тапқырлық, ұстамдылық адамды кейде осындай қауіптен құтқарып қалады екен.

Салт атты аю

Геологтар орман ішіне орын тепкен. Аң-құстардан аулақ орналасқан. Олардың өз шекаралары бар. Бұларға жолайтыны жоқ. Жүк аттары да белгілі шекарадан аспайды. Бірақ геолог Сайранның сұр бестісі шыбындап жүреді. Бармайтын жері жоқ. Оны бәрі жабылып іздеп әуре.

Бүгін де солай болды. Сұр бесті қалың тоғайға еніп кетіпті. Шөптің жеті атасын тауып, жейтін әдеті. Жұпар иісті шөпке әбден құныққан ол жанына аюдың ересек қонжығының келгенін де байқаған жоқ.

Бала аю қашан да ойыншыл келеді. Ұрынбайтын жері болмайды. Бұл да сөйтті. Тасадан жасырынып келіп, сұр бестінің үстіне бір-ақ ырғыпшықты. Тосып жағдайдан шошынған сұр бесті ытқи жөнелді. Геологтардың баспанасын бетке алып, шауып келеді. Мұны күтпеген бала аю да аттың арқасына тас кенеше жабысып алыпты. Сөйтіп салт атты аю геологтар мекенінен бір-ақ шығады. Ал сұр бесті болса, сол шапқан бетімен қораның ашық қақпасына қойып кетеді. Үстіндегі аю есіктің маңдайына соғылып, ұшып түседі. Салт атты аю әлден уақытта барып есін жиып, тоғайға қарай қорбандай кашады. Геологтар бұл көрініске әрі таң қалып, әрі мәз болып, қарқылдап күледі. Сайран қораға сүңгіп кеткен сұр бестінің жағдайықалай болды екен деп барса, сабазын әлі есін жинай алмай осықырынып тұр екен.

Шелек болмағанда

Қазанның күзгі жылы күндерінің бірі болатын. Нағыз саңырауқұлақ теретін мезгіл. Және сол тұста жаңбыр да мол жауып, саңырауқұлақ дегеніңіз қаулап шыққан. Тоғайға кірсең болды, аяғыңның астынан саңырауқұлақ шыға келеді. Тайгада болған соң, аң аулаймыз, балықұстаймыз, саңырауқұлақтеріміз, - деп әңгіме айтты бірде қопаққа келген жолдасым.

Бұл жолы да сөйттік. Ойымызда саңырауқұлақтан бөтен ештеңе жоқ. Сол оймен қалың қарағайды бойлай түскенбіз. Саңырауқұлақтың мол жеріне киліккеніміз сол еді, алдымызда бір дәу аю шыға келсін. Аю да, біз де орнымызда қатып қалыппыз. Ол артқы аяқтарымен тік тұрып бой түзеп алды.

Мен болсам, қолымдағы шелегіммен жасқай бердім. Аю өзінше әрекет жасап, қолыма жармасты. Қолым аюдың жуан басына тигенде, жүрегім дір ете қалды. Шошынғаннан шелегім қолымнан түсіп кетті. Шелектің қаңғырлағанынан шошынған аю да лезде кейін шегініп, қаша жөнелді. Сонда барып, «Ух» деп дем алдым. Сөйтіп қысылшаң шақта шелектің де пайдасы тиді.

Кім кімнен қашиты?

Көп нөсер жаңбырдан соң, көк шалғын қалың шыққан. Шөптің толысып, пісіп тұрған шағы. Менің көк шалғынға шалғы салғанды жаным сүйеді. Бүгін де орманның алаңқайынан шабындық белгілеп алып, атжалдар сала бастағанмын. Еркін сілтеп жүрмін. Біраз уақыттан соң, шалғымның сабын жерге қадай салып, дәм алмақ болдым. Айнала бергенім сол еді, қайдан келгенін кім

білсін, дәл алдыма алпамсадай қоңыр аю тұра қалды. Не істеу керек? Шалғыға қол жетпейді, алыпұруға күш жоқ. Амалым таусылған соң, лып етіп жанымдағы ағашқа өрмелей жөнелдім. Сөйттім де өзімдікөтерерлік, бірақ ыңғайсыздау бұтаққа отырдым. Ал аю болса, арада кетер емес. Ол да «сен асықпасаң, мен асықпаймын дегендей, ағаштың түбіне келіп жайғасты. Бір-бірімізді андыған екеуіміз екі сағаттан астам отырдық. Шыдамым таусыла бастады.

Бұтақта отыру ыңғайсыз болған соң мен амал жасап, екінші ағашқа көшудің әдісін іздестірдім. Бұтақтары арқылы қатар тұрған екінші ағашқа ұмтыла бергенім сол еді, қу бұтақ омырылып кетсін. Мәссаған! Мен бар екпініммен төмен қарай құлдиладым. Қас қылғандай аюдың тура үстіне топ ете түстім. Күтпеген соққыдан есі шыққан аю алды-артына қарамай зыта жөнелді. Аюға қарауға мұршам келмеген мен де зытып бердім. Екі жүйрік екі жаққа құстайұшып барамыз. Сонда қайсысымыз жүйрік болдық? Әй су жүректік-ай, десейші. Осындай бір қызық болды.

Аиу шақырып

Көктемдегі өзен арнасына түсін, қара сулар қайтқан шақ. Су жыли бастаған сөң, балықтар да көбейеді. Әсіресе, шөртан шөршын, балық әуесқойларының есін кетіреді. Сондай бір шақта мен де құрал жабдықтарымды алып, суы тайыз өзен қылтасына барғанмын. Бір-екі шортан ұстап, көңіл жайланды.

Бір мезетте жақын маңайдан судың шолпылы естілді...

Су шолпылы қайталанып, күшейе түскендей. Біреудің ақырынеппен басқан аяқ сыбдыры естілетін сияқты. Кім болды екен? Заңсыз аң аулаушы емес пе екен? Мен енді сыбдырдың аңлысын андыдым.

Осы кезде бір дәу қара дене суға қойып кетті. Шапшыған су аспанға атылды. Судың опыр-топыры шықты. Мен тұра ұмтылып едім, қайтадан тоқтай қалдым. Өйткені дәл алдымда үсті малмандай су, ашулы, аузында тістеген шортаны бар аю тұра қалды. Ол бір ақырып қалды да шортанын түсіріп алып, келген ізімен тайып отырды. Бар болғаны осы. Бірақ мен ол жерде тағат таппай кейін қайттым.

Мейірім иірімдері

Тұйғынның күшігінен тамаша ит шығады деседі жұрт. Одан туған күшіктер алғыр, жүйрік келеді. Қоянды құтқармайды, кейде

түлкінің де тілерсегін қияды. Сондықтан ауылдағылар оның күшігіне құмар. Бұл жолы да өсіп-жетіліп қалған күшіктерді жұрт қолға тигізбей үлестіріп әкетті. Ал тұйғын байғұс оларды қай үйден таба қойсын. Күшігінен айрылған ит қайтіп оңсын. Уайым басып, жүдеп, үйге де жоламай қойған.

Үй иесі Сайдалы да тұйғыннан кем қайғырған жоқ. Қадірлі итінің қайда кеткенін білмей аң-таң қалысты. Сөйтіп тұйғын үшті-күйлі жоғалды.

Бір күні иесі үйшігін қарайыншы деп барса, тұйғын орнына оралған екен. Бірақ өзінше еміреніп жатыр. Үй иесі ыждағаттап қараса, өз көзіне өзі сенбейді. Тұйғынды кіп-кішкентай еліктің лағы рақаттанып еміп жатыр. Сөйтсе, көптен жоғалып кеткен тұйғын орманды кезіп жүріп, мына жетім лаққа тап болған ғой. Енді оны бауырына салып, өз күшігіндей асыраған түрі мынау.

Біраз уақыт өткен соң, құртақандай лақ «енесі» тұйғыннан зор болып өсті. Алайда, табиғаттың заңы қойған ба, «қасқырды қанша асырасаң да орманға қарап ұлиды» деген сияқты, еліктің лағы да орманды аңсай берді. Ақыры өзінің табиғи ортасына кетіп тынды. Бірақ тұйғын мен екеуі көпке дейін кездесіп қалып жүрді.

Әлішер Навоидің: «Тазының киікке жаны ашымайды, мысықтың көгершінге жаны ашымайды» деген тұжырымы бар еді. Бірақ тағы жануарлар қандай қатыгез болса да олардың өзінен де мейірім иірімдерін байқауға болады.

Кәмпіт жсейтін суыр

Менің досым Ибрат жан-жануар дегенде ішкен жерге қояды. Олардың табиғи мінез-құлқын байқап, сезініп зер салып жүреді. Мидай далада жүрген суырмен достасып алғанын қайтерсін. Әбден үйренісіп кеткендері соншалық, жолыққанша бірін-бірі асыға күтетін сынайы бар. Бұл маңайдан он шақты шақырым жерде бұрылыстау болса да, Ибрат сол далалық «досына» бір бұрылмай кеткен емес.

Егер іннің маңайында суыр көрінбесе, Ибрат дыбыс береді. Сол-ақ екен, суыр інінен атып шығып, әуелі бір-екі аунап алады. Сосын машинаға қарай ептеп қана жақындай түседі. Әккілігі соншалық, он қадамнан артық жақындамайды. Ал Ибрат болса қалтасынан конфет алып, жолдың жиегіне тастайды да машинасына мініп, ілгерірек кетеді. Сол кезде суыр әлгі жерге жетіп барып, аузының дәмін алып тұрып, өзінше «әнге» басады.

Ибраттың бұл суырмен достығы бұдан екі жыл бұрын басталған-ды. Онда іннің дәл қарсы алдында машинасының дөнгелегі жарылып қалады. Ең алғаш конфетті сонда інге жақын тастаған еді. Қайтар жолда қараса конфет орнында жоқ болып шығады. Кетерінде тағы да конфет тастады. Екеуінің арасындағы достық осылайша басталып, жалғасып кетеді.

Құндыздың қылықтары

Біздің жақта не көп, қорық көп. Оларда құстар мен аңдардың неше атасы бар. Бір жолы Түлкілі қорығында аяқ астынан құндыздар мен кәмшаттар қаптап кетті. Жаңа орынды ұнатқан олар таңдаған жерінен үйшік, бөгеттер сала бастады. Өздерінің енбекқорлығына таң қаласың. «Құрылыс жұмысымен» дамылсыз айналысады. Көп ұзамай құндыздардың үйлері де дайынболды.

Ал оның үстіңгі қабатына жалқау кәмшаттар орналасты. Кәмшаттар құндыз үйінің есіктерінен кіріп, шығып жүретін болды. Балалар да, үлкендер де мұны сырттай қызықтап жүрді.

Қылығы қызық, көрер көзге әдемі осынау аңдардың асыр салған ойынын, бір-бірімен шекісулерін байқап, бақылаған адам шын ләззәт алады.

Әсіресе, кәмшаттар ойынға беріліп кетеді екен. Кәдімгі ойын баласы дерсің. Олар төбешіктен сырғанап ойнайды. Тіпті сырғанауға бөгет жасайтын майда тастарды, қоқыстарды жұмыла итеріп, сырғанайтын жолды тазартып алады. Сосын барып ойын қыза түседі.

Бұл қорық құндыз бен кәмшаттың тұрақты мекеніне айналды. Олардың саны да жыл сайын көбейе түсті. Бізге керегі де сөл еді. Аңдардың басқа түрлері келсе де қуанбасақ ренжімейміз.

* * *

Биыл су тасқыны болады деп күтілді. Табиғаттың осындай ерекшеліктерін құндыз да сезгіш. Олар сол қауіпті жағдайға да тірлік жасады.

Құндыздар әдеттегідей үйшіктерін көлдің жиегіне салмай, суға емініп өсіп тұрған бұтақтарды, қалың қамыстарды таңдады. Олардың бұл есебі дұрыс болып шықты. Көктемде су тасығанда берік бұтақтар суда қалқыды да тұрды.

Ал үйшіктің ішіндегі құндыздың күшіктері қаннен-қаперсіз асыр салып ойнаумен болды. Су қайтқан соң, олар қалыпты тіршілігіне кірісті.

Асырауы келіссе

Бірде аудандық «Жаңа өмір» газетінде бәрсықтың жетім қалған екі күшігі жайлы жазылыпты. Онда әлгі күшіктердің қолға үйренбей, ақыры орманға қашып кеткені жайлы айтылыпты.

Ең соңында «Қолға үйретілген борсықты ешкім көрген емес. Бұл бір қисыны келмейтін әңгіме болар» деген тұжырым жасапты.

Бұл мақаланы оқыған Сайдалы дереу қолына қалам алады. «Газеттің бұл тұжырымына келіспеймін, борсық қолға үйретілмек түгілі, адамсыз, оның қамқорынсыз өмір сүрмейді» - деп жазады ол газетке. Газеттегілерді сендірмек болып фотосуреттерін қоса салып жібереді. Оқиға былай болған еді. Бірде Сайдалы өзінің «Жигулимен» түнделетіп келе жатады. Кенет алдынан жылтыраған бірдеңе көрінеді. Жақындай берсе кішкентай ғана аң екен. Жалтырап тұрған соның көзі болды.

Аузында тістегені бар. «Жигули» тоқтай бергенде, ол жалт бұрылды.

Түсе қалып, жолдың жиегін қарап еді, кіп-кішкентай борсық жатыр. Көзін әлі ашпапты. Тегі, бір жаққа тістеп алып апара жатқан беті сияқты. Сайдалы оны үйіне алып келеді.

Борсықтың күшігі екі күнде көзін ашады. Шықылдап, дыбыс шығарады.

Оған есебін тауып сүт береді. Кішкентай борсық күн сайын толыға түседі. Оған «Быртық» деп ат қояды. «Быртық» тез өсіп жетіледі, ширап шыға келеді. Ал енді ойынның көкесін көрсетеді дерсің. Үйдің іші астан-кестен болып жатқаны. Шашылмаған зат қалмайды. «Быртықтың» кісіге жақындығы сондай, Сайдалының келіншегінің соңынан қалмайтынды шығарды. Ол қайдабарса сонда барады. Сарайға, құдыққа, сиыр қорасына барғанда бірге еріп жүреді. Ал иттің үйшігіне онша жоламайды. Бірақ бертін келе Тұйғынмен де табысып, достасып алды. Соның өзінде әуелгі кезде тікірейіп тұра қалады. Желке жүнін күдірейтіп, құйрығын шаншып, құлақтарын қайшылап, айбат шегеді, ысқырады. Сосын барып мәмлеге келеді.

«Быртыққа» көршілері де үйреніп алды. Аты аталса болды, жетіп баратынды шығарды. Көршілер де құр алақан емес. «Быртықты» әбден тойындырып жібереді. Асырауы келіссе, борсық та қолға үйренеді екен. Бұл оқиғаны аудандық газет те оқырмандарына дереу жеткізеді.

Күзетші күзен

Арал ауылы атына сай. Ауылдың екі жағын қалың қамысты көл алып жатыр. Жабайы құсы дегенің жыртылып айрылады. Ал басқа жағын ну орман қоршап алған. Орманда қарағай мен ақ қайың көп. Іші неше түрлі аңға толы. Саңырауқұлағы мен тас жидегі, қарақат пен итмұрыны өз алдына. Ұя салған, мекен еткен құсы қаншама. Сондықтан қотанға бұлан кіріп кетсе де, бау- бақшада қояндар секеңдеп жүрсе де оған жұрт онша таңдана қоймайды. Бірақ табиғатынан аса тағы, үйірсектігі жоқ сасық күзеннің ауыл қотанына келуі, шындығында таңқаларлық ақ жағдай еді.

Осынау әрі епті, әрі өте сақ, әрі жыртқыш аңның тауықтарға тимеуі тіпті таңқалдырады. Тауықтың түсіне тары кірсе, күзеннің түсіне тауық кіретінін кім білмейді. Мұндайды ешкім көрген де естіген де емес. Алайда Ибраттың үйінде дәл осындай күзен тауық күзетеді.

Иә, тауықты әкесінің асындай жейтін әйтпесе тамағын қиып, қырып кететін күзен енді олардың жауға бермес күзетшісі болып алған. Ибрат тауықтарын үйден оңаша жерде ұстайды. Сол тыныштықты күзен де ұнатса керек. Судың тазасын ішеді, жемді уақытында жегенді ұнатады. Бірақ өзінің негізгі қызметі- күзетшілікті ұмытып көрген емес. Бұл тұрғанда тауықтарға түлкі де, қара құс та жолаған емес. Ал күзеннің өзі адамдарға жолай қоймайды. Тек алыстан «сыйласады».

Бір- біріне жау дейтіні қайда?

Ауылдық үйлерде тышқан, шегіртке дегендер бола береді ғой. Оларды көргенде елеңдеп, кейде шошынып қаласың. Ал енді түн баласы тышқан шиқылдап, шегіртке шырылдаса ше? Айта көрмеңіз. Тышқан шиқылдағанда бүкіл дененді шымырлатады. Мұндайда ұйықтап көр, батыр екеніңді білейін.

Бір жылы үйде әлдеқайдан тышқандар пайда болсын. Бүлінбеген дүние жоқ. Ұйқыдан да маза кетті. Қақпанмен оның қайсы бірін ұстай берерсің. Мұны естіп, білген досым өзінің қалаулы мысығы «Марғауды» қимас көңілмен уақытша үйде ұстауға берді. «Тышқанның көкесін танытады, көзің ашылады», деді ол мақтанып, - «Марғауға» мысық жетпейді.

Обалы не айтқаны тура келді. «Марғау» келген күні алғашқы түннен ақ құлағымыз сап болды. Досыма риза болғандығым сондай, ішімнен рахметімді айтып, алғысымды жаудырып жатырмын,

Бәрін айт та бірін айт, мені есімнен тандырған - тағы «Марғау». Өз көзіме өзім сенбедім. Таңертең тұрсам, қара көлеңкелеу бұрышта «Марғау» каннен-қаперсіз пырылдап, ұйқыны соғып жатыр. Ал оның бауырына тығылып, кішкентай қара домалақ тышқан да ұйқыға берілген. Мәссаған! Бұларды жаратылысынан бір-біріне жау дейтіні қайда?! Мынасы несі? Таңданғаным соншалық, аузымды ашып, көзімді жұмып тұрғанымда қолымдағы күл салғыш еденге сарт ете қалды да быт-шыты шықты. Бұдан қатты шошынған мысық пен тышқан бет-бетімен екі жаққа қаша жөнелді. Содан бері мысық пен тышқанның қоян-қолтық жатқанын естігенімде, көргенім де жоқ. Бірақ олардың бірлескен ойындарын цирк сахнасынан ғана көріп қалып жүрмін.

«Үлпілдек»

Ойпырмай, әкесі келгендей қуануын қарашы мына патшағардың! Мені елемейді де. Ештеңені елең етер емес. Тұра тұр оңаша қаларсың, сазайынды тарттырамын, бәлем!- деп даусын қаттырақ шығарып, қабағын түйіп, жұдырығын көрсетті жұбайым.

Аппақ қардай үлпілдеп тұрған ақ мысық есіктен кіре аяғыма орала кетті. Құйрығын шаншып, жонын күжірейтіп, көзін бір ашып, бір жұмып, балағыма денесін олай бір, бұлай бір сүйкеп етіп, төрт аяғын көкке көтере шалқасынан жата қалып, аунап түсіп, еркелей қалды. Иесін қатты сағынған түрі бұл. Жұбайымның зекігеніне құлақ асар емес. Егер мен болмасам, көрер едім, тығыларға жер таппас еді байғұс. Енді істеп жатқанын көрдің бе, мысық таиесін арқаланады, тірек санайды, қайткенде ұпайы түгел.

Мен де шешінбестен мысығымды аяладым да қалдым. Оны шыныда да «Үлпілдек» атап жақсы көріп кеткен едім. Даладан тауып әкелген өзім едім. Сонда үсті-басы кір-қожалақ, қарғалар соңына түсіп жүрген жерінен алып келгенмін. Енді, міне, қылығы мынау. Тек жұбайыма ғана жақпайды. Мезгілінде тістеленіп, ішетін бірдеңе бермеген соң, «жиендік» жасайтыны бар. Сонысы ұнамайды жұбайыма. Асқа аузын тигізді, арамдады деп, әлек-шәлегі шығады. «Үлпілдектің» оңашада одан асқан дұшпаны жоқ. Ығысып, жүдеп жүреді. Арашашысы-мен.

Бір күні мен жолаушы жүріп кеткенде үйге сонау Есілдің ар жағындағы туыстар келе қалыпты. Тісін қайрап жүрген жұбайым

соларға бұйымтай етіп, «Үлпілдекті» қапқа салып берген. «Көзін құртып келмеске жіберіңдер», деп қатты тапсырыпты. Олар бұл тапсырманы орындап, екі жүз шақырым шыққан соң, қапшықты сілкіп қалып, мысықты мидайдалаға қоя береді. «Үлпілдек» сол кеткеннен мол кетеді. Мен келген соң, қатты ренжідім, көпке дейін қабағым жадырай қоймады.

Соңынан жұбайым да ойланып «Бекер жасадым ба, қарғап жүрер ме құрғыр», деп, уайымдай бастады. Сөйтіп төрт айдың жүзі өтсе де үй ішінен қызық кетіп, бірдеңе жетіспей тұрғандай болды да тұрды.

Таң атып келе жатқан. Мен шала ұйқы болып, аунай бергенім сол еді, мысықтың даусы шыққандай ма, қалай ... Елегзи қалдым. Тың тыңдадым, Анық мысық даусы. Қалай сергіліп, атып тұрғанымды өзім де білмей қалдым, лезде есікке жетіп бардым. Есікті ашып едім, өз көзіме өзім сенбедім. «Үлпілдек». Нақ өзі. Байғұста нұсқа жөк. Жүні алба - жұлба, қабырғасы ырсиған арық, көзі шүңірейіп кеткен. Маған бір ұмтылды да әрі қарай ештеңеге шамасы келмей мияулап, қисая кетті.

Әбден қалжыраған екен. Оны жерден көтерігі алдым.

- Ойпырмай, бұл не деген керемет! Көзін танып апарып тастаған екі жүз шақырым жерден төрт айдан соң үйді тауып келуін қарашы!» - деп таңданды жұбайым.

- Кешіріңіздер мені, - деп қолымнан «Үлпілдекті» жұлып алды да үйге қарай беттеді. «Үлпілдегім» менің,- деп бара жатты ол, - қасиетті екенсің ғой. Тірі жанның қолына ұстатпаймын енді....

Жұбайым оның арқасынан сыйпалап ұзақ таңданып отырды.

Ошағына оралды

Менің әлгі«Үлпілдектен» кейін сонау алыстағы нағашымнан аттай қалап алған тарғыл-жирен мысығым болды. Оны алғанда бауырын енді ғана көтерген, сүт жалаған құртақандай еді. Жаман иттің атын «Бөрібасар» демекші, мен де мысығымды

«Қырғи» деп атағанмын. Шындығында ол атына сай болып шықты. Үйдікін қойып, реті келгенде көршілердің тышқанын баудай түсірді.

Бірде біз қаладағы туысқандарымызға қонаққа барғанда, «Қырғиды» жалғыз тастамай ала кеткенбіз. Келіншегімнің «жолы ауыр болады, алмайық» дегеніне көнбегенмін.

Қонақта екі-үш күн мәре-сәре болдық, мысық үй иелеріне қаттыұнады. Бірақ енді қайтқалы жатқанда аяқ астынан «Қырғи» үшті-күйлі жоғалды да кетті. Іздемеген жер қалмады, бірақ еш жерден табылмады. «Е, ол қаланың тұрмысын жақтырмаған екен» деп, қоя салдық. Көріптен итке жем болды-ау дестік бәріміз.

Бірақ, біз ойлағандай емес, «Қырғидың» өз есебі өзінде екен, Өскен ортасын, үйді аңсаған ол өз бетінше ауылға тартып отырған. Ондаған шақырым жерді қалай жүріп еткен десеніңші. Жолда тау да, сай да, өзен де, орман да, елді мекендер аз емес. Солардың бәрінен қалай аман өтті екен. Әсіресе, келіспес дұшпаны-иттерге қалай кезікпеген.

Өзі де көп азап көрсе керек, саудасы біткен. Арықтап, жүдепті. Жолшыбай қаншама иттерге де кезіксе керек. Аяғына, денесіне жарақаттар түсіпті. Небір қиыншылықтарды жеңіп араға жарты ай салып, ерлікпен өз ошағына оралады. Сөйтіп өмірімде екі бірдей мысығымның осындай ерлікті қайталануының куәсі болдым.

Ақысыз - пұлсыз

Аудан орталығы - Қимадан Жақсыға дейін жүретін маршрутты автобуска жұрт жапа-тармағай отырып жатты. Біреулер кішкентай ала мысықтың автобустың астынан өтіп бара жатқанын байқап қалған.

Жақсыға жеткенде жаңағы адамдар таң қалысты. Ештеңені көріп, білмегендей жаңағы ала мысық та жайымен кетіп бара жатты. «Жә, мысықтар шығар, бір-біріне ұқсай береді ғой, осы жердің мысығы болар», - десті олар.

Енді автобус кері қайтарда жаңағы адамдардың кейбіреуі де келіп үлгерген. Тағы ондаған шақырым жол жүріп, Қимаға оралды. Автобустан түсерде жаңағылар тағы да таң қалды. Ала мысық тағы да автобустың астынан шығып, үйреншікті қалың қурайға кіріп бара жатты. Сөйтсе, бұл автобус жүргізушінің мысығы екен. Ол иесінің

автобусын айнытпай танып алған. Автобустың артқы білігі әрі жылы, әрі қолайлы орын. Ала мысық ақысыз-пұлсыз ауданмен екі ортада осылайша жүре береді екен. Оны иесі де кейін білді.

Балықшы мысық

Мысық табанын жалап, бетін сүртініп «жуынғанды» жақсы көргенмен суды суқаны сүймейтін хайуан. Су шашыратсаң болғаны, желкесін күжірейтіп, құйрығын шаншып тұра қалады да, сосын қаша жөнеледі. Бірақ...

Аспан шайдай ашық болатын. Мизам шуақ ойнап тұр. Күн шекеңді қыздырады. Мұндайда суға шомылған да бір ғанибет емес пе?! Сол оймен Есіл өзенінің жағасына келіп, суға түспек бадық. Су расында тып-тымық. Үп еткен жел жоқ.

Қамыстың сыбдыры да естілмейді. Шоршып ойнаған балықтар ғана байқалады. Шешіне бергенімізде көзіміз жуан талдың түбіндегі отырған қара мысыққа түсті. Талдың ірі бұтағы судың бетін көлбей жатыр екен. Соның үстінде тұрып, мойнын созады, жер бауырлайды, құлағын қайшылайды. Жалғызсырап тұрған мысық па деп те ойладық.

Қалтарыс жерде тұрып, соның қимыл-әрекетін бақыладық. Тайыз суда, жанағы талдың астында балық күнге жусап тұр екен. Қара мысық аяғын еппен жоғары көтеріп, тартып қалды. Су шолп етті. Мысықтың үсті-басы су болды. Бірақ тырнағына іліккен балық сопаң етті. Ештеңе сезбегендей мысығымыз ақ шабақты соғып алды. Біз сол жерден кеткенше, мысығымыз әлгі әдісін тағы да қайталады. Балықшы мысықты бірінші көруім еді.

Сабақ болды

Кұрылыс алаңының тұсынан өтіп бара жатқанбыз. Алаңнан шеткерірек әудем жерде бір кесілген құбыр жатыр. Сол тұста бір сары мысық ерсілі-карсылы шайқалып жүр. Әлгі құбырға басын сұғады да кейін қарай қайта жүгіреді. Бір мезетте ол қалыңқурайға қарай шапқылай жөнелді. Сөйткенше болған жоқ, үп-үлкен жирен мысықты соңына ертіп қайта шықты. Екеуі жанағы құбырға барды.

Жирен мысық та басын құбырға сұқты. Одан соң, ішіне кірді. Артқы аяғымен жерге тіреніп, бірдеңені шірене тартқандай болды. Расында, солай болып шықты. Ол бар күшімен мысықтың әжептәуір ер жетіп қалған меуленін желкесіне тістеген қалпы алып шықты. Оның ес жиғанын күтіп тұрды да алдыңғы аяғымен салып-салып жіберді. Желкесін күдірейтіп, бір секіріп алды да жирен мысық тайып отырды.

Жас мысықтың құбырға қалайша кептеліп қалғанын қайдан білейік, бірақ жаңағы жирен мысықтың сабауынан кейін енді қайтып құбырға жоламайтын болар.

«Кис-кисің» әрекеті

Талай мысықты қолға ұстап, түрлі қызықтарын көріп жүрміз. Бірде тұқымы асыл деп көзі көк, екі құлағы қап-қара аппак мысықты тауып әкелгем. Оған қолайлы ат таба алмай, бәрі «Кис-кис» атап кеткен еді. Сол «Кис-кис» қорадағы айбарлы төбет ит «Марғаумен» сыйыспай-ақ қойғаны. «Марғау» иесінен екі елі қалмай ереді де жүреді.

Бір күні көшпен ілесіп бара жатқан бөтен иттің тиіскені бар емес пе, «Марғауда» оны қуып тастайтын жүрек жоқ. Сөйтіп тұрғанда ойламаған жерден жұлдыздай ағып келген «Кис-кис» бөтен итпен жағаласа кетті. Ит мысықтан зорға қашып құтылды. Жауын жеңіп, мерейі үстем болған «Кис-кис» «Марғауға» келіп, тұмсығын жалап, менің аяғыма денесін үйкеп, шатырдағы жататын орнына секіріп шығып кетті.

Содан бері «Марғау» өзін құтқарушыға жақсы қарайтын болды. «Кис-кис» те мұндай достыққа қарсылық білдірген жоқ.

«Марғаудың» «Кис-кисің» өлердей қорқатын кезі-тін. Оны көрсе-ақ зытып отыратын. Бірақ мені тандандырған, бір нәрсе; таңертең тұрсам, «Марғау» үйшігінің алдында шоқиып отыр, Жанбыр құйып тұр. Бұл байғұс малшынып, үйшігіне неге кірмей отыр екен деп жақындап бардым. Белгі беріп, үйшікке кір десем, кірмейді. Құр қыңсылайды, Бұл не пәле деп, үйшіктің ішін қарасам, «Кис-кисің» жатыр. Мысығым күшіктеп қалған екен. «Марғаудың» сыры енді мәлім болды. Ол өзінің меншікті үйін «досына» босатып бергентүрі екен. Достықта шекара жоқ деген осы да.

Шамасынбілмеген...

Ауылдағы көршімнің үйінде кірпі пайда бола кетті. Ол үйдегілерге лезде үйреніп, маңайындағылардың бәрін тіптіөзімсініп, иемденіп алды. Бірақ та мәулені бар мысыққа қырын келді. Оларға құйылған сүтті тартып ішеді. Үлкен мысық қиғылықты салып көріп еді, болмады. Өйткені оны не тырнап, не тістеп болмайды. Ештеңеден хабары жоқ бала мысық та жекпе-жекке шықты. Бірақ инелі кірпіге не амал жасамақ?

Бір күні үй иелері қалаға кетіп, кешке дейіп келмеді. Бірақ ыдысқа сүтті толтырып құйып кеткен-ді. Кірпі тағы да екі

мысыққа бой бермей бар сүтті ішіп алады. Шамадан тыс ішкендігі сонша, қарны қабақтай болды. Домалаңдап, аяғын зорға басып жүргенде шарбақтың арасына кептетіліп қалады. Қанша әрекеттенгенімен не ілгері, не кейін шыға алмайды. Сөйтіп үй иелері оралғанша, тұтқында болды. Әлін білмеген әлек деген...

Әділ шешім

Балалар картоп сақтау үшін терең ор қазған. Ертеңіне оған сабан төсейтін деп барса, ішінде жалғыз тышқан жүреді. Балалардыкөріп, ерсілі-қарсылы зырқырап, жанын қоярға жер таппайды. Олар жүгіріп барып, үйдегі мысықты алып келді де шұңқырға тастап жібереді. Балалардың ойы қып-қызыл майданды көру еді.

Бірақ күтпеген жағдай болды. Қара тышқан мысықтың тырнағынан құтылмайтынын білген соң, неде болса бірден көзжұмбайлыққа салып, қарсы шабуылға шықты. Бар даусымен шиқылдап, мысыққа тап-тап береді. Мысық күтпеген шабуылдан саскалақтап шегіне берді де қабырғаға арқа жоны тиісімен сыртқа бір-ақ ытқыды. Сөйтті де алды-артына қарамай қаша жөнелді». «Ә, солай болар!» дегендей қара тышқан ордың бұрышында екі аяғымен тік тұрып, сыртқа қарады.

Мына жағдайға шек-сілелері қата күлген балалар тышқанды ұстап алды да жөніне қоя берді. Әділ шешім. Дұшпанына төтеп бере білген тышқанның да әрекетін ерлік деп бағалады олар.

Орнығуы орынды

Алыс сапарға шыққан жолаушының ішіп-жейтін тамағын өзімен ала жүретін әдеті. Тамақты жүргізушілер, әрине, кабинада сақтайды. Мен де сөйтемін. Бірақ тамаққа біреу тиісетін сияқты. Орауым босаң, тамағым шашылып қалады. Байқауымша, бұл тышқанның шаруасына ұқсас. Тышқан бұл әрекетін түнде демалуға тоқтаған кезде жасайтын шығар деп ойлайтынмын. Бірақ түнде тоқтаған жерден тышқан кездесе бере ме? Әрине жоқ. Ендеше бұл пәлекет осы машинаның ішінде екен деп түйдім. Олай іздедім, бұлай іздедім, табылмады. Тіпті кабинадағы отырғышты

да ауыстырдым. Болмады. Из-түз жоқ. Сол қалпымен жаздай жүрдім.

Міне салқын күз де келді. Бұдан былай жылу жүйесін қосу керек. Бірақ пешім іске қосылмады. Бұған не болды екен деп, бөлшектеп көрсем, ішінен іздеп жүрген тышқаным шыға келді. Мақтадан түрлі ұнтақтардан жып- жылы ін жасап алыпты. Ұрыпты ұстап алып, қоя бердім. Жазалауға да болатын еді. Бірақ жаз бойы, мыңдаған шақырым жолды бірге жүріп өткен «сапарласым» болған соң өлімге қимадым.

Ақтышқан

Қардан ақ көрпе жамылған шөптесінде ақтышқан көп кездеседі. Олар қысқа тиянақты дайындалып, қыстай жейтін жемін інінен табады. Қу түлкі сондай бір іннің парша- паршасын шығарыпты. Жазға дейін жетерлік жемді патшағар құртты да жүре берді. Ал ақтышқан болса, қара басын әрең қорғап қалды. Оның күйін көргенадам қатты аяр еді. Ағаштың түбіріне бүрсиіп отырып алған. Жейтін жемі жоқ, тас- талқан болған іні анау. Ешнәрсеге зауқы соқпай дел-сал отырған ақтышқанға кездесе кеттік. Ол адамның келгенін сезбегендей, тіпті селк етіп қозғалар емес. Ол үшін бұл дүние қараң қалған сияқты.

Біз аяп кеттік. Сөйлік те «Қазір тұра тұр. Бәрі орныша келеді» деп дорбаны ақтарып ішінен нанның қалдығын, біраз пісте алып шықтық. Пістені ақ тышқанның тура түмсығының астына шақтық. Оның иісі оған жан бітіргендей болды. Алдына түскеніненайрылыпқалатындай пістеніжайма-жан қомағайланатамағындағы қапшығынатығандай бастады. Жем бітісімен жалтберіп, түбіршікке еніп, жоқ болды. Әлден уақытта басын қылтитып, қайта шықты. Біз тағы да жем тастап қойғанбыз. Ақтышқан жаңағы әдісті тағы қайталады. «Енді қыстан аман шығуына сенімдіміз» деп біз өз жөнімізге кете бардық.

Енді бірде денесі малмандай су, дір-дір етіп жатқан кіп-кішкентай ақтышқаға тағыдатапболдық. Оның әлсіздігісондай, тіпті қозғалуға, қарсыласуға шамасы жоқ. Ақтышқан-бұл атырапта жиірек кездесетін кеміргіш. Оны көргенде балалар да

мәз болып қалады. Қолға түскен кеміргіш үй жағдайына тез көндікті.

Қолдан жем жейтін болды. Әсіресе, тоңазытқыш етке құштар. Сүт те оның сүйсініп ішегін асы. Әбден тойынып алған соң, асыр салып, ойнайтын әдет шығарады.

Ақтышқан айлакер, тапқыр, епті ғана емес, сондай-ақ үй техникасына да әуестігін көрсетті. Әсіресе, айналдыратыны - іс машинасы. Мекен жайы диванның маңайы. Тоңазытқыштың моторына денесін жылытып, әбден иемденін алды. Соңғы кездері шаңсорғышты да байқап көріп жүр. Әуестіктің соңы иеге апарып соғарын кім білсін.

Көңілді кәмшат

Сарқыраманың гүрілдеген үні сонадайдан естіледі. Біз де осы үнді бетке алып келеміз. Байқағанымыз: дәл сол маңда бір қызыл түлкі бір жатып, бір тұрып, әлек болып жүр екен. Мұздың астынан бірдеңені алуға әрекет жасайды. Әлден уақытта тұмсығын біреу қыршып алғандай ыршып түсті. Сөйтті де орманға қарай зыта жөнелді. Артынша-ақ. Сол жерден бір кәмшат құтырынып, құлпырын шыға келді. Сөйтсе қу түлкі балық ауламаған екен. Ол балықтардың қалдығын алып, қылғыта беріпті. Ал балық аулаушы -әлгі кәмшат болыпшықты. Ол суға қойып кетеді де әп-сәтте балықты тістеген қалпы қайтып шығады. Түлкі кәмшаттан әлдеқайда ірі болса да оған бас салуға, аузындағысын жырыпәкетуге бата алмайды. Кәмшат болса, мұны ойынға айналдырып, мұздай судың көбігін шашыратып, түлкіні шошындырады екен. Тойынған түлкі ақыры қашып құтылса, кәмшат өзінің сүйікті ісін одан әрі жалғастыра берді. Біз көпке дейін алыстан бақылап тұрдық.

Сенім

Өзен және дала тасбақаларының ешкімге зияны жоқ, момақан, баяу қимылдайтын мақұлық екенін табиғат сүйер әрбір адам жақсы біледі. Ал соған кейбір адамдар құмар келеді. Үйіне әкеліп, асырайтындары да бар. Қолға көндігіп кететіндері жиі кездеседі. Сол есеппен біз де біреуін үйге әкеліп

едік, кішкентайымыз мұрнын тыжыртып ұнатпай-ақ қойды. Сондықтан оны ауылдан ұзағырақ жерге апарып тастадық.

Келесі күні таңертең есікті ашсам босағада кешегі тасбақа тұр. Баяу ғана жылжып, кіп-кішкентай басын жоғары көтеріп қояды. Аяп кеттік. Оның иесіне деген адалдығына, сеніміне риза болдық. Түні бойы бір жарым шақырым жерді жүріп отырып, адаспай келуі - тасбақа үшін ерлік. Иесін тапқан тасбақа өзінің үйреншікті жері - қораға қарай беттеді. Ол тауық қорасы еді. Қораз қоразданып, тауықтар қыт-қыттап үрке қарағанмен екі-үш күннен соң үйренісіп кетті.

Кірпінің әлекке түсуі

Емен ағашы басқалардай емес, ерекше бір әуен, үн шығарады. Оркестрге арналған ұлт аспаптарын жасауда ұста-шеберлердің еменді пайдаланатыны осыдан болса керек. Бірде орман ішін аралап жүргенімде құлағыма бір үн шалынды. Тыңдай жүріп дыбыс шыққан жерге жақындай түстім. Кәдімгі музыкалық тактімен шығатын дыбыс мені өзіне тарта бастады. Қарасам, қара жолдың үстінде бір кірпі аяғын зорға басып жүр. Әбден қалжыраған секілді. Себебі, кішкентай бір ыдыс басына кептетіліп қалыпты. Жаңағы дыбыс осы екен. Амалы таусылған кірпі басын ыдыспен жерге ұра берген. Жақындап барғанымда ол қашқақтамады. Содан байғұс кірпі біраз қарап тұрды да есін жинаған соң, тұқ болмағандай қалың шөпке қарай томпандап, жорғалай жөнелді.

Бірде шөп шауын жүріп, аяғынан жараланған кірпіге тапболғаным бар. Елемей, тастап кетуге қимадым. Кірпіні қолда ұстауға үйренгенмін. Үйге алып келіп, ем жасадым. Қолда күттім. Оған «Тікенек» деген ат қойдық. «Тікенекті» үйдегі балалар қатты ұнатып, қуанысып қалды. Кірпі оларға үйреніп алды. Шиқылдап, тықырлатып маза бермейтін тышқандар осы кірпі келгелі жым болды.

Жазда алыстағы ағайындар келіп, қонақ болып жатқан еді. Солармен еріп келген қонақ бала «Тікенекке» үйір болып, маңайынан шықпай қойды. Дәл кетерінде бала жылап, қонақтар кірпіні аттай қалап, сұрап алды.

«Тікенек» барған жерін жерсінбесе керек. Аулада сенделіп жүрген де қойған. Тамақ та ішпеген. Сондықтан баласы қанша жыласа да оны тоғайға апарып тастаған.

Біз оны ұмытып та кеткенбіз. Бір күні ... Иә бір күні өз көзімізге өзіміз сенбедік. Бұдан екі ай бұрын кеткен «Тікенек» үйге қайтып келеді деп кім ойлаған. Сонда «Тікенек» екі ай бойы 70 шақырым жерді жүріп өткен болды.

Иә, кірпінің адамға үйірсек келетіні, түстеп алғанын тез танытыны белгілі болды. Оған қоса жерді бағдарлай алатын қасиеті және бар. Оны «Тікенектің» тәжірибесінен-ақ аңғардық.

Жарқанаттың ұясы

Көктем көзі болатын. Ұзақ сапардан оралған бетіміз еді. Үйде өзімнен басқа жан жоқ. Кетерімде әлдеқалай терезенің желдеткішін жабуды ұмытып кетіппін. Қайтып келгенде өз көзіме өзім сенбедім. Терезенің желдеткішінде басын төмен салбыратып жарқанат отыр. Терезеге ептеп жақындап едім, міне, қызық, қос әйнектің ортасына ұя салыпты. Ұяда екі балапаны жатыр. «Япырмай, жарқанаттың қайда түнеп, қайда ұя салатынын жұрт біле бермейтін еді. Мынауысы қызық екен!»-деп тандандым.

Үйде қимылдаған жан болмаған соң, қос жарқанат жылы да жарық жерді мекен еткен. Әдетте, олар ұяны қараңғы жерге салады дейтін еді ғой. Мұнысы да, жұмбақ. Бірақ көрген көзде жазық жоқ. Сөйтіп қос жарқанат өз ұрпағын осылайша ерекше жағдайда өрбітті. Ал олар ұшып кеткенше терезенің желдеткіші жабылған жоқ.

«Ұры құмырсқалар»

Сәуірдің соңын ала ақшагүл тұқымын сеуіп, бетін кіренкемен жауып қойғанбыз, Гүл бас жарып, шығып берсе, бауымыздың сәні кіретіні сөзсіз. Сондықтан да әрі-бері өткенде оның бастау алып өнуін күн санап күтіп жүрдік. Күндер өтті, апта өтті, өнетін гүл көрінбеді. Әбден болмаған соң, шыдамымыз таусылып, топырақты қазып көріп едік, сепкен тұқымымыз жоқ болып шықты. Тек иненің жасуындай жан-жаққа тарамдалған ұсақ тесіктерден басқа ештеңе көрінбеді. Аң-таң болып қоя салғанбыз. Сәуір түгілі мамырдың жаңбырлы күндері де өтіп жатты.

Ойымызда ештеңе жоқ, үйдегі гүлге топырақ алайық деп, бақтың екінші бетіне бардық. Келсек, бір топ ақшагүл жайнап өсіп тұр. Бұл араға оның тұқымын сепкен жоқ едік қой, қайдан пайда болды екен деп одан сайын таңдандық. Ағаштың ұшымен ептеп топырақты қазып көріп едік, кәдімгі ұсақ қара құмырсқаның илеуі екен. Бірақ бірде-бір құмырсқа жоқ болып шықты. Илеуін тастап кеткен екен. Сөйтсек, құмырсқалар баяғы біз сепкен тұқымды жер астынан өздері жасаған жолдармен осы жерге тасып алса керек. Олардың «ұрлығы» осылайша әшкере болды.

II ТАРАУ

Құстардың СЫҚЫЛЫҚТАҒАНЫНА КҰЛАҚ ТҮР

ЖАРАЙСЫҢ, БОЗТОРҒАЙЫМ

Бірде өрт бұрқ ете қалды. Өрттің қызыл тілі жолындағысын жапыра жалмап өтті. Бірақ аса көп жерді қамтыған жоқ. Қажырлық көрсеткен жұрт өрттің бетін тез қайтарған. «Уһ!»- деп дем алып, өртең жерге қарап тұрғанбыз. Сөл сәтте әлдеқалай құстың бір ұясына көзім түсті.

Ұяда бейшара бозторғай отыр. Қимылдамайды. Байғұстың қанаты мен құйрығын өрт шарпыған. Көздері жұмулы, мойны салбырап кеткен, өте әлсіз күйде. Одан көз алмай қарап қалыппын. Менің де бойымды әлдебір сезім билеп алғандай еді. Әлден уақытта әлгі байғұс мойнын зорға бұрып, біздерге жалбарына қарап қояды. Бірақ орнынан тапжылар емес. Қозғалуға шамасы келмейді.

Әйтеуір, ұясы бүтін, күймей қалыпты. Жіті қарасам, бозторғай оның айналасын тұмсығымен шоқып-шоқып топырағына дейін қопсытып пғығарып тастаған. Маңайының шөбін жұлып, шамасы жеткенше әбден тақырлаған екен. Тілсіз жаумен жалғыз өзі жекпе-жекке шығып, жанталасқан. Денесі күйіп, от шалғанына қарамастан орнынан тапжылмай, жұмыртқаларын басып, отыра берген. Өйткені ұяда болашақ ұрпағы жатқан еді. Құс та болса, шыбын жанын ұрпағы үшін қиюға дейін барған. Қанат, құйрығы жанса да болашақ ұрпағының өмірі үшін күресін төқтатпаған. Жұдырықтай құстың мына өжеттігіне, ұрпағына деген жанашырлығына, мейірімділігіне, жанкештілігіне риза болып таң қалмаған адам қалмады сол жерде. Ойымызға кез келген ұяда жұмыртқасын тастап жүре беретін көкек оралды.

«Жарайсын, бозторғайым!» деп біз қатты риза болдық.

ТЫРНАНЫҢ ҚУЛЫҒЫ

Жаздың бір күнінде жолдан кесе-көлденең өтіп бара жатқан тырнаны байқап қалдық. Соңына ерткен балапандары бар. Біз бақыламақ болып, тоқтай қалдық. Сөйткенше, үлкен тырна ұшып кетіп, едәуір жерге барып қонды. Ештеңеге аландамай өз бетінше жүрді. Жерге түсе қалып, әлгі балапандарын іздедік, көрінбейді. Жазық жер. Бұған таң қалып, оншақты қадам жүргенде барып, бірдеңе қыбыр еткендей болды. Сөйтсек, тырнаның бір балапаны мойнын, екі, аяғын созып жіберіп, жермен жексен болып жатыр екен. Анандай жерде дәл солай екіншісі жатыр. Шөп арасында жермен-жексен болып, жата қалыпты. Балапандардың түсі де шөпке ұқсас, адам айырып болмайды. Жүргізуші біреуін ұстамдық болып еді., біз тыйып тастадық. Өйткені қолға ұстаған балананның тез өліп қалатынын білетінбіз. Тырып жатқан бұларды көргенде түйе құстың тұмсығын құмға шаншып жіберіп, өсімдікке ұқсай қалатыны есімізге келді. Жануарлардың, құстардың табиғаттың өзі берген қорғаныш әдістері бар ғой. Мынау солардың бірі.

ҚАРЛЫҒАШТАРДЫҢ ҚАРЫМЫ

Есілдің жарқабағынан төмен түсіп, қармақ салуға қолайлы, тымық жер тауып отырған едім. Зуылдан жүрген сонасы құрғыры болмаса, мазалап жатқан ешкім жоқ. Әуеде ерсілі- қарсылы ұшып,

айқұш-үйқыш із тастап, шықылықтап жүрген қарлығаштардың даусы құлаққа жағымды естіледі. Балапандарын ұядан ұшырып, баулып жүрген қарлығаштар тым көңілді. Олар ұяларын өзеннің биік жарқабағына салған. Кенет олардың бірденеден сескеніп, қауіптенген үрейлі дауыстары еріксіз назар аударды. Байқасам, қанатын жайып, қалықтап жүрген кезқұйрық соларды төңіректен жүр екен. Мұндай қауіпті жаудан ұсақ құс біткен сақтана қалады. Өйтпесе, жазым болары анық.

Бірақ әккі кезқұйрық қапысын тауып, әп-сәтте бір қарлығашты іліп әкетті. Байғұс қарлығаштың жан даусы шықты. Сол-ақ екен, дабыл көтерген қарлығаштар ата жауына бірі қалмай лап қойды. Олар қара бұлтша қаптап кетті. Не болар екен?

Тобымен шабуылға көшкен қарлығаштар кезқұйрықты қанатын көтертпей есін шығарды. Жан-жағынан шоқып, қанаттарымен қағып, жерге ұшырып түсірердей әрекет жасады бәрі. Өзен бойындағы биік талға жақындаған сайын шабуыл үдей түсті. Қарлығаштардың қыспағынан, қатты шырылдаған дауыстарынан есі кеткен кезқұйрық тырнағын еріксіз жазып жіберуге мәжбүр болды. Оның тырнағынан босаған қарлығаш допша домалаған күйі төмен құлдинап бара жатты. Әлден уақытта құлап бара жатқан қарлығаш қанатын сермеп қап бой түзеді де аспанға шығандап қайта көтерілді. Сөйтгі де өзін құтқарған қарлығаштардың қатарына қосылып кете барды. Мен көз жазып қала бердім.

ҚАРҒА, ҚАРҒА, ҚАРҒАЛАР..

Көгершіндерге төгілген жемге құс атаулы қаптады да кетті. Ішінде төрғай да, ұзақ та, ақсақ ала қарға да бар. Ақсақ қарғаға басқалары әлімжеттік жасай берді. Ол «таяқ» жей берген соң, ағаштың басына шығып отырды. Бір мезгілде: «Қар-р-р! Қауіптөнді! Сақтанындар!» -дегендей оқыс атой салды. Сол-ақ екен, жем теріп жүрген құстар тым-тырақай қашып, бас сауғалады. Ал ақсақ қарға жерге түсе қалып, асықпай-саспай жемді жей бастады. Сол кезде әлгі құстар қайтадан қаптап кетті. Қомақтылауын аузына тістеп, қарға ағашқа қайта көтерілді. Ақсақ қарға қулығын асырып, бұл әдісті бірнеше қайталады.

Әдетте қарғалар мен ұзақтар да ұясын жылы етіп жасайды. Бәрі-болашақ ұрпақтарының қамы. Ал жылу беретін зат оңай

табыла қоя ма, шарқ ұрып, іздеп табу керек. Бірде көршіміз түлкі жағалы қысқы пальтосын жел қақтыру үшін балконға жайып қойған. Ойларында ештеңе жоқ. Әбігерленіп, ұшып-қонып жүрген ақ ауыз ұзақтар балконға да жиі келгіштеп кетті. Олар қызығатындай жем, азық жоқ еді ғой деп, күмәнданған көршіміз балконға шығып, жаюлы пальтосын аударып-төңкеріп көрсе, жағасының жартысы дерлік ұстарамен қырыққандай күзелін қалыпты. Сөйтсе әлгі «батырларың» жаңағы пальтоның жағасын жұлқылап, керегін алын жүр екен. Құстардың да жақсыны аңғара білгені ғой.

АҚЫЛДЫСЫН ҚАРАШЫ

Көктемнің шуақты күні-тін. Екпе ағаштың жасыл жапырағы жайқалып тұр. Қора сыпырушылар көшені, адам жүретін тротуарды жинастырып, тәртіпке келтірген. Тағамның, қалдығын салатын қораптың қақпағы ұқыптап жабылғанымен оның маңайын қанаттылар төңіректеп жүр. Ала қарғалар қыста да, жазда да адамдар көп жүретін, азан-қазан болып жатқан үлкен қаланың өзін мекендеп алған. Үйдің шатырын былай қойып, балконда, гүлзарларда, парктерде жүре береді. Сондай бір қарғаны көргеніміз бар. Ол аяғын пандана басып, қырындай кетін бара жатты. Сол кезде екінші қарға бір үзім нанды контейнерден тауып алып, тротуарға алып келді. Оны байқап қалған басқа қарғалар лап қойды. Сенікі, менікі деген жоқ, жабыла кетті. Нанды тастай беріп, енді бірін-бірі шоқып, жанжал шықты. Бірақ мұның бәрі текке әурешілік болды. Кепкен нанға ешқайсысының тұмсығы батпады.

Тек жаңағы анадайда оңаша отырған қарға бұл оқиғаны байыппен бақылап тұрған еді. Аналар ешәрсе бітіре алмай, өз жөндеріне кете барды. Сол кезде бұл асықпай барып, кепкен нанды аузына тістеп алып, жақын маңайдағы шалшық суға тұмсығымен батырып-батырып барып шоқып керді. Бұл әдісті бірнеше рет қайталады. Суға жібіген нанды ақылды қарға асықпай тамсана жеп алды. Ақылдысын-ай, шіркіннің!

«ҚАРҒАШТЫҢ» САЙРАУЫН-АЙ»!

Өртүрлі құстардың адамша сөйлеп, сайрағанын естіп те, теледидардан көрін те жүрміз. Ғажап қой! Кәдімгідей: «Бұл кім?»),

«Ақымақ!», «Тамақ ішем!», «Ойнайық», «Қап, бәлем, тұра тұр!» десіп /әрипе орыс тілінде / сайрағанда аузыңды ашып, көзіңді жұмасың. Бұрыннан құлағымыз үйренген тоты құс емес, кәдімгі ала қарға, сауысқан, қара торғай, тіпті су торғайдың өзі сайрап ала жөнелгенде, еріксіз таң қаласың. Бара-бара құстармен әңгімедүкен құруымыз да мүмкін-ау, деген ойға берілесің еріксіз.

Көктем болатын. Ну қарағай ішіндегі жалғыз аяқ жолмен келе жатқанмын. Қолымда теріп алған бір шелек тас жидегім бар. Көңілім көтеріңкі. Ыңылдап «Әуілдек» әнінің әуеніне салып келемін. Кенет қарғаның жерде құлап жатқан ұясын байқадым. Ағаштың бұтағы көтере алмаса керек. Қарасам, ішінде сарыауыз екі балапан жатыр. Біреуі өліп қалған, екіншісі шала-жансар. Не істеу керек? Қамқорсыз, қалқансыз қалған жетімек балапанды көгеріп, үйге алып келдім.

Үйдегілер балапанның асты-үстіне түсіп әуре болды. Әлсіз байғұстың жем жеуге де дәрмені келмеді. Дегенмен, амалын таптық. Балапан қысқа дейін қонданып, үй құсына айналды. Ешқайда кетпейді. Оған «Қарғаш» деп ат қойылды. Өзінің атын естісімен ұшып жетіп келетін болды. Бірақ ебедейсіз, олақтығы да бар. Алдынақойған суды төгіп алып жатқаны. Ыдыстарды қағып кетеді. Бірақ бәрінен де таң қалдырғаны адамша сөйлей жөнелгені болды. Мұндайды ешкім күткен жоқ-ты. «Бота», «Айна» деп балалардың атып атап қоя береді. «Пырыс» деп мысықты қуады. Майлыаяқтың ырылдағанын, ағаш кескен араның сырылын айнытпай салады. Ал өзіне-өзі: «Қарғаш, же, же!» - дегені тіпті қызық. «Қарғаш» қолда қыстай тұрды. Оны қорадан шығармайтын болдық. Өйткені көршілердің де дүниесін бүлдіре берді. Кейде үй маңындағы шоқ ағашқа барып, серуендетіп қайтамыз. Қайтарда ағаштан жасалған торға салып аламыз. Тор дегеніңіз-«Қарғаштын» жаны сүймейтін нәрсесі. Сондықтан торды көрсе-ақ қашқақтай бастайды. Тек: «Қарғаш, же, же!» деген сөзге ғана сенеді де жетіп келеді. Сөйткен «Қарғашымыз» қар ери бастап, қараторғай, қара қарғалар келіп жатқан кезде үшті-күтілі жоқ болды да кетті. Көктем келісімен өзінің табиғи ортасына кеткен шығар дедік те қойдық.

БІРЛІКТЕ ТІРЛІК БАР

Дүниеде өзінен үлкен құс жоқ деп ойлаған қара қарға ағаштың ұшар басына шығып алып, жан-жағына паңдана қарайды. Өзі отырған бұтақты бір-екі шоқып қойып, тұмсығын көкке көтереді. Сырттан қарағанда денесі шындығында да ірі, жауын алып та, шалып та түсетін сыңайы байқалады.

Келін қонған жері орман кептері жұптасыпұя салған маңгі жақын екен. Сөйтіп әлгі қос кептер шақырылмаған қонақтың бұзық ойы бар шығар деп секем алды. Сөйтті де ойламаған жердей қарғаға қарсы шабуыл бастады. Мұны күтпеген қарғаның манағы ірілігінен ештеңе қалмады. Тосын шабуылдан құтылу үшін оның істтегені жоқ. Жалтарып та көрді, қанатын қайырып тастап, төмеіс күлдилады да. Атылып аспанға да шарықтады. Бірақ қос кептер соңынан қалар емес. Әбден ізіне түсіп алған, «жауына» шүйіле түсті. Әйтеуір қарға зорға дегенде белестен асып барып құтылды. Ендігері бұл маңайға жуымастай болған шығар, батырың.

Арада көп уақыт өтпей-ақ жаңағы жеңімпаз кептерлердің бірі көң-қоқыстың маңайынан өте бергені сөл еді, бір сары шымшықоған тап берді. Оның көмекке шақырып, шырылдаған даусына төңіректегі ұсақ құстардың қаптап кеткені соншалық, кептер қоршауда қалды. Мұның жағдайы жаңағы қарғадан да мүшкіл еді. Арадай қаптаған ұсақ құстар кептердің есін шығарды. Кептер де қарғаның кебін киіп, зорға жан сауғалады. Сөйтіп ұсақ құстар да «жауына» тойтарыс берді. Бірлікте тірлік бар деген осы екен.

БАЛЫҚТАН ДӘМЕЛІ

Есіл өзеніне әуесқой балықшылыр қыста да қармақ салуға келіп тұрады. Әр жерден ойықтар жасапдармақтарын салып тастаған олар ықтасында отырған-ды. Сол-ақ екен бір ала қарға пайда болып, жаңағы ойықтарда жағалай бастады. Сонау шеткерірегіне барып, жан-жағына қарағыштап, біраз тұрды. Кенет ол қармақтың бауын бас салып тістеп алды да, аспанға көтерілді, Бірақ онша ұзап кете алмады. Қармаққа іліккен балық судан шоршып шықты. Мұз үстінде тулап жатқан балыққа қармақ иесі тура ұмтылды. Қарға балықты ұстағанымен ұқсата алмады. «Әй, балықшы болғаныңа!»-

деп отырғандар күлісіп алды. Қарға болса, алысырақ барыпотырды да, балықшыларды көпке дейін андумен болды.

ЕБІН ТАПҚАН ЕКІ АСАР

Түнгі бір кезекшіліктен кейін қатты ұйықтап кеткен мен таңертеңгілікте қарғаның қарқылынан ояндым. Антеннада отырған ол тепсініп, дауысын қаттырақ шығарып, бірденені талап еткендей кейіп танытады. Әлден уақытта балконға шықсам, әлгі қарға көрші әйелдің қолынан жем жеп тұр. Таң қалдым.

Көршілер бірде балконда тамақ ішіп отырғандарында балконның жақтауына қарға келіп қонады. Олар оны жаралы шығар деп ойлайды. Бірақ олай болыншықпайды. Ол балконғатүсіп, қанатын қомдап, аяғын алшандай басып, маңғаздана жүреді. Бұлардыңтамақ бергеніне қарсылық білдірмейді. Әрі-беріден соң, балконның ішін тіміскілей аралап, ашық жатқан жәшіктерді тексере бастайды. Отырған адамдардан именбейді. Үйренісе келе ол балконға жиі қонақтап, қатты қарқылдап, тамақ сұрайтын болып алды. Көршілерді ұйқысынан ерте оятып алатын болды.

ЖАЗАСЫН АЛДЫ

Аулада отырғанбыз. Аяғын андап басып, жер бауырлап бара жатқан сұр мысыққакөзіміз түсті. Пәлекеттің ептісін-ай. Ағаштың дініне жабысқан қалпы қара торғайдың ұясына жақындап қалыпты. Ұядағы сарыауыз балапандар ештеңе сезер емес. Ал сұр мысық енді бір ұмтылса, тырнағы ұяның ернеуіне ілінді дей бер.

Дәл сол сәтте мысық не болғанын білмей де қалды. Ағаштан ұмар-жұмар құлап түсті. Қатты соққы алған оның құлағына саңқылдаған дауыс естілді. Ал біз бәрін көріп тұрмыз.

Төтеннен шабуылға шыққан қарға болатын. Ол ағашың бұтағында отырып, мысықтың арам пиғылын сезіп қойған екен. Дәрмесіз балапандарды қорғамас болған ол екпінімен мысықты соғыпөтіп, тырнағын да сұғып алған-ды. Кездейсоқ шабуылдан мыс «батырын» ұшып түсті. Оңай олжа түгілі бас қайғы болған сұр «аңшы» сол сәтте-ақ тайып берді. Қарға болса, үлкен шаруа бітірніп, қанат-құйрығын таранып, осытөніректің батырындай пандана түсті.

ӨНЕРЛІ ҚАРҒА

Күн жауын-шашынды болатын. Тұла бойы малмандай су, үсті-басы батпақ, қозғалуға тіпті шамасы жоқ бір байғұс қарғаға тап болдым. Не істеу керек? Таптап кетсем, өледі. Сондықтан оны үйге алып келдім. Құс қораға әкеліп, күтімге алынған соң, жаны кіріп, есін жиды. Бойы үйренген соң, үйдегілердің қолынан нан, картоп, балық жейтін болды. Өз бетімен ыдыстан сусын ішеді. Бірақ қызыл әтеш әлек шығарды. Мекиендерін қорғаштап, қарғағакүн көрсетпеді. Сондықтан оны ашық аулаға жіберуге тура келді. Ал мұндағы «көршілер» мысық пен ит еді. Екеуі де жуас. Олар қарғаны өз ортасыныңбір мүшесі ретінде қабылдап, ешқандай қыңыр мінез көрсетпеді.

Қарға «дарынды» болып шықты. Ол өзінің қоңыр даусымен мысықтың мияулағаның, иттің қыңсылағанын айнытпай келтіретінді шығарды. Мұны қызықтаған ауыл балалары үйге жиі келіп, қарғамен ойнайтын болды. Ал басқа қарғалар болса, оны жақын көріп, іш тартқан емес. Қайта олардың мұны талап тастағысы келді. Бірақ оған балалар жол бермеді. I

ҰЗАҚТАРДЫҢ ЫНТЫМАҒЫ

Көктем әбден күшіне енген кез. Жан-жануар біткен әдестегі тіршілігіне кіріскен. Әсіресе, ұзақтарда дамыл жоқ. Болашақұрпағы үшін ұя жасап, әуре болып жүр. Бір мезет бәрі жиналып, күрделі мәселе шешетіндей-ақ топтаса қалыпты.

Кенет бірі қалмай ағаштан дүрліге көтерілді. Бірдеңеден қатты шошынды ма деп қалдық. Бірі келіп, бірі кетіп, сапырылысты да қалды. Бірі ұсақ бұтаны тістеп әкеліп, екіншісіоны сымша орап, үшіншісі жүн-жұрқа тасып, бәрі еңбек әуеніне берілді де кетті. Манағыдай жеке-жеке тіршілік емес, жабыла жұмылып, мақсатты бір істі тындырып жатыр. Әп-сәтте бірнеше ұя дайын болды да қалды.

-Баяғыда,-деді жанымдағы жолдасым мына көрініске сүйсініп кетіп,-шымнан ойып үй саларда немесе құдық қазарда бір малды сойып жіберіп, бүкіл ауылды көмекке асарға шақырушы едік. Сөйтіп, көптеп көмектесіп, бір шаруа тындырылатын. Мыналардікі де сол тәрізді екен. Неткен ғажап көрініс!

Ынтымақты, бірлескен еңбекке не жетсін. Құс та болса, түйсігі бар екен.

ҚАЗ АШУЫ...

Былай қарағанда қаздан жуас құс жоқ шығар деп ойлайсың. Біірақ олай емес. Қаз ашуына кездесе көрме. Әйтпесе...

Қандай құс болса да көктемде мінезі өзгеріп сала береді. Ерекше сайрайтыны да, дамыл таппай қара жұмысқа берілетіні де, қызғаныш білдіріп, жанжалдасуы да осы көктем тұсы. Әсіресе, ата қаз мүлде қаһарланып алады. Жанынан мал өтіп бара жатса да тұра ұмтылады. Талай бала ата қаздың қолына түсіп қалатын. Мұндай мінез балапан шығар кезде ерекше байқалады.

Бірде біздің қоңыр ала қаз көршіміздің ата қазымен айқаса кетті. Екеуі де ірі қаз. Ауланың шаңын шығарады. Бір-бірімен тұмсықтасып, қанаттарымен соққыласуда. Жүн жұлынып, қауырсынұшып кетіп жатыр. Қанаттарының топшылары қыпқызыл ала қан болды. Өліспей берісетін гүрлері жоқ. Оларды қолдаған басқа қаздар бүкіл төңіректі даңғазға қылды.

Біз шыдамай арашағатүстік. Көршім қолындағы шыбығымен жасқап еді, болмады. Сосың қолымен ұстап, айыра бастады. Солақ екен, екеуі де бірден әлгіге тап берсін. Бірі алдынан, екіншісі артынан бүріп, қанаттарымен соққылап, есін шығарды. Оған көмекке мен бармағанда көршімнің не боларын кім білсін. «Қаз ашуын тырнадан алады» деуші еді халық, ал мыналардың ашуын көршімнен алғаны дұрыс болмады.

ҚАНАТТЫ КҮЗЕТШІ

Біздің үй мен бақшаның күзетшісі-кәдімгі жабайы қоңыр қаз. Осыдан төрт ай бұрын енесінен айрылып, жапа шеккен балапанды өзен жағасынан тауып алып, үйіме алып келген едім. Қазір ол есейіп, ер жетті. Үйдегілерге үйренгендігі соншалық, оларсыз ешқайда аяғын аттап баспайды.

Қоңыр қаз үй күзетуге әбден машықтанып алды. Жабайы құстар түгілі көрші-қолаңның жан-жануарларын үй маңына жуытпайды. Қатты ысқырып, қанаттарын қағып, айбат шегіп шақырылмаған қонақтарды маңайлатпайды.

Қоңыр күз де келді. Құстардың жылы жаққа қайтатын шағы туды. Бірақ қолға үйренген қоңыр қаз жылы жаққа кетуді ойлаған да емес. Бар білетіні-үй күзету, иесіне қызмет ету.

КӨРІ ҚАЗ

Құс өсірушілер, әдетте, үй қазын қаншама асыл тұқымді болса да, сегіз жылдан артық ұстамайды. Соған қарамастан бір қазды әбден қартайғанша ұстауымызға тура келді. Оған себеп, аяғын тәй-тәй басып жүрген баламыз қаздың біреуімен әбден достасып алған еді. Қимас дос болғаны соншалық, ол қазды сойып алудан бас тартты. Сөйтіп қаз жыл өткен сайын қартая түсті. Енді баланың өзі де жігіт болды. Дала қосына жұмысқа кетерде оны әлгі қаз қаздандап шығарып салады. Жұмыста келерде-күтіп тұрып алдынан шығады.

Екі досты бір-бірінен айыру қиын болды. Бірін-бірі көргенше үздігіп тұрады. Қаз әбден қартайып, енді жүруге де жарамайқалды. Оны бауыздап тастауға ешкімнің батылы бармады. Бір күні баланың үйде жоқтығын пайдаланып, үйдегілер кәрі қазды сығандарға беріп жіберді. Бұл жайды үйге келген сөң білген _ баланың тамақ ішуге де зауқы сөкпай қойды. Ертеңіне жұмысқа кетерде де бірденесін жоғалтқандай көңілі өртайып тұрды.

ҚЫЗЫЛ ЭТЕШ

Бұл ауылдың маңында өзен, көл жоқ. Сөндыктан қаз үйрек жоқтың қасы, ал тауықтарды өрбітіп жіберген. Қай үйге барсаң да жиырма-отыз тауық жайылып жүреді. Қай үйде болсаң да жұмыртқадан жасалған тағам мол. Түрлі түсті қауырсындар қыздардың тақиясына тағылды. Үлпілдек жастықтар теңделіп жүкаяқта жиналып тұрады. Күздікте тауық етінен жасалған бәліш мұрынды жарады. Әйтеуір, тауықтан да келер береке көп. Ал

Үмітжанның қызыл әтешіне баға жетпейді. Көрші-қолаңның әтештерін маңайға жолатпайтын әдетінен басқа, Үмітжанды таңсәріден оятатын қоңыраулығы және бар. Оның үстіне әнеүгі оқиға Үмітжанның даңқыш бір шығарды.

Үмітжан бір күні сиырын сауып алып, өріске айдаған еді. Содан үйіне келсе, әлгі әтеші құрғыры құтырынып алыпты. Әдетте қыт-қыттап мекиендерін жемге шақырушы еді. Бұл жолы мекиендерін түре қуады да қыт-қытты күшейте түседі. Жерді

шоқып, топырағын бұрқыратып, қазығын айналған атша аласұрып, дөңгелене береді. Қанатын қаттыраққағып, қораздана түседі. Қызыл этештің мұндай мінезін бұрың-сонды байқамаған Үмітжан аң-таң. Неде болса оған жақындай түсті.

Сол-ақ екен, көршінің көк өтеші киліге кетті. Ол да көпке дейін берілмейтін көкәйыл. Үмітжанныңқызылы қойсын ба, оны әп-сәтте қан-жоса етті. Сөйтті де ұшқан бойы жанағы жерге барып, әлгі әніне қайта басты. Үмітжан жетіп барып еді қызылөтеш мұның өзіне бас салды. Топырақ арасында бірдеңелердің жылт-жылт еткенін енді байқады. Еңкейіп қараса, жылтыр теңгелер екен. Қолымен тырмалап көріп еді, құмыра ілікті. Жұлып алғанда ауыр болыпшықты. Іші толған теңгелік ақша. Тап-таза сары алтынның өзі. Ертеден қалған көз. Қызылөтештің тұмсығына іліккен осы мол қазына екен. Ол болмағанда, оның бұл жерде қанша жатарын кім білсін. Қалай болғанмен де Үмітжанның қызылөтеші осы оқиғадан кейін Алтынөтеш аталып кетті.

ТОТЫНЫ ЖҰТҚАН ЖЫЛАН.

Бұл заманда әлемді түгел аралап шығам деген адамға жол ашық. Бұрын иек астындағы Бурабайды немесе Баянауылды көрмеген жұрт енді Африканың да топырағын басып жүр. Сондай бір сапарымызда талайды көріп, нешеме әңгімені естігенбіз. Барған жерімде жол бастаушының бір әңгімесі жадымда қалыпты.

Африкалықтар қолына түскенін базарлайды. Барымен базар деген сол. Кіп-кішкентай негр қызы да әкесінің айтуымен көптен қолға үйреткен тоты құсын амалсыз базарға апара жатады. Тоты болғанда қандай. Түрлі-түсті қауырсыны көз тартып, жұтынып тұр. «Тамақ ішемін», «Ән саламын» деп сайрағанда таң қаласың. «Таң атты, тұр!»-деп иесін оятады екен. Әлгі қыз тотының осындай қылықтарын есіне түсіргенде жүрісі өнбейді. Сөйте-сөйте биік ағаштың жанына қалай барып қалғанын да байқамай қалады. Қолындағы кіп-кішкентай, шағын торды басынан асыра көтеріп келе жатады. Әлден уақытта ысылдаған жыланнан даусы естіледі. Жалт қараса, ағаштың жуан бұтағында керемет ірі жылан тұр. Одан шошыған қыз қолындағы торды ішіндегі тотысымен қоса тастай сала зыта жөнеледі. Сол бетімен

үйінен бір-ақ шығады. Болған жайды әкесіне егжей-тегжейлі айтып береді.

Әкесі машинасына отыра салып, оқиға болғанжерге барады. Барса, жылан баяу жорғалап барады екен. Қызу қандылықпен барған бетте оны машинамен басып өтеді. Енді қызытастап кеткен тотыны іздесе, көрінбейді, жоқ. Ол ойланбастан буылтықтанып жатқан жыланның қарнын жарып жібереді. Сонда ішінен жаңағы қызы тастай қашқан тор шыға келеді. Қыздың әкесінің таңданғандығы соншалық, тордың ішіндегі тоты тірі жатады. Тотыны олай-бұлайқозғап көрсе, баяғы қалпы, ештеңе болмағандай. «Тамақ ішемін», - деп сайрап отыр. Жыланның нені болса да жұта алатының неніболса да жұта алатынынбілетін ол оғантанған жоқ. Бірақ тотының жылан ішінен тірі шыққанын көзімен көрсе де басын шайқап, таңдана береді. Біз де жол бастаушының бұл әңгімесіне сенерімізді де, сенбесімізді де бітмедік.

«БАЛЫҚШЫ» САУЫСҚАН

Анда-санда балық аулауға баратынбыз. Бірде айдынды жағалай жүріп, бірнеше қармақ салған едік. Кенет ең бірінші тастаған қармақтың қалтқысы сүңгіп кеткенін байқап қалдым. Жемін қадап, бірақ тастауға үлгірмеген қармағымды тасті салып тұра жгірдім. Өйткені ірі балық құрықты да сүйретіпәкетуі мүмкін ғой.

Ал осының бәрін жақын жердегі талға қонақтағансауысқанбақылап отырған екен. Осы сәтті пайдаланып, ол жаңағы жемтігін, дайындап қойған қармағымды бас салып, жұтып жібереді. Сөйтіп өзінің жаңағы орнына қарай ұша жөнеледі. Әуелде қалықтап, әдемі ұшып бара жатқан. Әлден уақытта алдынан бір төсқауыл кездескендей кілт кідірді де артынша жалт етіп, талдың түбіне құлай кетті.

Қолыма іліккен табан балыққа мәз болып, бұған онша мән бермеген едім. Бірақ қармағымның сүйретіліп жатқанын көргенде таң қалдым. Жақындап барсам, байғұс сауысқан әлсіреп жатыр. Қармақ жұтқан құс оңушы ма еді. Дереву оны құтқару қажет болды. Қармақты зорға шығарып алдым. Біраз жатып, есін жиған «балықшы» сауысқан талдың бұтағына барып қонды. Маған рахмет айтқандай, жан-жағына қарап, шықылықтап қояды.

ҚИМАСТЫҚ

Үйдің жанында жалғыз кәрі терек өсіп тұратын. Соған екі ләйлек үйір болып, ұя салатын. Жас ұрпағын қанаттандырып, болғансоң жылы жаққа кете баратын. Осылайша олар бірнеше ұрпақ өрбітті.

Бір жылы үй иесі әлгі теректің тамыры шіріп, құлауға айналған соң, кесіп тастайды. Ләйлектер жұбымен көктемде тағыда келеді. Келсе, терек орнында жоқ. Олар үйді, ауылды күнімен төніректеп, әрлі-берлі ұшып жүреді де көзден ғайып болады. Үй иесі бұған қатты налиды. «Теректі бекер-ақ кескен екенмін!» деп уайымдайды. Бірақ келесі күні өз көзіне өзі сенбейді. Кешегі қос ләйлек электр бағанының ең ұшар басына ұя сала бастапты. Ескі жұртты қимай, баған болса да ұя салып, тағы бір ұрпағын қанаттандырып қайтты олар. Құс екеш құс та өсіп-өнген, ұрпақ өрбіткен туған жерін қимағаны ғой.

РАЙЫНАН ҚАЙТПАДЫ

Қайдан пайда болғанын кім білсін, қаланың нағыз жүріс-тұрысы көпшулы жерінде орман кептері келгіштей берді. Ол ол ма, кептер тіпті троллейбус желісінің түйіскен сымына ұя салып алды. Оған көшенің шулы да, сымның тербелуі де, электірдің жарқылдаған ұшқыны да, жел де, жауын-шашын да кедергі болмады. Жабайы кептер үшін бұл дегенің кәдуілгі табиғи құбылыс іспеттес.

Кезекті байқау кезінде жол қараушы қызметшілер ұяны бұзып тастаған еді. Бірақ бір апта өтісімен ұя қайтадан пайда болды. Бұл жолы ұяға ешкім тиіскен жоқ. Көп ұзамай шүпірлеген балапандардың да шықылығы естілді. Бірбеткей жабайы кептер осылайша өз дегеніне жетті. Ұрпақ үшін олар алған бетінен қайтпады.

ҚАМҚОР ЛӘЙЛЕК

Жайма шуақ күн болатын. Жер де, көк те жап-жасыл. Көк шалғынғашалғы салып жүрген едім. Жасыл шөптің атжалдары артта қалып жатты. Кенет дәл алдымнан ұшқан құсқа көзім түсті. Аппақ ләйлек мизбақтастан қозғалмай тұр. Қорықпайды да қашпайды. Жанына жетіп барсам, аяғының астында қоянның жаңа туған көжектері қыбырлап жатыр екен. Тегі, қоян «батырын» адамды көрген соң, су жүректігіне басып, зытып отырса керек. Ал

ләйлек болса, дәрменсіз көжектерге пана болып, басын бәйгеге тіксе керек. Қамқор ләйлектің бұл қылығына риза болған мен көжектерді қауіпсіз жерге апарып тастадым... Жасыл орақ қайта жалғасты. Қамқор ләйлек көңілі орныққандай аспанға жеңіл көтеріліп, калықтап кете барды.

ТАПҚЫР ҚАСҚАЛДАҚТАР

Ақ айдында қасқалдақтар қалқып жүр. Денесі шағын болғанымен жауыннан тайсалмайтын айбатты құстың бірі. Су жапырағының гүлін теріп, кездескен жәндіктеріне кенеліп жүрген қасқалдақтар абыр-сабыр болды дақалды. Сөйтсе өзен жағалауына ақ ителгі келіп қонған екен. Әлгіндей болмай қасқалдақтар үлкен бір шабуылға әзірленгендей, айдыңның дәл ортасына топ құрып, жиналып алды. Ителгі ширақ қимылдап, аспанға тік көтеріліп алып, қас - қағым сәтте төмен құлдилады. Сол сәтте қасқалдақтар шалқасынан жата қалып, аяқтарымен суды жоғары қарай фонтанша атты. Ителгі нысанасына түсе алмай қайта көтерілді. Ол екінші рет шабуылдап еді, тағы да әлгіндей тойтарыс алды. Ештеңе тындыра алмаған ителгі беті ауған жаққа тайып отырды. Тапқыр қасқалдақтар жауынан осылайша қорғанған еді.

ТЕНТЕК ТЕЗГЕ САЛЫНДЫ

Жып-жылы ұяда сұқсыр үйректің шүпірлеген балапандары қыбыр-қыбыр етеді. Олардың ісі мұрнын қытықтаған ку түлкіұяға еппен жақындай берген. Енді бір аттаса, балапандар өңешінен өткелі тұр. Ол енді бір аттай бергенде күтпеген қатты соққы есінен тандырды. Ересек сұқсыр ұшып келген бетте бар екпінімен түлкінің бір бүйірінен соғып өтті. Кімнен соққы алғанын түсінбеген және күтпеген шабуылдан есі ауған түлкі тұра қашты. «Жығылған үстіне жұдырық» дегендей, сұқсыр үйрекке көмекке келіп жеткен ұзын мойын тырналар да жабыла кетсін. Шабуылдаушылардың кім екенін түлкі сонда ғана аңғарды. Мұндай шабуылды бұрын-соңды көрмеген түлкі енді айлаға көшейін деді. Ол құстар аспанға қайтып көтерілгенде, жан-дәрмен деп қаша жөнелді. Ал олар шабуылға көшкен кезде шалқасынан жата қалып, аяқтарын ербендетіп, қорғанысқа көшті. Құстардың жұмыла кіріскен шабуылынан түлкі өзінің айлакерлігімен зорға

дегенде құтылды. Осылайша оңай олжаға батқысы келген құ түлкіні біраз жерге қуып тастаған үйрек пен тырнардың әрқайсысы өз жөндеріне кетті. Тезге салынған тентек енді қайтыпбұл маңайға жоламайтын болар.

ҮКІГЕ ҮКІМ ЖОҚ

Бұл далада не көп, құс пен аң көп. Кейде ауыл қотанынан көрініп қалатындары да бар. Осы маңайда Қызылкемерден басқа ауылда көше бойы, әр үй сайын жайқалып тұрған ағаш баршылық. Әсіресе, мектептің маңайы зәулім ағаш көгал. Сол себептен бе, әйтеуір осы ауылға қарға мен ұзақтар, торғайлар мен ұзақтар, көгершіндер қаптап кеткен.

Бүгін жұртты тандандырғаны ауылды төңіректен жүрген ірі құс болды. Осы жаңа ғана ағаштың басындағы сыңсыған ұзақ пен қарғаның арасына сүңгіп кетіп еді, біреуін тырнағына іліктіріп, жөнөп берді.

-Әй,-деді біреуі мына жайды көрген сәтте,-танертең де осы құсты көріп едім.

-Осы,-ауылдағы,-ауылдағы көгершіндер мен торғайлардың азайып бара жатуының себебі де осыдан болып жүрмесін?

- Оған таңдануға болмайды,- деді Мырзабай ақсақал төтеден килігіп,-мына құсты таныдыңдар ма, түге?

-Жоқ, онша танымай тұрмыз. Жапалақ емес пе екен?-десті тұрғандар.

-Танымасандар, айтайын, бұл -үкі. Орман мен даланың қожасы. Бұл жалғыз емес, тегі. Екеу-үшеуінің келгіштеп жүргенін екі жылдан бері байқап жүрмін. Жаңағы торғайлар мен көгершіндердің азайғанынан секем алғандардың жөні шындыққа саяды. Бұлардың обалына қарап жатқан кім бар,табиғат та қатаң болып алды ғой. Тамақ іздеп, ауылға келмегендеқайда барады. Ойландаршы өздерің. Енді, міне, қарғағатырнақ салғанын көрдіңдер ғой.

-Көрдік.

-Көрсендер сол

-Е, келе берсін, көгершін мен торғай таусылып қалар деймісін. Өзі де тамаша құс екен, шіркін!

-Дене бітімі, қанаты қандай!

-Өзі де, аты да әсем емес пе! Үкі десе үкі! Үкіге үкім болмас.
Тиіспейік, жүре берсін.
Ауылдастар осы тоқтамға келді.

I

III ТАРАУ

**ЖЫЛАН АРБАСА,
ШОРТАН ШАЛМАСА**

АРБАСУ

Балығы шоршып, құсы ұшып-қонып жатқан өзеннің тірлігі өз алдына. Оның жағасында қанша тұрсаң да қызығына бір тоймайсың, қалжырамайсың. Мазанды алар сонасы мен сары масасын да елемеуге барсың. Ал жаңа ғана өзің жалға түсірген көк шөптің иісі қандай! Мың түрлі жұпарды әкеліп төге салғандай. Ауа жетпегендей жұта бергің келеді. Ал шала кепкен шөптің иісіне мүлде теймайсың. Осының бәріне мас болғандай әрі қақ төбегешығып алған күн тасырайып әкетіп бара жатқан сөң, өзіміз қалқайтып жасаған күркенің астынан пана іздедік. Шалғыны, айырды күркенің сыртына сүйей салып, ішке енген мен тіпті рахаттандым. Өйткені төңіректегі бар салқын самал өсінің ішіне жиналған екен. Жаңағы жұпар иіс те күрке ішін жайлап алған. Не керек, ыстық соғып келген адамға кішігірімжұмақ падерсің. Тынысың кеңейіп, бойың балбырап жүре береді.

Жігіттер де осында келіп дамылдады. Әңгіме дүкені ашылды. Солардың әңгімесіне құлақ түріп жатып, көзім ілігіп кетіпті. Тегі, табиғаттың сыйына маужыран кеткен болуым керек. Өлден уақытта құлағыма ысылдаған әлсіз дыбыс жетті. Көзімді ашып, жан-жағыма қаранып едім, ештеңе көрінбеді. Тек күркенің босағасындаЕсіркептің алатөбеті жатыр. Ұйқысырап қайта қалғыдым.

Бірақ ысылдаған дыбыс еселене түскен сияқты. Ұйқым ашылып кетті де төбетке көзім түсті. Ала төбет басын көтерген қалпы қатып қалған. Бұрылуға шамасы жоқ, дәрменсіз бірдене. Бұған не болды екен деп жітілеу қарасам, дәл алдында құйрығынан тік шаншылып қап-қара жылан тұр. Мәс саған, бұл қайдан шықты?!

Жыланның түсі суық. Тілін жылтың-жылтың еткізеді. Ысқырығы манағыдай емес, күшейе түсті. Денем мұздап қоя берсін, Тілім күрмеліп, ләм-мим деуге шамам жоқ. Даусым шықпайды, еркімнен айрылдым. Менің жайым мынадай болғанда, сорлы төбеттің халі қандай десеңші.

Бір мезгілде бойымды жинап, бас жағымда, күркенің сыртында даотырған жігіттерді шынтағынмен түрттім.

-Саған не болды, ей?-деді біреуі арғы жатқан. Менде үн жоқ. Тағы түрттім.

-Әй, саған не болған, не керек өзіңе?-деді екіншісі. Менде әлі үн жоқ. Біреуі мұнысы несі, қарайықшы деп, күркенің алдына қарай ойқастап жүрді. Қараса, жаңағы көрініс. Мұның да түсі бұзылып,

лезде кері бұрылды да жолдастарына айтты. Жылан естіп қоярдай-ақ ол да сыбырлан айтып жатыр. Жыланның талайымен «ісі» болған Жұмабай орнынан атып тұрып, қолына жуан бұтақты алып, жыланға мысықша жақындады. «Қане, өзі?!~ деп жеткірініп, жөтеліп қойды. Сөйтсек, мұның мәнісі бар екен. Егер ол жылан жақтан шықса, онда жылан еріксіз алаңдап, арбауынан жаңылады да төбет күш алып кетеді. Егер төбет жақтан шықса, онда жыланның жеңуі сөзсіз. Мұны Жұмабай үлкендерден көп естіген. Жыланды қолындағы бұтақпен де сұлата салуға болар еді, бірақ ол ондайға бармады. Сондықтан ол жылан жақтан шықты. Сол кезде жылан басын Жұмабайға бұрды да жерге сылқ ете түсті.

Сол-ақ екен, ала төбет орнынан қыңсылай тұрып, айдалаға қаша жөнелді. Төңіректі басына көтеріп, өзін біреу ұрып жібергендей қыңсылап барады. Байғұс төбеттің жыланның айбарынан жеңіліп, арбауына беріліп, біткен жері осы екен ғой.

Жылан болса, күркенің іргесін ала өзенге қарай басын қайқан-қайқан еткізіп, бауырымен жорғалай жөнелді. Мұның бәрі қас қағым сәтте бөлған жай. Ал мен бөлсам, сүзектен тұрғандай өнім бозарып, күркеден шыға келсем керек. Жігіттер мені де, төбетті де не аярын, не күлерін білмей тұрып қалды. Содан былай ала төбет күркеге мүлде жөламай қойды.

ТАМАҚСАУ

Біздің ауылда тілімен де, тұрмыс күйімен де қазақ болып кеткен неміс жігіті бар. Егер алда-жалда кезігіп қалып, жөн сұрассаңыз, өзіңізге қарсы сұрақ қойып, дүрсе қоя береді. «Ер жігіттің үш жұрты бар екендігі анық болса,-дейді ол,-өз жұртым-орыс, нағашы жұртым-неміс, қайын жұртым башқұрт, құдаларым-қазақ. Орыс, неміс, башқұрт, қазақ тілдерінде еркін сөйлеймін. Сонда мен кіммін?» Ал осыған жауап беріп көріңіз. Сол жігіт саятшы, балықшы адам. Аты Владимир.

Бірде ол тағы да балық аулауға шықты. Өзеннің жағасына шатыр тігіп қойды. Төңіректегі хайуанаттарды, құстарды, жалпы табиғат көріністерін фотосуретке түсіріп алатын әдет бар. Бұл жолы да құралақан емес. Солардың ішіндегі оған ұнағаны сұр жылан болды. Өлгі сұр жылан мұны маңайлап, төңіректен кетпей қояды. Ауға түскен ұсақ балықты жұтып жібереді де жайына

кетеді. Ал Владимир болса, жыланнан қорықпайтын пәлекет. Жыланды қолына ұстап жүргенін талай көргенбіз.

Мына сұр жыланды да бойына үйретті. Бірде жылан келмей тұрып, ол балықтарды әдейі жинап алып қойды. Әдеттегідей жұтқыншағына ештеңе түспеген жылан ашу шақырғандай жиырылып, өзінше ысқырып, әлекке түсті. Сол кезде бір кішкене шабақ балықты жағалауға тастай салды, Жылан әуелі екінші жаққа ыршып түсті де өзіне өзі келіп, балықты жұтып жіберді. Бұл әдіске жылан да, балықшы да әбден үйренді. Балық аулауғашыққан сайын сұр жылан алдынан шығып тұрды. Қолға үйренген, асыранды жылан ба дерсін.

Бір күні оған жем беруді Владимир ұмытып кетіпті. Сонда күркеде тамақ ішіп отырған үйреншікті балықшыға жыланның өзі келеді. Ол басын жоғары қақшита көтеріп, тамақ сұрағандай қалып көрсетеді. Владимир жүгіріп барып, бір шабақты әкеп, тастай салады. Енді жылан уәделесіп қойғандай түскі ас мезетінде кешікпей мезгілінде келіп тұратын болып алды. Ол ол ма, жылан тіпті күркенің жанындағы ағаштың түбіне жайғасып, көрші орналасты. Оның адамға үренгендігі сопшалық, жорғалап, сонынан еріп жүретінді де шығарды. Тамақсау сұр жыланды енді басып кетпесем болғаны деп, қауіптенеді Владимир.

^^^

Владимирдің Нияз атты ұшқыш өзбек досы болады. Міне, сол мынадай оқиғаны айтып береді. Бірде ол планермен аспанға көтеріледі. Күн ашық. Биіктікті көрсететін белгіге қараса, сегіз жүз метрге көтерілген екен. Сол кезде сұп-суық бірдеңе аяғын жанап өткендей болады. Аяқ астына қараса, әрегіректе тіп-тік шаншылған күйі улы жылан тұрады. Шабуыл жасайтын түрі бар. Нияз ойлануға да шамасы келмей, қолына түскен күртесімен жайқап қалады. Жылан жасқанып, кейін жылжиды. Осылайша жыланмен арбасқан қалпы жерге қонады. Жылан кабинаның бұрышына жайғасып алыпты. Мұны көрген ұшқыштар танданысып, оның кабинада қайдан пайда болғанын білмей қояды. Бәрі жабылып, улы жыланды амалын тауып, құмды далаға қоя берді. «Ұшқыш жылан ирелеңдеп», өзжөніне кете барды.

Жер сілкінісінен кейін шамалы бүлінген үйдің төбесінде жарықшақ пайда болып, одан бір кішкентай кесіртке кіріп-шығып жүрді. Бұл өзі керемет епті әрі шапшаң жәндік. Үйдің қабырғасы мен төбесінде жорғалап жүреді. Оған тиіспей, сыртынан бақылайтын болдық. Ол электр шамына жақын жайғасып алып, жарыққа ұшып келген шыбын-шіркейлерді, ине тұмсық сары масаны ұстап қоректенеді. Тырбандап, жорғалап, үйдегі балаларға да ермек болды.

Әрине, жем-азық оған әрдайым оңайға түсе бермейді. Шіркейлер кейде оған ұстатпай кетеді. Соны байқаған балалар масаны ұстап алады да сабанның басына шаншып, кесірткеге жақындатады. Ол шап етіп масаны жеп алады да қабырғаның жарықшағына кіріп кетеді. Содан көпке дейін шықпай қояды. Келесі күні балалар осы әдісті тағы қайталады. Сөйтіп ол күндегі әдетке айналады.

Кесіртке енді балалар ысқырып қалғанда шығатын болды. Тіпті шамның жанына келіп, қорек сұрағандай тұрып алатынды шығарды. Осылайша қолға үйренген жәндік бір айдан астам уақыт бірге тұрып жатты. Бірақ тағы бір жер сілкінісінен кейін оны көре алмай қойдық. Табиғат апатының құрбаны болды ма байғұс, кім білсін.

КАПОТТАҒЫ ЖЫЛАН

Торғайдың құмдауыт даласында жылан көп кездеседі. Улы жылан, сұр жылан, су жылан - әйтеуір толып жатыр. Бір күні «Жигулимен» ақырын келе жатқанымызда жолдан кесеколденең өтіп бара жатқан сұр жыланға кез болдық. Басып кету-обал.

Тежегішті басып қалып, тоқтадық та шамалы уақыттан соң, жылан жайымен өтіп кеткен болар деп, ілгері жылжыдық.

Ойымызда ештеңе жоқ. Кешке қарай машинаны үйдің жанына қойып, двигателін көрейік деп, капотын аштық. Сол кезде өз көзімізге өзіміз сенбедік. Конденсатордың қақпағында қанненқаперсіз оратылып жылан жатыр. Мана жолда көрген жыланымыздың дәл өзі. Біз сәл төқтағанда машинаға оратылып үлгерген болып шықты. Бірақ двигательдің ішіне қай уақытта, қалай өткенін түсіне алмадық.

ЕСІЛДЕ

Есіл өзенін жағалай келе жатқанмын. Көктен тілегенді жерден бергендей күн ашық әрі аса ыстық болмайтын. Өзенді бойлай өскен тал арасынан сауысқандардың шықылықтаған даусы естіледі. Пыс-пыстаған, шырылдап әнге басқан шегірткелер жаз қызығына берілген. Мұндай күнде қармақ салудан қызық нәрсе жоқ. Менің қолымда да бірнеше қармақ бар еді.

Есілден тәтті балық жегің келсе, қолыңа қара балық немесе көкжан түсір. Ал енді қызық көргің келсе шөртан, шөрағай аула. Дәл бүгінгідей тымық күні көкжан аулағаннан қызығы жоқ.

Көкжан-ірі ақбалық, көзі мен жоны көкшіл болып келеді. Бір қызығы, дәл осындай күндері көкжан өзен жағалап, қалың балдырдың, атқұлақ жапырақтың тұсында тобымен тапжылмастан жусап тұрады. Ол қармаққа тек шегіртке түйресен ғана түседі. Ал суды шопылдатсаң, немесе көлеңкең су бетіне жығылса-бітті, әлгі көкжан тобымен зытып отырады.

Күн тас төбеге көтерілгенде көкжанның қызығына беріліп отырғанымда ғажап ірі балықтың жон арқасын байқап қалдым.

Жон арқасының ұзындығы кішігірім қайыққа жете қабыл екені анық. Күдірейген қап-қара жотасын киттікі ме деп қаласың. Қорыққанға қос көрінгенде су ішіндегі балық та әлденеше зорайып көрінетіні анық. Бірақ мынау тым кесек. Әйтпесе Есілге кит қайдан келсін?! Екі көзім шарамнан шығып, көкжан жайына қалды. Балық соңынан ілесіп, жонынан көз алмаған күйі мен де біраз жерге барып қалыппын. Сол сәтте ойыма нағашым орала кетті. Нағашым - осы төңіректегі әйгілі аңшы әрі балықшы еді. Ауылға төтесінен тұра жүгірдім. Өйткені оның дәл бүгін үйде екенін білетінмін.

- Қой-ей, түймедейді түйедей етіп айтатын аңшылардың әдеті. Кішкене шегінсеңші,-дейді көзі жайнай түскен нағашым салған жерден.

- Тіпті де шегінбеймін,-деп қасарыстым меп.

- Жарайды, көрейік, ендеше. Үйдің төбесіндегі ескекті алыптұс. Мен ауларды алыпшығайын,-деді ол.

Мен сатымен төбеге заматта көтерілдім. Ескекті қолыма ала бере, бұл кісінің ауларды алғаны несі деп тандандым. Аудың тар көзіне мен көрген шортан болса, оның құйрығы да сыймайды ғой деймін ішімнен. Төбеден түссем, нағашым бірнеше құрыққа

байлаған бірнеше ірі-ірі шортан қармақтарды да ала шыққан екен. Сонда ғана көңілім орнына түсті. Жаңағы жер ауылдан бір шақырымнан қашық емес. Нағашым ауыл тұсынан қайығымен шықты да мен жағалаумен қармақтарды алып, жедел тарттым. Нағашым әлгі жерге келе сала әпсәтте екі-үш ауды айнала құрып тастады. Жедеқабыл қимылдап жүр. Тағы бірін құрып жатқанда алғашқы аудың қалтқысы тулай жөнелді. Қайықпен жетіп барса, дес бергенде, ауға түскен ірі ақ шабақ екен. Оны қолма-қол қармаққа қаңтарып, «қармағымды қап, балық!»-деп, қамыстың бауырындағы айдынға тастай салды. Ауды неге алып шыққанын сонда ғана түсіндім. Осылайша үш ау құрылып, үш қармақ тасталды. Қаңтарылған ақ шабақтар жалт-жұлт етіп ойнап тұр.

Жағалаудатыпыршып, елегізіп мен жүрмін. Нағашымның суданшығуға асығатын түрі жоқ. Сөйткенше болмады, бірдене бір қармақты ала қашты. «Түсті, түсті!» Әкетті!»-деп айқайға бастым. Расында, құрықты тулақтай тулатып, шортан ерсілі-қарсылы сүйреп жүр. Ұсақ-түйек шортан болса, бүйтпес еді. Жаңағы өзім көрген «батырдың» өзі іліккен секілді. Нағашымның құрыққа қолы тиісімен, екінші қолындағы ескекпен қайықты жағағақарай есті. Шортанның күштілігі сондай, тіпті қайықты да сүйреп кетердей. Бірақ жаратылысынан әлді нағашым қойсын ба, құрықтың сабын маған іліктірді де: «Тарт!».-деді. Мен шамам келгенше жағаға қарай тартамын, болар емес. Енді нағашым әдіске көшіп, шортанға жанамалай беріп, ескекпен салып жіберді. Қатты соққы әлсіретіп жіберсе керек, манағыдай емес, тартқанымға көнді. Екеулеп жағаға сүйреп шығардық.

- Осы ма?-деді нағашым.

- Жоқ,-деді мен. Көрген шортаным тым ірі еді, мынау да осал емес екен. Құмдауыт жерді құйрығымен соғып, тулап жатыр.

- Қой, осы шығар. Қорыққанға қос көрінеді дегендей, дәу болып елестеген шығар,-деп нағашым болмады. Шортанның кескініне дән риза. Сөйткенше болған жоқ. Екінші құрық және кетті. Манағыдай емес. Құрықтың басы қалтаң-құлтаң етіп, жерден бір-ақ көрінеді.

Күн қызарып батқалытұр. Айнала алтын түске боялған. Онықызықтауға уақыт жоқ. Нағашым қайығына қайта мінді. Енді ол құрыққа бірден жармаспай, өзеннің терең тұңғыық жағынашығып, шортанды үркітуге кірісті. Сөйте-сөйте өзенін

қайраңына әкелді. Сосын барып құрықтан ұстай алып, жағаға жақындатты. Құрық менің қолыма тиді. Ол алғашқы әдісін тағы да қолданды. Бір емес, бірнеше рет ескекпен салып жіберді. Бірақ бұл жолы ескек жетесінен үзіліп түсті. Шортанды екеулеп жағаға сүйреп шығардық. -Осы ма?- деді нағашым.

- Осы! - дедім мен сүйсініп. Күні бойғы еңбегім жанған сияқты,

- Болса болар,-деп нағашым да маңдай сүртіп жатыр.-Осы жасқа жеткенше бұдан ірі шортанды көргенім жоқ. Бәсе, бұл тұста ұсақ балық неге жоғалып кетті десем,шортан, шорағайлар қаптап кеткен екен ғой. Енді балық көбейетін болады.

Расында, «әуп» деп иығынан асырғанда әлгі шортанның құйрығы жерге жетер-жетпес болып тұрды. Салмағы даденесіне сай болса керек. Алғашқы шортанды мен де иығыма салып едім, біраз жүк болды. Екеуміз ауыл қотанына қас қарая енгенімізде, көп адам үйге дейін соңымызға еріп келді.

БІР ҚАРМАҚТА ЕКІ ШОРТАН

Шортан қармағым бар тын. Соны алып, өзенге бардым. Күн бетін шөкім бұлт көлегейлей берді. Сары маса шыдатпай буып барады. Шабақ қармаққа құрт түйреп тастағаным едәуір болды. Ешқандай балық қабар емес. Бір мезгілде алабұға ілікті-ау, әйтеуір. Оны қамысқа өткізіп, суға қаңтарып қойдым,

Тулай алмай жұлқа тартып қойып,жусап тұра берді. Ал шабақілікпей діңкемді құртты Шортанға керегі шабақ қой. Шыдам да таусыла бастағандай. Ақыры бұйырғаны осы шығар деп,күн кешкіріп кеткен соң,қармаққа алабұғаны түйреуге тура келді. Солай еттім де қармақты қамыстың ығына тастадым. Ала бұға ойнап қала берді. Бір қасиеті алабұға көпке шыдайды, өлмейді. Өлсе де денесі езіліп, бүлінбейді.

Сол күнгі түн тымықтау еді, бірақ таң ата қатты жел тұрып, дауыл басталып кетті. Судың маңайына жуыйтын күн емес. Осылайша екі-үш күн өтті. Күн ашылысымен баяғы қармағым келдім. Су бетіндегі ескі қамыстар жапырылып қалыпты. Қамыстап жасаған қалтқым көрінбейді. Әйтеуір құрығы жатыр екен. Қармағымның бауы дауылдың күшімен қамысқа, қалқан құлақ жапырақтарға оратылып қалған. Қайықпен жақындап келсем, шортан түсіп тұр екен. Кәдімгі шорағай шортан. Жақындап баруым мұң екен, ол бұлқынып кеп қалды, Аузындағы

алабұға шыға келді де шорағайым кете барды. «Қап, айрылдым-ау», - дедім ішімнен. Бірақ ширатылған бауымен құрығымды тартқанда екінші шортан көрінді. Қармақ аузында, ал өзінде жан жоқ. Таң қалдым. Сөйтсе, қармаққа әуелі түскен осы шортан екен. Ал ұзақ тынбай сокқан дауылдың толқынымен алабұға аузынан шығып кеткен ғой. Жаңағы шорағайдың қармақтың бауырындағы алабұғаны енді ғана қапқан түрі екен. Ілкітірер қармағы жоқ болған соң, алабұға сусып қала береді де шорағай кете барды. Сөйтіп бір қармаққа екі шортанның түскенін де көрдік.

ҚАЙСЫМЫЗ ҰСТАДЫҚ?

Шортан ауламағалы көп уақыт өткен. Аңсарым ауып, өзенге тарттым. Баяғы Есіл өзені ғой. Күн де шағыл, ойлағанымдай-ақ екен. Қолыма түскені кішкентай ғана шабақ. Барыммен базарлап, соны қаңтарып, қармақ тастадым.

Едәуір отыруға тура келді. Бір мезгілде қармақты жұлқи жөнелді. Тартақойдым, салмақты көрінді. «Әп, бәрекелді! Шортанның өзі екен», - деп ойладым. Ұстаған балығым жақындағанда құстың қанаты сияқты бірдеңе көзіме түсті. Шындығында, солай екен. Әуелі судан алабұғаның басы көрінді. Ал алабұғаны сүңгуір үйрек тістеп алыпты. Мені көре сала үйрек тістеген жемін қоя беріп, қайта сүңгі жөнелді. Сөйтсем жаңа ғана қармаққа түскен алабұғаны ұстай алған екен әлгі үйрек. Олжаны өзінше бөлісіп, суға тастайын деп едім, бірақ сүңгуір үйрек қайтып көзге түспей қойды.

МҰРТТЫ ЖАЙЫН

Бірде қаладан келген досым қолқалап болмаған соң, Есіл өзені қайдасың деп тартып отырдық. Бұрын талай ақ балықты шоршытып жүрген жайлы орынға жайғастық. Бірақ болмайын десе, болмайды екен. Күнімен отырып, соқыр балық та қолға ілікпеді.

-Қой, болмады ғой, қайтайық. Үйдегі қуырылған балықтан артығы жоқ шығар, - дедім мен. Сөйтіп қармақтарды жинап алуға енді ұмтыла бергенім сол еді, екі қалтқы бірдей судың астына сүңгіп кеп кетті. Қолма-қол құрыққа жармасып едім, жойқын күш өзімді жұлып әкете жаздады.

Досыммен екеулеп зорға тартып шығардық қармақты. Сізге өтірік, маған шын: қармақты қапқан дәу жайын екең! Мұндайалып балықты бұрын көрмеген біз аң-таңбыз.

Алып балықты екеулеп үйге зорға жеткіздік. Үйге келген соң, қызық көріп, салып көрдік. Таразы тілі 29 килограмм 300 грамды көрсетті. Ал керек болса! Қазақ біреуді кемсіткенді «жайынның жалпақтығындай» деп жатушы еді. Мынаның жалпақтығы да, ұзындығы да керемет. Мұртты жайынға, таңданбаған жан жоқ. Біз оның басын әдейі кептіріп, әлі күнге сақтап жүрміз.

ҚОМАҒАЙЛЫҚТЫҢ САЛДАРЫ

Біздің байқауымызша, шортан-комағай, тойымдылықтың не екенін білмейтін, аузына не түссе, соны жейтін тойымсыз балық. Кейде осы мінезінен көресіні көретіні де бар.

Бірде шортандар, олардан ұсақтау шорағайлар тып-тымьқ өзеннен бөлініп қалған қара суды мекендеді. Өйткені мұнда ұсақ балық дегеніңіз қаптап жүретін. Қомағай шортандарға керегі де осы. Бірақ су да тез тартылып бара жатты. Ұсақ балықтар да таусыла бастады.

Шыжыған күннен тартылған судың тереңдігі тізеден төмен, Азық таусылған. Байқаймын, қомағай балық не істерін білмейді. Не болса, соған ауыз салады. Әбден болмаған соң, тіпті бірін-бірі қуа бастайды. Сондай бір сәтте екі шортан бір-біріне кездесіп қалып, азу салысты. Міне, қызық! Бірінің астыңғы жақ сүйегі екіншісінің аузына ілікті. Ал екіншісінің үстіңгі жақ сүйегі біріншісінің аузына ілігіп, екеуі шайнасты да қалды. Бірін-бірі жұлқып, сіресіп қалған. Тек тұрып-тұрып барып қатты бұлқынысады. Бірін-бірі әкете алмай бір орында шыр көбелек айнала береді. Біраз қызықтап қарап болған соң, екеуін де ағаштың айыр бұтағымен жағаға бір-ақ көтеріп тастадық.

САЗАН САЗАЙЫН ТАРТҚЫЗДЫ

Балықшылардың өмірінде түрлі оқиғалар бола береді. Бірде балықшылар тұзды көлден сазан аулап жүрген-ді. Бір мезгілде көлдің дәл ортасында қараңдаған бірдеңе суға бір батып, бір шығып жүрді. «Бұл не болды екен?»-деседі бәрі. Балықшылар бір кезде бауы ұзын жалтылдаған нәрсеге сол қарайғанныңөзі іліккенін байқады.

Ал жағалаудағы біздер үлкен бір кезқұйрықтың балыққа түскенін көріп қалғанбыз. Тырнақтарын балыққа бойлата батырған кезқұйрық қайта кетеріле алмады. Ірі балық қанатты «балықшыны» суға сүңгітіп-сүңгітіп, әбден есінен тандырғанға ұқсайды. Оның кеудесінде құр жаны қалғандай еді.

Балықшылар жалтылдауықты тартып алды. Сазан балық сорпаға жарады. Ал кезқұйрық болса, өзіне езі келе алмай кешке дейін жатты. Талдың түбінде жатқан оған балықшылар әдейі ұстап, ұсақ балық тастады. Кезқұйрық ертеңінде ғана аспанға көтеріліп, жайына кетті.

«ЖИЕНДІК» ЖАСАҒАН...

Аңшылар да, балықшылар да бүгін тым көңілді. Бұрын-соңды болмаған олжаға кенелген. Құс та, балық та жақсы түсті. Неше түрлісі бар. Балықтарды тазалап, тұздап, құс біткенді күркенін сыртына тастай салған. Көпке дейін аңшылықтың мың сан қызықтарын айтып, дауылдасып барып жатқан.

Ертеңіне тұрса, кешегі күрменің іргесіне тастаған олжаларының бірі де жоқ. Кім ұрлап әкеткені белгісіз. Ешкім келіп- кеткен емес. Аң-таң болған аңшылар іздей бастады. Жақын манда бір ескі машина қорабы жатқан-ды. Шөптің арасында жатқан балықтың қабыршықтары, құстың бұрқыраған жүні сол жерге алып барды.

Машинаның астыңғы қуысына таяқ жүгіртіп қараса, әлгі

олжалары осы жерде жатыр. Бір-бірден суырып ала бастады. Ең ақырында көзі жылтырап ақтышқан керіпді. Сөйтсек ұрымыз ақтышқын болып шықты. Балық пен құсты бір-бірісіі, түнімен тасыш алған екен. Бірақ қиратып жегені шамалы, Аңшылар оның еңбек қорлығын бағалап, олжаларынан аздап болса да белісті.

«АЛТЫН» БАЛЫҚ

Алтын балық туралы ертегіні кім білмейді. Шіркін, сондай балық кездесер ме еді! Қайдан кездессін?! Бірақ...

Қаладағы бір досымыз күміс тойларын еткізудің қамын жасап жүрген. Базардан дастархан молшылығы үшін бірнеше балы та сатып алыпты. Бірақ әлгі балықтардың бірі «қалыңдыққа» ойламаған сыйлықты тарту етті. Әйелдердің бірі балықтың ішін жарып, тазалай бастағанда пышағы қатты бір затқа шақ ете қалады. Аршығанда ішінен алтын жүзік шыға келеді. Досымыз мамандарға апарып көрсеткенде нағыз жоғары сапалы алтын деп бағалапты. Күміс тойдан кейін «қалыңдығымыз» теңіз түбінен келген алтын жүзікті осылайша саусағына салып жүретін.

КІР ЖУАМЫН ДЕП

Ауылымыздағы жалғыз мұғалімнің келіншегі өте пысық жан еді. Қолы бос отырмайтын. Бүгін де бір тегене кірлеген дүниелерін теңдеп алып, өзенге келген. Күн батуға таяқ тастам қалғанда шаруасын тындырып болған. Сөйтіп жүргенде еден жуатын шүберегі суға шайылмай қалған екен. Ол оны да суға тастап жіберіп, ерсілі-қарсылы шайқай бастайды. Енді суын сығып ала-алайын десе, салмақты бірдене ілесе шығады.

Келіншектің танданғандығы соншалық, өз көзіне өзі сенбей селтиіп тұрып қалады. Оның алдында үлкен бір шортан тулап жатқан еді. Еден жуғышпен қалай оралып шыққанын бір тәнірім білсін: «Маған бұйырып тұрған болды ғой» деп олжамен оралды.

«ӘНШ» БҰРШАҚ

Биылғы күз тіпті ерекше еді. Жаздың соңын ала тұтас жауын жерге қақ тұрғандай нөсерлете мол жауған. Содан бері күн

ашық. Таң атпай жатып, ерте шыққан күн жер бетін лезде қыздырып, балбыратып жібереді. Құс сайрап, ұшып-қонып дамыл таппайды. Түнімен жортқан аң дамыл тапқысы келіп, көленке, тыныштық жер іздейді. Шыққа малынған өсімдік атаулы күннің қызуымен бусанып, кебе бастайды.

Біз ауылда өкіл болып жүргенбіз. Алдағы егін орағына барша жұртты, дихан қауымын жұмылдыру міндеті тұрған еді. Совхоз директоры Жұмасейіт бірде қолқа салды.

- Аға,-деді ол,-егістік басына барып қайтайық. Ғажайып нәрсенің куәсі боласыз.

- Ол не көрініс?-дедік біз.

- Баракөгерміз,-деді директор,-кеттік.

Егістік алқап бірінен соң бірі артта қалып жатыр. Жайқалып тұр. Бидайдың масақтары толысып, әбден піскен. Шалғы салудың кезі келіп-ақ қалған екен. Директор тоқтап, жерге түсті. Бізді бастап, олай-бұлай жүрді де:

- Ештеңе байқамадыңыз ба?-деді ол.

- Үйреншікті көрініс, ештеңені сезенім жоқ.

- Назар аударыңызшы?

Мен жан-жағыма көз тастадым. Тың тындадым. Егістіктің исі мұрын жарады. Төңіректе ызындаған жәндіктердің, құстардың даусы ерекше естіледі. Бірақ бір әуен ерекше әсер етті. Әуен құс қанатының суылындай. Біресе балықтың желбезегінің үніндей. Біресе жас сыбызғының бұлыққан дыбысындай естіледі. Тырс-тырс еткен әлсіз дауылпаздың да гуілі бар. Бәрі қосылып келіп, әдемі бір әуенге ұласады. Ақырын аяндап егістікке бойлап енген мен таң қалдым. Сөйтсем, әбден пісіп, қауызын жара бастаған үрме бұршақтардың әуені екен бұл. Дикандықпен көзі шыққан директор мұны көптен байқап жүреді екен. Ал мен болсам бұл ғажайып көріністі бірінші рет көруім еді. Үрме бұршақтың ән салатынын кім білген. Алтын күздің бұл да бір тамаша көрінісі еді.

ҰЙҚЫЛЫ-ОЯУ шөп

Ертеңгісін салқындау еді, түс ауа күн жылынып көя берді. Бусанып, шаршаған соң, тер басу мақсатымен орманның ашық алаңқайына шығып отырып едім, маужырап кетіппін. Мына

жұпар иіс, күннің сәулесі, табиғат қызығы әсер етпей қойсын ба?!
Бей-жай күйде төңірекке көз салып қоямын.

Әне бір ерсілі-қарсылы сабылған еңбеккер құмырсқалар да
дамыл жоқ. Аяқ астында кесіртке де жүр. Жасыл жонын күнге
қыздырып, қозғалмай қалыпты.

Орман іші мүлгіген тыныштыққа бөккендей. Сол тыныштықты
бір әуен бұзып жіберді. Қайдан шыққанын көпке дейін аңғара
алмадым. Сәлден соң жан-жағымды мұқият шолып отырғанымда
көзіме кідімгі қоңырауға ұқсас өсімдік ілікті. Соған бір ара ұшып
келіп, шырынын сора бастады. Араның қанаты дамылсыз діріл
қағып тұр. Жанағы әуен соныкі екен.

Ара ұшып кетті. Жанағы өсімдік күміс мұртын күнге
шағылыстырып, бұрынғысынан да құлпыра түсті. Біраз уақыт
өткен соң, бір шөкім бұлт күннің бетін көлегелей қойып еді, бетін
жасырғандай бұға қалды.

Сөйтсек, кешқұрым немесе шөкімдей бұлт пайда бола қалса
бұл да басын төмен түсіріп, мүлги қалады екен. Ашылған гүлдері
өз-өзінен жабылады. Сондықтан да мұны халық ұйқылы-ояу
өсімдік деп атап кеткен. Ал күннің көзі шықса-ақ болғаны
қайтадан құлпырып қоя береді. Қанатынан ән есіп, ара да жетіп
келеді.

Сыр сандық (немерем сыр тартады)

*Өмірден алып жазатын,
Сөзім болмас сірә жат.
Бір күні өтсем дүниеден,
Артымда қалсын жазған хат.
Кердері Әубәкір*

Бурабай төңірегі айнала жарыса орналасқан шипажайлар мен
демалыс үйлері. Солардың ішіпде ерекшесі «Оқжетпес»,
«Бурабай», «Жекебатыр», тағысын тағылар. Табиғаттың өзі
салған суреті де осы түс. Оқжетпестің тасына өрмелемеген,
Күміскөлге шомылмаған, жұпар ауасын жұтпаған адам кемде кем
шығар бұл жарық дүниеде. Қасиетті жерге кім құштар болмаған.

Немерем Арманмен, жиен балам Даниярмен осынау қасиетті жерде жұмақтың терінде жүргендей сезінгенімізді несіне жасырайық.

- Тау мұнары, су айдыны, мүлгіп тұрған орман, әсіресе, биші қайың - қандай ғажап! - деп тамсанып қояды немерем. Ұлы Табиғат қолмен мүсіндегендей мынау көгілдір Көкше, сұлу Көкше тұнып тұрған сыр, сейлеп тұрған сурет, өн бойы тұнған тарих. Көкпеңбек құз басынан мұнар кетпейтін тау сілемдерінің саясында шалқыған көлдер, көкке бойлап ырғалған қарағайы, ақ балтырлы қайыңы, дертке дауа ауасы, па-шіркін, Көкшенің он бойына сыйып-ақ тұр-ау! Көкшені бойлап, қойнауына ене бергеннен-ақ толқып жатқан Шабаккөл, жолаушыға жол сілтер хан асуы, қос өркешіне дейін көрініп тұратын Ақбура, сылқ-сылқ күліп, тастан-тасқа қуана секіріп ағып жатқан күміс күлкілі мың сан бұлақ, қыздың жиған жүгіндей әйгілі Таскамал, аты аңызға айналған Жекебатыр, күн сәулесіне шомылған, сәл уақыт аялдаған адамның бойына ғажайып жасару әсеріп сездіретін аумақты Абылай алаңы, жаратылысы бөлек, айтылар аңызы да мол Буратау, Бөлектау, Теміртау, Тас кебіс, Сиыр тас, Аю тас сияқты нешеме тас мүсіндер табиғаттың өзі салған суреттері демей кер. Оқжетпес пен Жұмбақтастың өзі неге тұрады!

Бір шың бар етегінде тіп-тік найза,
Адамзат жасағандай құйған тастан, - деймін Сәкеншілеп.

Оқжетпес найза-қия - қыранға ұя,
Қарасаң жанның шері тарқамай ма?- деймін Мағжаншылап.

Памирлер, Гималайлар толып жатыр,
Оқжетпес дүниеде біреу ғана, - дейді немерем Кәкімбекшілеп.

- Бұл өленге сазгер атам Кәрім Ілиясов ән де жазды ғой, деп қояды ол.

Иә, Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, Кәкімбек Салықов, қазақтан шыққан өзге де дүлдүл ақындар жырлаған Оқжетпес әлі де талай ақын-жазушыға жүк болары сөзсіз. Басындағы бөркің түсіп кеткенше қияндап жерден қарасаң, оның ұшар басында тізе бүгіп жатқан піл да сонда, сандық тас, кебіс тас, сиыр тас, аю тас, қой тас, не керек, үйінді-жиынды емес, табиғаттың өзі қалаған, өзі

мүсіндеген бейнелі тастар сонда. Барлығы өз алды бір дүние, құпия сыр, өлең-жырға арқау.

- Алақай, әне Жұмбақтас! - деп немерем секіріп-секіріп қояды.

Сыңғырлата ән салып, тымық күнде жақындаса, қауымдаса сыбдыр қағып, сыбырласып, қоғадай маужырап, сымдай тартылған зәулім қарағайлар мен өз болмысымен көз тартарлық кесек сурет, құйма тастардың арасынан шыға келсең, көл ортасынан аңдағайлап Жұмбақтас көзге түсер еді. Жұмбақтасты жан-жағынан күміс күлкісімен тербеп, ақ теңге шолпысымен толқындалған мөлдір көл жатар еді мөлтілдеп.

Мөлт еткен көз жасындай Күміскөлім,

Майда ескен қоңыр салқын самал желім, - деп Біржан сал жырлаған Күміскөл ғой бұл.

- Өне, қараңызшы! Тіпті қалың жауды жаусатып салып, мандай терін бір сүртіп тастап, «әй, бір мызғып алайыншы дегендей» шалқалап Жекебатыр жатыр. Дулығасын, болат сауытын шешпеген қалпы. Немерем соған ынтыға, көз жазбастан қарап қалыпты. Егер Абылай алаңы, Абылай қыстауы мен жайлауы, Хан көлі, Нұқ кемесі, Кенесары үнгірі, Тас қамал, Бүркітті тауы, Ақбура, Тас сырғанақ, Тас кебіс, Күркіреуік өзені, Қылшақты өзені, Шалқар көлі, Теке келі сияқты Бурабайдың ен бойындағы әйгілі жерлерді атап көрсетсе, жыр ғып айтып берсе, Сәкен Сейфуллинше:

Сыр сандықты ашып қара,

Ашып қара, сырласым.

Сым пернені басып қара,

Басып қара, жырласын, - дегендей, аңыз-әңгімелердің кілтін ашуға болар еді. Арман немерем соны сезгендей әрауық суыртпақтап сұрап қояды. Бірақ кішкентай кезіндегідей: «Мынау да сенікі ме?» - деп сұрамайды. Есейгендігін білдіріп, дәмдеп сұрап, маңғаз тыңдайды.

Кішкентай демекші, кішкентайында тілі тәтті еді өзінің. Көрінгенді сұрап білгісі келетін де тұратын. Арман бала әкесінен ерте айрылды. Әжесі Нүркен марқұм төсекте ұйықтар алдында Арман бүлдіршініе тәубе етуді үйреткен. «Иә, алла!- дейтін сәбилік шын ниетімен - бергеніне шүкіршілік. Папамды сақта, мамамды сақта. Атамды, әжемді, барлық бауырларымды, өзімді сақта», - деп мінәжат ететін. Өкінішке орай, сол әжесі де, әкесі де

ерте өтті дүниеден. Әсіресе әкесі Хамидолла баласы үш жасқа келгенде аяқасты қайғылы қазаға ұшыраған. Содан аудан орталығы Жаксыдан Көкшетауға көшіріп әкелуге мәжбүр болғам. Жолшыбай кездескен тау-тасты да, өзен-көлдерді де, жайылып жүрген малды да, жүк артқан машинамызды да «Ата, сенікі ме?» деген сұрақтан танбайтын. Тілін қызық көріп, «иә» деп жауап беретінмін. Сол үш жасынан қойнымызға салып, бағып-қағып есірдік.

Жалпы адам баласы қызық қой. Өз балаларымызды дәл немередей жақсы кермеппіз. «Өйтіндер, бүйтіндер» деуден аспасақ керек. Ал немере деген, әй, енді, тәттінің тәттісі-ау! Алматының жоғары партия мектебінде оқып жүргенімізде журналистикадан сабақ беретін ұстазымыз Кияница лекциясын немересінің қылығынан бастайтын. «Адамзатында мұндай тәтті жанды көрген емеспін. Немереме тіпті теңеу таба алмаймын» деп тұрып тебіренетін. Рас екен. Арманымды жиендікке қимай тура немере ғып ұстадық. Солай болып шықты да. Бірінші кластан бастап қазақ мектебіне өзім жетелеп апардым. Шүкір, мектепті де тәмамдады. Еуразия мемлекеттік университетіне де түсті. Еңбегіміз ақталды, Азамат болды деген осындай-ақ болар. Емтиханын тапсырып келгеннен кейін қасиетті жер Бурабайда дем алып жүрген шағымыз. Абылай бабасының жүрген жерлерін көріп, ескерткішіне тәу етіп, рухани азық алған. Тарихты жақсы көргендіктен талай шығарма жазып, байқауларға қатысып, қазақ жұртының тәуелсіздігі жөнінде қарсыластарымен додаға түсіп, тарих беттерін аударыстырудан еш жалыққан емес. Қаншама ер жетті дегенмен ойын баласының қылығы басым. Өзімнен бойы асып кетсе де, еркелігін қоймай мойынға асылатынын қайтерсің.

- Ата, мен сияқты бала болдын ба? - деп қояды Оқжетпестің тайғанақ бір тасынан сүрініп жатып.

- Әрине, - деймін мен. Мен де бала болғам. Мен де сен сияқты әкеден жетім қалғам. «Сен сияқты» деген сөз аузыма қайдан түсін еді. Балам мұнайып қалды. Әкенің орнына әке болып, қаншама тәрбиелесем де, әкенің орны бөлек қой, шіркін! Әкеден үш жасында қалудың несі жақсы дейсің. Тағдыр ғой. Бұл тағдырға не істерсің?!

Күйеу балам - Арманның әкесі Хамидолла Кіші жүздің берішінен болады. Ата-бабалары ерте заманда қуғын көріп, сонау

Қап тауының Ноғайлы далаларынан бір-ақ шығады. Бері ұрпақтарының айтуына қарағанда, ол жақта қазақтар көп. Қанша шетте жүргенімен қазақтың әдеп-ғұрыптарын, салт - дәстүрлерін, тілін, ділін берік сақтаған. Атажұртын сағынған біразы Кеңес үкіметі тұсында елге оралып үлгірген. Солардың ішінде осы Хамидолланың шешесі, ағалары, апа-қарындасы да бар. Өзі Целиноград ауыл шаруашылық институтын тәмәмдап, инженер-электрик мамандығын алып шығады. Институттың соңғы курсында жүргенде мединститутта оқып жүрген біздің тұңғышымыз Қарлығашпен көңіл қосып, үй болды.

Арманның үшке келген кезі. Әкесі ауданда инженер-электрик. Біреуден ілгері, біреуден кем қызмет атқарған. Дәл осы тұста Торғай облысы жабылып, барша жұрт әлемтапырық болып жатқан. Мені сол атқарып жүрген қызметіммен Көкшетауға баспасөзде мемлекеттік құпияны сақтау жөніндегі облыстық басқарманың бастығы етіп жіберді. Былайша айтқанда, цезураның бастығы. Бұл күндері кейбір ақын-жазушылар цензураны ит етінен жек көретінін жасырмайды. Өйткені біз олардың шығармаларын тежеп, шығармай қойыппыз. Бұл барып тұрған былшыл, жабылған жала. Ол дегеніңіз Қазақстан Орталық Комитетінің шаруасы. Илияс Есенберлиннен бастап, біраз жазушыларды ұстаған көрінеді қырына алып. Ал біздер арнайы тапсырмамен Солженицын сияқтылардың шығармаларын (әрине қолға түссе, бірақ оның кітаптары біздің жақта болған да жоқ) кітапханалардан алып тастап жүрдік. Біз түнгі қыз ойнақ, кісі өлтіру, милицияның айла-тәсілдерін, теріс тәрбие беретін кассеталарды, түрлі жазбаларды, ірі-ірі апаттарды, өрттерді баспасөзде жариялатпағанымыз рас. Қазір кетті ғой жайылып, тізгін босатылып. Тәуелсіздікті пайдаланып, көрмегенді көрсетіп, істемегенді істетіп қойды. Кісі өлтіру тауықты бауыздаудап жеңіл болды. Енді оны жинап алу үшін де жарты ғасыр керек болар. Облыс жабылып, ауыс-түйгіс болып жатқанда күйеу балам Ақмоладағы туған апасы Зылиханың үйінде, ертең жаңа орынға жұмысқа шығам деп тұрғанда кешкі шайдан кейін опат болды. Бұл тағдырды қой енді, апасы ыдыс жуып, Қарлығаш оларын сулықпен сүртіп тұрғанда, Хамидолла трикосының балағын түріп алып, ас үйдегі сары масаларды газетпен ұрғылап жүреді. Сөйткенде жалаңаш тізесі жылу батареясына тиіп, ток соғады. Бұл шілденің 30-ы болатын. Шошып кеткенде оның иығы тоңазытқышқа тиіп,

еденге құлап түседі. Апасы мен жары шыр-пыр болады да қалады. Қарлығыпi дәрігер болғандықтан оның ауызынан үрлеп, кеудесіне массаж жасайды да, апасы жедел жәрдем шақырады. Бірақ, амал не, жүрегі тоқтап қалған, білдей азаматты ешкім құтқара алмайды. Кейін сарапшылардан сұрастырсак, бұл бүкіл бір молтек ауданда, әйтпесе 120 пәтерлік үйдің біреуінде балық сатумен айналысатындар аквариумға жұмсалатын электр қуатын тегін пайдалану мақсатымен батареяға токтың бір үшін жалғап қойғандықтан деп түсіндірген, Бұл сол кездегі Целиноград сияқты үлкен қаладағы үшінші оқиға екен. Міне, содан бері жиен балам Арман-немерем әжесімен екеуіміздің тәрбиемізде болғанын жоғарыда айттым.

Бұл ұқсастықты қойыңыз, менің де тағдырым Арманның Тағдырына ұқсас. Мен де әкеден ерте айрылғам. Ол - соғыстың тартқан «сыйы». Соғыста екінші ұшқыш болған әкеміз аяқ-қолдан айрылып оралған. Соғыстан кейінгі тауқыметті кім тартпаған, Аяғынан қан сорғалап жүрсе де халқына қызмет етіп, ел басқарады. Қиындықты мойнымен көтергенмен, денсаулығынан мүлде айрылды. Ақыры гангрена деген пәледен мерт болған. Тағы бір ұқсастық - менің әкемнің аты да Хамидолла. Біз төрт бала: Сәкен, Ғабит, Сансызбай, Олжабай жетім қалғанбыз. Үлкені - мен бар болғаны сегізжылдық мектепті бітірді деген қағазбен Ақмоланың педучилищесіне, оның директоры Нуртаевтың (ол да Хамидолла) қолдауымен түскем. Абырой болғанда студенттердің «көзжұмбайлығын» ақтағанымды құрмет тұтамын. Мені түсініп, көмектерін аямай, тіпті жоғары стипендия төлеп, түрлі мәдени шараларды өткізетін қызметкер етіп, еңбекақы беріп тұруы шын қамқорлықтың көрінісі емей немене.

Хамидолла Нұртаевтан бастап, Әбдірахман Жақыпов, Мариям Молдабаева, Нұрғали Итбаев, Сайлау Боранбаев, Жұмағали Қыздарбеков, тағы да басқа ұстаздардың ұстазы болған ағана аналарыма мың да бір алғыс айту аздық етер еді. Осылардың көпшілігі бл фәни жалғаннан бақилық болғаны өкінішті-ақ. Жаратқан ием алдарын жарық қылып, орны пейіште болса екен деп, тілеп білдіргеннен басқа амал қайсы.

Біздің балалық шағымыз соғыс және одан кейінгі қиын-қыстау кезеңге, жігіттігіміз әйгілі тың көтерумен түспа-түс келгенім мақтан ету қиын, Әйткенмен, тарих салған сара жолдан қалай

шығып кетерсің, кімнің болса да өзіндік ізі сайрап жатуы да зандылық.

Сонау сұрапыл соғыстың тауқыметі түкпірдегі ауылға да жетпей қойған жоқ. «Бәрі де майдан үшін!», «Бәрі де Жеңіс үшін!» деген ұран ауылда қалғандардың бес уақыт намазындай сезінген. Үйқысы қанбай тұрған әрбір тірі жан көзін уқалап жүріп, тырбанып еңбек еткен. Жалғыз сиырынан (егер бар болса) сүтін май, ірімшік, құрт қылып, майданға жөнелтіп жатты. Газеттегі ақпараттарда «Ақпай» ауылынан 7 килі май, бір дорба құрт, 13 пар биялай, 6 шұлғау, екі байпақ жіберілді дегендей ақпараттар жариялап тұрды. Бірақ соғысқа жіберген ауыл адамдарының өздері ашқұрсақ жүрген. Теретіндері масақ, шәй орнына жидектің қызыл жапыраған жинайды. Бұл жұмыс біз сияқты сидам сирақ балалардың қолы. «Тайдың мінгені білінбейді, баланың істегені білінбейді» дегендей, қаншама іс атқарсақ та біздің істегеніміз көзге ілінбестей байқалмайды. Ең жаманы - хат тасушыны күтіп алу. Хат тасушы Елемес ападайдан көрінгеннен есіктерінің алдында тұрған қатын-қалаштар күнібұрын көздеріне жас алыш, үндемей егіліп тұрады, Елеместің мойны салбырап кетсе, кемпірлер дауыс қыла бастайды. Ол бойын тік ұстап, аяғын алшаң басса, жамандық хабардың бұл жолы болмағандығы. Қасыреттің көкесі -қара қағаз келген күн. Бұл күні түннің бір уағына дейін дауыс қылуын бастап, еңіреп жылау тиылмайды. Ал таң ата бригадир әр үйдің терезесін сындырып жіберердей қамшымен ұрғылап, зіркіл салады, жұртты жинап, күз қызыш қырманға, қыс мал қораға айдайды. Бала болып ойнаған біз жоқ. Балаға да, шағаға да еңбеккүн жазады. Әйтеуір, талғажу тамақ табылады. Бір қар түскенге дейін егістік даласында масақ тереміз. Лабогрейкадан қалған масақ молдау болатыны қандай. Көппен көрген ұлы той емес пе. Әкеміз оқу-ағарту қызметінде болып, ауылдың бас көтерерлерінің бірі бөлгандықтан азық-түлікпен қағажу бөлғанмыз жоқ. Аудан орталығына барған сайын ақсеңке ұннан пұт-пұтжарым ұн әкеліп, үй іші ғана емес, бүкіл көрші-қолаң бір жарылқанып қалады. Шешем Зукеннің қолы ашық адам еді. Көрші әйелдер нан пісіріп, шай қойысып, біздің үйден шықпайтын. Үйлеріне кетерлерінде «Шіркін, Зукеннің мұрнының қанындай қызыл шайын-ай!» десіп, бір қайнатым шай, бір тостағаннан ұн ала кететін.

Рамазан екеуіміз әуелден доспыз. Оның бойы менен қалқынқы. Шидиген арық, күші жоқтың қасы. Күресе кетсе, тыраң ете қалады. Ешқашан ашуланған емес. Күледі де тұрады. Әкесі бригадир. Басқа ауылдың бригадирлеріндей емес, жуастау. Бірақ төңмойын мінезі бар. Ашуланса аямайды. Аты Рамадан. Радуан арба құсап, ілбip жүре береді. Таңертеңгілік жұмысқа шығар кезінде мазан. Бірде Рамадан біздің үйге келді. Кеш болатын, әкей аудан орталығынан жаңа ғана келіп, мұғалімдердің еңбекақын әкеліп отырған беті. Өншейінде қонақжай шешем әбігерлене қалды. Бір киерлерін киіш:

- Болсайшы, тезірек жинал, анау үй күтіп қалды гой, - әкеме. Әкем аң-таң. Келгелі бері ондай ештеңе айтпаған сияқты еді. Мұнысы несі дегендей, өзінде танданыс бар. Рамаданның келгенін жақтырмай әкейдің екі *аяғын* бір етікке тыққандай дерсің Сөйтіп есікті кілітеп, айтулы үйге қарай аяндап жөнелді. Рамадан өз бетінше кеткен соң:

- Не болды? Неге аяқ асты әбігерлендің? - дейді әкей.

- Білмеймін, - дейді шешей, - жүрегім бір түрлі қобалжып, әлгі Рамаданнан секем алдым.

- Өй, тәйірі-ай! Одан қорқатыны не бар? Қажет болса, менде наған да, винтовка да, фин қанжары да бар емес пе. Жүр кеттік үйге, - деп олар кері оралды.

Алтын күз өз әніне басыш, бар болмысымен баурап тұр. Түнгі шық лезде кеуіп, ақ қайыңнан алтын түсті жапырағы көкті алып кеткен. Топталған суық торғай есік алдында үйілген ағашта|быжынап отыр. Ерте түсетін қыстың хабаршысындай. Түстен кейін мектептен келген әкем суық хабар әкелді. Көрші ауылдағы Қажым шалды 9-шы класта оқитын немересімен екеуін өткен түнде біреулср өлтіріп кетіпті. Бұл ел таңқаларлық оқиға. Мұндай кісі өлтірушілік бұл маңда соңғы ширек ғасырда болмаған жәйт. Бүкіл ауыл дүрлікті де қалды. Кешкілік аудан милициясы қаптап-ақ кетті. Кім бар, кім жоқ. Кім келді, кім кетті. Өңгіме осы. Кішкентай *ауылда* бұл жәйтті анықтау қиын болып па, тәйірі. Ертеңіне Рамазан досымның бригадир әкесі жоқ болып шықты. Қайда кеткені белгісіз. Үй іші білмейді. «Әйдә, соны іздейміз», - деп кете барды милиция біткен.

Бұл екі ортада бір апта өтті ме, жоқ па, мектеп директоры Рәшит Қанғожиннің Омбы қаласындағы ағасын бәйбішесімен қоса

өлтіріп кетіпті деген суық хабар бүкіл ауылға лезде тарады. Директорымыз Омбыға аттанды. Бала емеспіз бе, кісі өлтіруші дәл қасымызда жүргендей қорықтық. Түн баласына біраз уақыт ұйықтай алмай жүрдік.

- Осының бәрі әлгі жүгірмек Рамаданнан келмесе, жарар еді, - деді шешем.

- Қайдағыны айтасың-ау, - деді әкем.

- Әнеукүні содан секем алып едім, Сен ақша әкелген күні әдейі келді ме деймін, - деп сөзін жалғастырды шешем. Әкем ойланып қалып еді.

Шешем рас сәуегей больш шықты. Мұның бәрі Рамаданның қолы екен ғой. Біздің үйге келгенде арам оймен келген ғой. Мұғалімдердің айлық жалақасы бірсыдырғы пұл. Соны қолға түсірмек болған. Одан жолы болмаған соң, жеті шақырым ауылдағы Қажым шалды әдейі іздеп барған. Оның ақша жинағанын естіген екен және баласы мен келіні жол жүріп кеткені де түрткі болған, Түн ортасында шалды бауыздап, немересін тізесіне қысып алып, балтамен желкесінен шапқан көрінеді. Баланың: - «Ағатай-ай, мені өлтірменізіші?!» - дегеніне де болмапты хайуан.

Содан Омбыдан бір-ақ шығады ғой. Қанын ішіне тартқан оған шалдың ақшасы олқы соғады. Ендігі - директорымыз Рәшиттің ағасы Дүйсенбай. Дүйсенбай әуелден ауқатты тұрады. Ондай адамда ақшада аз болмаса керек. Сондықтан Рамадан Дүйсенбайдың үйін төңіректейді. Байдың қолға ұстайтын татар қызы бар екен. Рамадан сол қызбен байланысады. Түнде есікті ашуға көндіреді. Сөйтіп еш қиындықсыз үйге енген ол төсекте жатқан Дүйсенбайды бауыздайды. Бауыздалған бас кемпіріме тиісе көрме деп сөйлеп жатса керек. Қаныпезер Рамадан қатар жатқан кемпірді де бауыздап өлтіреді. Сөйтіп жалпы татар қызымен екеуі үйдің ішін әлем-тапырық етеді. Керектерін алады. Алайда, қырағы із кесуші милиция қызметкерлері жалпы татар қызын қолға түсіріп, сол арқылы Рамаданның қолына кісен салады. Олардың соты аудан орталығында етіп, қызды 15 жылға, Рамаданды 25 жылға соттайды. Кейін естідік, Рамадан мерзімін етеп, сақал, шашы эппақ болып, сексеннен асқан шағында Омбының көшесін кезіп жүреді екен. Ешкімге ләм- мим демей,

сүлесок қалыпта болған. Өлсе, ажалынан өлген болар. Ата, Рамазан досыңыз не болды? - деп сұрап жатыр Арман балам.

- Одан хабарым жоқ. Бірақ мектепті тастап кетті. Ешқайсымызбен тілдеспейтін болды. Достықтан мүлде айрылған едік. Арманым бір күрсініп қалды. Сөйтті де өзіңіз жайлы айта түссеніз екен дегендей, емеуірін танытты. Бала бәрін білгісі келеді.

Өмір жолы - сын жолы ма деймін. Өмір өзінің тезіне, сынына алады да жатады. «Өмірдің сансыз сынағын сабырмен ғана жеңерсің» деп ақын айтқандай, алға бажайлап қарасаң ғана сыпақтан мүдірмей өтуің мүмкін. Бірақ жас кезінде оны ескере бересің бе? Өмірдің әзі нені силайды, соны аласың да жүре бересің. Өмір атты ұзақ жолда жақсылық пен жамандық, қуаныш пен өкініш, ыстығы мен суығы қатар жүретіні қандай. Көңілің мына Күміс көлдей мөлдір, арманың анау Оқжетпестей асқақ болса игі. Өмірдің тек қана түзу жолы болатынын естіген де, көрген де жоқпыз. Бұралаң жол кімде болса да болған, бола береді де. Былайша айтқанда, көңілді - өмір жылытады, өмірді - көңіл жылытады. Өмірдің бір белесі - студенттік шақ. Ол дегеніңіз білімге де, өмірге де жолдама берер алқашқы баспалдақ. Ол кездегі Ақмоладағы ең жоғары оқу орны-педучилище. Институт атымен жоқ. Екі-үш техникум да белді оқу орындары еді. Орыс тілі пәнінен беретін ұстаздарымыз өте инабатты, адамгершілігі мол, өз ісіне берілген адамдар еді. Орыс тілінен басқасы түгел қазақ тілінде жүргізіледі. Алған білімімізді практикада пайдалана алатын дәрежеге жеткізді. Училищені бітіргендердің осалы болған жоқ. Өзім білетін студенттердің ең осалы бастауыш класқа сабақ берді. Көпшілігі партия, совет органдарында басшы қызметтерде болды. Біразы дәл осындай училищенің директоры, аудандық, облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі болды, ғылыми жұмыспен айналысым. Училище үшін бұдан артық абырой, бедел болар ма. Мақтан етуге тұрарлық қой. Студенттік шақ, жігіттік шақ. Қайта айналып келмейтін белестер-ау, шіркін! Білім алумен бірге болашақ өмірінді ойлайтын да шақ. Үй болсам, тұрмыс құрсам дейсің. Жар таңдайсың. Махабаттың бесігі әлдилейді. Оны әнге қосып, биге ұластырасың. Өзің біреуді жақсы көрсең, біреу сені жақсы көреді. Қалай дегенмен таңдау өзіннен. Бірақ қыз мені бұрша таңдапты. Екеуіміздің арамызда жеңгетайлық

қылыш Рая деген жас келіншек жүрді. Өзінше бізге қамқор. Керемет сұлу болмағанмен сылқым келіншек. Құрбыларынан киім киісі ерекше. Сөзге шешен. Күйеуі соттың маңайында әжептәуір қызметте болғандықтан ба ұстаздар Раямен санасатын сияқты. Мені жақсы көреді білем, ыстық құшағына алып, қысып-қысып қояды. Не апам, не жеңгем болар ма. Шыңғыс Айтматовтың Жәмиласы ма дерсің. Ерекше ілтипат көрсетеді. «Биғаштан сәлем, неге жақындамайсың? Сабақтан кейін жолық», - деп қабағын түйіп қояды. Биғаш екеуі соңғы курста. Біз бір курс соңындамыз.

Биғашпен жасымыз шамалас. Биыл ол диплом алмақ. Сосын қайда барары белгісіз. Әке-шешесі қаланың жанындағы қыркыншы разьезде. Туысқандары баршылық. Тұрмыстары орташа. Ал мен үйдегі бас көтерерімін. Шешем пенсия алмайды, әкейдің арқасында жұмыс та істемеген. Менен кейін мектеп жасындағы бір інім және екі кішкентай інім бар. Ғабит, Санзызбай, Олжабай. Нағыз сарыауыз балапандар. Менің стипендиямен күн көріп отырған жайы бар. Сондықтан маған қыз алудың ауылы алыстау. Қызға қызыққаным болмаса, үйленуге шама жоқ. Оның үстіне сөз айтуға бозөкпелеуім.

Бірде үйде күйеуінің жоқтығын пайдаланып, әлгі Рая үйіне шақырды. Барсам, қылымсып Биғаш та отыр. Менде де, онда да үн жоқ. Екеуімізді сөйлестіретін Рая ғана.

Қасында кім шалқымас жар отырса,

Тізеңе тізең тиіп бір отырса, - деп ақын жырлағандай, қарадай балқып, шалқыр, көңіл тасығаннан артық ештеңеге барған жоқпыз бұл кеште.

Бірде қатты сырқаттанып, ауруханаға түскенім бар. Дәрігерлер өкпеде дақ бар деп жатқызған. Адам баласы баратын аурухана емес екен. Қақалып-жетеліп, қақырыныш- түкірініп, тіпті қан құсып жатқан адамдар. Мен емделмек түгілі, жиіркеніп, қарадай қорқынышта болдым. Сондай жерге, осындай сырқатқа бір күні Биғаш келіп тұр. Шешем де келген болатын. Биғаштың келгеніне мәз болды да қалды. Артынан:

- Жүзінде ұяты бар бала екен. Пейілі кең, адамгершілігі мол сияқты. Сен осы қыздан айрылма. Бұйыртса, келін ғып түсіремін, - деді шешем байғұс. Әкем қайтқалы көңілінің көтеріңкі болғанын бірінші көруім. Шиеттей балалармен қалғаннан бері қапаланып

жүретін еді. Бірақ Биғаш бұйырмады. Оған кінәлі өзім. Өйткені үйленетін жағдай жоқ. Келін түсіріп, той жасамақ түгілі, құдаларды қарсы алмақ түгілі жөні түзу қонақасы беруге шама жоқ кез еді ғой. Сондықтан соны білдірместен «көрерміз, асықпайықпен»

шығарып салғам. Биғашты оқуын бітірген соң, Павлодар облысының Майқайың кен орнына қызметке жіберді. Сол жерден хатты тоғытып тұрды. Хабарын үзбеді. «Сенсіз жүре алмайтын сияқтымын, Түсімде көретінім сен», - деген мазмұнда болып келеді хаттары. Жастықтың жалыны кейде осылайша шықса керек атойлап. Ол кезде қазіргідей «күйдім», «сүйдім», «сенсіз күнім қараң» дегеп сөздер айтылмайтын. Шын ғашықтар бірін-бірі үндемей-ақ, іштей ұғынысатын, түсінісетін.

Қазақ «бұйрық біледі» дейді. Сол рас. Биғаш үйге дейін келгіштегенімен бұйырмады. Кінә тағы менен. Ол басқа біреуге? тұрмысқа шығыпты. Бірақ бәйбішем Нұркен барлау жасап, сұрастырып жүреді екен. Өйткені ол да Биғашты жақсы білетін. Училищенің таңдаулы студентін кім білмесін. Нұркеннің айтуынша, Биғаш бақытсыз болып шығыпты. Шыққан адамы басынан таяқ айырмаса керек. Жаман жұдырығына сүйенген ғой. Зайыбы балаларының анасы екенін ондай адам қайдан есептесін. Ақыры шыдамаған соң, орта жастан аса айырылысып барып, басын қорғаған көрінеді. Мұндай басбұзар опасыз адамдардың бола беретініне кіжінесің де қоясың. Анадан солай туған соң, амалың не.

Қазақтан шыққан біртуар ақын Асқар Тоқмағамбетов былай деп жырлаған екен:

Әннің сұлу болуы,
Саздың сұлу болғанынан болады.
Саздың сұлу болуы,
Жардың сұлу болғанынан болады.
Жар болмаса сүйетін,
Жан да сұлу болмайды.
Жар жаныңда болмаса,
Таң да сұлу болмайды.
Жарқырап нұрын төккенмен,
Күн де сұлу болмайды.
Рахатты кең пейіл,

Түн де сұлу болмайды.

Ақын айтқандай, өмірің сұлу болу үшін, өзіңе тең, әйтпесе асып түскен жар таппай болмайды. Бірақ, кедейдің күні кіжінумен өтіпті дегендей, бір жыл соқа басыммен Жамбыл ауылында мұғалім болдым. Әуелде Астрахан аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Ақшенеев Көркем аулына жіберген. Бара сала белсенділігіммен көзге түсейін. Екі класты қатар жүргізуде шеберлік танытыппын. Мектеп директоры Сембин «Сәкеннің үздік ісіпеп үйреніндер» деп, менің класымда ашық сабақ өткізді. Бұл менің емес, училищедегі ұстаздарымның еңбегінің нәтижесі болса керек. Бұл жағдайды да ауданға жеткізіпті.

Жамбыл сегізжылдық мектебінің директоры, Ақмоланың тумасы Бөтай Айтжанов та аудандық оқу бөліміне барғанда әлгіні естиді ғой. Осы жайды өзін «газон» машинасымен әкелген жүргізуші Қамкен Жәлеловке айтады. Қамкен маған нағашы болып келеді.

- Ойбай, олай болса, тарттық Көркемге, сен қызмет берсең, - дейді Қамкен.

- Е, беремін, орын табамын, - дейді Бөтай досы. Сөйтіп екеуі түнделетіп Көркем аулына барып, мені ұрлап қашады. Істің нәтижесін аудандық оқу бөліміне бір-ақ жеткізеді. Бастығы Бөтайдың досы екен, бұйрықты ертесіне-ақ жібере салады. Сөйтіп, Жамбыл ауылынан бір-ақ шыққам. Қамкен де, Бөтай да о дүниелік болды. Оларға өмір бойы қарыздар шығармын деп ойлаймын. Жатқан жерлері пейіштен болсын! Менің жігіттік шағымның қызғылықты өтуіне, жар табуыма себепкер болған солар ғой, асыл азаматтар.

Жамбыл ауылы Есілдің жарқабақ жақ жағасында. Өзен тасығанда ой жағы, сол жағында Тельман колхозы, ауылға қарсы орналасқан 11-ші төшке, оң жағында Өрнек ауылы - аумағы 6-7 шақырым жерді өзен тасығанда су алып, айға жуық аппақ болып жатады. Су қайтқан соң, ойдым-ойдым қара сулар пайда болады. Жалпақ қара суы атына сай ат шаптырым жерді алып жатады. Сол суларда балықтың неше атасы бар дейсің. Есілдің өзі балығымен әйгілі. Әсіресе, жылтыр қара балық бағалы. Ақ шабақ, табан, алабұға, көкжан, шортан, шорағай, тағы басқалары аумен, бреденмен, қармақпен ауланатын. Балықтың қадірлісі көкжан. Оны аумен және қармаққа шегіртке шаншып ұстайтын едік.

Шортанның көкесі Есілде. Жұтпа қармақпен ұстаған бір шортанымызды иыққа асып алғанда құйрығы жерге сүйретілген.

Ал құс базары да осында. Қасқалдақтың да, шүрегейдің де жүрмейтін жері жоқ қой. Ал әлгі толып жатқан қарасуларда көк бас үйрек, барылдауық, әсіресе, қос қоңыр мекен етеді, қара ала шабыр, қоңыр бас шабыр, сүңгуір, сұқсыр өзеннен шықпайды. Күздің қара суығында, тіпті алғашқы жауған қарда кейде қараша, ал негізінен қара ала қаз қонады өзеннің қолайлы деген тұстарына. Осындай байлық тұрғанда үйде отырушы ма едім. Түске дейін сабақ беріп, бір аяқ айранды ішіп алып, түстен кейін кететінмін өзен жағалап. Жалғыз ауыз 16-шы калибрлі мылтығым иығымнан, түрлі қармақ қолымнан түспейтін. Қыста түлкі мен қоян аулайтын едім. Соның бәрі қайталанбас қызықты жайлар, керемет оқиғалар. Ол жөнінде жеке кітап «Қыныр ботақанда» молынып айтылады. Адам өмірінде мәнді кездесулер болады ғой. Солардың бірі - Нұркенмен кездесуім. Рас, бір училищеде оқығаннан кейін бұрын кездесіп жүрдік. Талай кино, концерттерге апардым. Бірақ сол шақтарда семья құру, үй болу тақырыбы, махаббат мәселесі сөз болған емес. Ең болмаса құшақ жайысқан емес едік.

Қызға қырық үйден тыйым салу - қазақ дәстүрі, тәрбиенің ең қадірлісі. Киноға, концертке барып, қайтқанда көшенің арғы басынан бір қазақ көрінсе-ақ жалт бұрылып, тұра қашатын едік. Бұл- сақтықтың бір түрі. Кім біледі, біреу-міреу көріп қалып, үйге жеткізсе, бір ауыз сөз, отыз ауыз сөз болып шыға келмей ме. Қыздар үшін бұдан артық ұят болмаса керек. Нұркеннің апасы Бибінұр да сөйтеді екен. Танысып жүрген жігіті, менің болашақ бажам Әбіл керемет пысық. Жүрген жерлерін білдірмей, жасырынбақ ойнайтыны қандай. Нұркен де біздің жүргенімізді жасырады екен. Ол кезде үнді киноларының бағы жанып тұрған шақ. «Бродяга» мен «Господин-420» киноларын қайта-қайта көріп жүргенімізде Әбіл мен Бибінұр отырған қатарда кездесіп қалғанымыз бар. Содан бері Әбіл бажам ата-әже болғанымызда да Нұркенді «өтірікші» деп атап кетті. Артынан үй болғанымызда осыларды айтып, мәз болысатын едік. Қазіргі жастардың жер таңдамай ашықтан ашық, тұра қалып құшақтасып, сүйісіп жататыны ерсі-ақ көрінеді. Қызға қырық үйден тыйым салу адыра

қалған сияқты. Жастар бұған кінәлі ме, жоқ па, құдайым білсін. Бірақ заман ағымы солай екендігіне дау жоқ.

1960 жылдың жазы. Мен бір жыл мұғалім болдым. Нұркен училищені енді бітіріп, жолдаманы күтіп жүрген шағы. Екеуіміз Целиноградтың әйелдер босанатын үйінің жанында кездесе кеттік. Қозы көрпеш пен Баян сұлу тау-тастың арасында кездесе кетпей ме киносында. Сонда Баян сұлу:

- Сен кімсің? - дейді.

- Мен менмін, - дейді Қозы көрпеш

- Ал сен кімсің? - дейді Қозы көрпеш.

- Мен де менмін, - дейді Баян сұлу. Сөйтеді де екеуі қосыла күледі. Жекпе-жек алғаш кездесулері осындай еді.

Ал біз бір-бірімізді бұрыннан-ақ білеміз. Неге екенін кім білсін, екеуіміздің де тіліміз күрмелгендей көпке дейін үнсіз тұрдық. Ақынның «Жар болмаса сүйетін, жан да сұлу болмайды» деген өлең жолдары ойға оралғандай.

- Нұркен, - дедім, - екеуіміз қосылсақ қайтеді? - Батыл айтпай, ақырын ғана жай айтқаным жетесіне жеткен ғой деймін.

- Жарайды, - деді төмен қарап. - Бірақ мен Жұмабек ағатайым Астраханда бірінші хатшы болған соң, жолдаманы сонда беруді өтінгем. Жамбылға қалай ауыстырамыз?

Жұмабек ағатайым деп отырғаны республикаға аты мәлім әйгілі Жұмабек Тәшенов. Оның ағасы Хасен Тәшенов Нұркеннің әкесі Хамитпен бір деген достар, әйгілі теміржолшылар. Екі дос құда боламыз деп жүреді екен. Хасенде ұл, Хамитта қыз бар неге мыңжылдық құда болмасқа. Сол есеппен Нұркенді Жұмабектің карамағына жібермек болған.

- Жамбылдағы мектеп директоры менің досым, - дедім манағыдай емес ширай түсіп. - Менен айрылғысы келмесе, сені жұмысқа алады.

- Жұмабек ағатайым білсе, оның жөні келмейді ғой, - дейді Нұркен.

- Ол кісіге айтып не шаруаңыз бар. Бәрін Бөтайдың өзі-ақ тындырады. Өйткені, Оқу бөлімінің меңгерушісімен әмпей-жәмпей.

- Ендеше, кетейік, - дейді Нұркен.

- Қайда? - деппін мен сасқанымнан.

- Жамбылға. Тезірек кетейікші! - деген Нұркен тоңған адамша қалш-қалш етеді.

Жазған басым қаладағы шешеме де айтпастан Есләмбек деген көршімізге бардым. Ол автобазада аға диспетчер болып істейтін. Соның үйіне бардық. Ол кезде жеңіл машиналар жоқ, болса некен-саяк.

- Ойбай-ау, рас па? Жүріндер автобазаға. Білейік. Жұмыс күні де бітіп қалып еді, - деп Есләмбек ағамыз әбігер болды да қалды. Өзі де екі-үш жыл бұрын көршісінің қызын алып қашқан-ды. Бұл шаруадан хабары мол.

Күн кешкіріп барады. Бірақ тамыздың түні салқын. Айтқандай, бүгін тамыздың 18-ші жұлдызы. Дәл сол күні космосқа үлкен бір корабль ұшырылып, ел дүрлігіп жатқан. Біз де өз шаруамызбен дүрлігіп жүрміз. Есләмбек ағамыз ГАЗ-51 самосвалын алды да берді. Қолға түскені сол, қайтсін. Кабинаға үш адам отыруға болмайды. Нұркен көйлекшең. Маған Есләмбек бір полушубка тонды тауып берді. Соны жамылып, самосвалдың кузовына отырып, Жамбыл қайдасың деп тартып отырдық.

Ал Жамбылда кімнің үйіне апарамын. Өз үйім қалада. Шешем бұдан хабарсыз. Не істеу керек? Нұркенмен ақылдаспаппын да. Екеуіміздікі жай көзжұмбай. Енді не де болса нағашы атам мен әжемдікіне барамын да. Бір қыс қыстап шықтым. Екеу болып барсам да сыртқа теппес.

Нағашы атам Зәкәрия көпті көрген, түйгені мол, алды бар адам. Шығыстағы қалың найманнан келген қызай найман. Бұл жаққа келуі бізге жұмбақ. Мұса, Жүніс, Сәдуақас, Жәлел-төрт арғы атадан алты түгін үй болып отырған. Ігшіндегі еті тірісі осы Зәкең. Қараөткел өңіріне аты мәлім әйгілі Жайықбайдың Рақымжанын сағалап, Зәкәрия Мұсаұлы да біраз уақыт болыс болса керек. Рақымжанның Дәндүімен бертінге дейін қатты араласып жүрді. Бұлардың шапағаты менің әжеме де тиген.

Әжем Қапипа қазақтың маңдайына біткен дана ұлы Қаныш Сәтпаевтың немере апасы. Әжем Баянауыл жақтағы Қалиолла байға тұрмысқа шығады. Одан менің шешем Зукен туған. Қалиолланың тағдырын біле бермеймін, бірақ әжем байғұс қызымен әйгілі *АЛЖИР*де тұтқында болады. Міне, сол тұста қолы жүріп тұрған Зәкәрия болыс әжемді босатып алып, үйленеді. Екеуінен тағы бір ұл, бір қыз туады. Ұлдары соғыста хабарсыз

кетіп, соның пенсиясын алып тұрды екеуі. Қыздары Рауза тұрмыста, балалы-шағалы, Астанада тұрып жатыр.

Міне, сол атам мен әжемнің үйіне тон ете түстік. Бәрі мәре-сәре болды да қалды. Атамның Қызылжарбай деген інісі кеңшардың директоры, Қазақ ССР-і Жоғарғы кеңесінің депутаты, толып жатқан наградалардың иегері. Керемет ұйымдастырушы. Аудан басшылары қайдағы қиын жерлерге жіберіп, барған шаруашылықты түзеттіріп алады. Алғыр басшыны таяу арада аудандық атқару комитетінің торағалығына ұсынуды жоспарлап та қойған. Сол Қызылжарбай нағашымның жанұясы да осында екен. Бәрі бізді қызықтап, шымылдық тартып, мәре-сәре. Бәрі дұрыс-ау, - деді атам, - енді келінің үйіне хабар беру керек қой. Адресін де білмейміз.

Адресі - Энгельса 101, - деп шымылдық ішінде отырған Нұркен сайрап қоя берді. Жасырынып отырған келіннің түрі.

- Ойбай, мынау ашық бала екен.

- Мәссаған, атасымен сөйлескенді мұнда көрдік.

- Енді не қылайын, - десіп жатыр әйелдер жағы. Әжем тіпті маз. Жас кезіндегі өзінің де қылығы еске түсті білем.

- Дабырламандар, түге! - дел атам жекіп тастады. Ол кісінің айтқаны заң. Бәрі жым болысты.

- Ертең мен жүрейін. Әуелі қызды қуантайын (шешемді айтады). Сосын Хамитқа тіке барайын. Сүйіндіктің шын тұқымы болса, артық сөзге бармас.

Нағашы жеңгелерім бәйек болып, төсек қамына кіріскен. Сыбыр-жыбыр. Баяғыдағы жігіттің қалыңдығына ұрын баратындығы естеріне түсіп, ырым-жырымдарын жасап жүр. Сол кезде менің есіме ел аузындағы мына бір әңгіме түсе кетті.

Ертеде жігіт қалыңдығына ұрын барады. Бірақ ертеңгісін көңілі суын, ұрын түнінен ұрты томпайып шығады. Сонда қыздың жеңгесі шай құйып отырып:

Біздің ауыл Алтай-ды,
Сіздің ауыл Жолтай-ды,
Айналайын, күйеужан,
Аузың неге томпайды, - дейді ғой.

Сонда күйеу жігіт:

Біздің ауыл Жолтай-ды,
Сіздің ауыл Алтай-ды,

Қайын сіңлің, жеңешем,
Әркімге неге жантайды? - деген екен.

Келіншек сонда орнынан атын тұрып, бетін басқан күйі енесіне қарай тұра жүгіріпті.

Ал біз төсек бір боғанмен бір-бірімізге жақындасқан да жоқпыз. Нұркен қашқан қоян, мен іліп түскен тазы.

Бәрі дұрыс басталған сияқты еді, әттен... Бүгін бір жаздың жаймашуағы, күздің мамыражай алтын түсті күні еді-ау. Жан жадыратар табиғат маужырап, өсімдік біткен пісіп, толысып әбден бабында. Ерке Есіл өз жайымен жатыр көсіле есіліп. Арнасы кең тұңғиық қара су жарқыраған күнге еркелегендей жуаси қалыпты. Тек бөлініп қалған тұстар ғана буырқанып қояды. Ағын су құйылған жер бұрқ-сарқ. Ағынға қарсы ұмтылатын ірілі-ұсақты балықтар қайнаған судай жарқ-жұрқ етіп, қарсындағы өзен арнасына ұмтыла түсіп етіп жатыр. Қайнар су, айналма су осы тұста. Бір затты тастай берсең, жұтып әкетеді. Міне, басқа жер жетпегендей Қызылжарбайдың баласы Абай мен оның Айып ағасының жалғызы Әбілқасым келіп, суға күмп береді ғой. Мен соны алыстан байқап қап, әрегірек суға түсіп жүрген Мансұрға айғайды салдым. Ол да найман, нағашы атамның ағайындары. Судан атып шыққан ол бір батып, бір шығып жүрген Әбілқасымды алып шықты. Ал Абай жоқ. Сол күмп бергеннен қайтып су бетіне шыққан жоқ. Мансұр да жүзгіш, сүңгігіш екен. Бірақ Абайды таба алмады. Жанұшырып бүкіл ауылға хабар тараттым. Әсіресе, ауылдың молласы ерен сүңгігіш екен. Аяғынан тік сүңгіп, жоқ болып кетеді. Ағын сумен кетіп қалды ма деп терең жалпақ суға да сүңгіді. Нәтиже жоқ. Кеш болып қалды. Жұрт шаршады. Абайдың директор әкесі Қарақойын-Қашырлыға малшыларға кеткен екен. Дереу хабаршы жіберілді.

Баланы іздеу жұмысы қайта басталған. Елдің бәрі өзен жағасында. Нұркен де сонда. Анадай жерде жеке шошайып, налып, егіле жылап отыр. Сөйтсе, ел емес пе, «келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» дегендей, сөз шығарып үлгіріпті. Бәріміздің қабағымыз түюлі. Түс әлетінде тай қазанның ошағын салып жібергенде бала жарқ етіп шыға келді. Сөйтсе жұрт өзеннің ортасынан іздеп жүрсе, ол дәл жағалауда жатыпты. Бала су жұтпапты, денесі сол қалпы. Тегі, суға түскен бетте қорыққанынан жүрегі жарылып кетсе керек. Бұл Нұркен екеуіміз

үшін де, Абайдың ата-анасы үшін де қайғылы оқиға еді. Қайтеміз, басқа түссе баспақшыл деген бар ғой. Құдай салды, біз көндік.

Істің басы қатты болса, аяғы тәтті болады деген. Сол жылы түрлі қиындықтарға қарамастан қаладағы шешемізді інілеріммен көшіріп алдық. Кеңшар жұпыны үй берді. Жұрт сияқты той жасайтын хал қайда? Екі-үш табақ етпен көрші-қолаң, ағайынның батасын алумен шектелдік. Жалғыз сиырымызды сойып, құдалығынан құтылдык. Айына екі рет бөліп беретін еңбекақыға қарап қалдық. Бар ермегіміз, рухани азығымыз - ауылдың жастарымен араласқанымыз.

Тың игеріліп жатқан шақ. Ауылда жастар көп. Көбі бойдақ. Менің музыкадан хабарым бар. Педучилищеде Сайлау Боранбаевтан күйлер, Жұмағали Қыздарбековтен нота үйренгенім азық болды десем, артық айтқандай емес. Оқып жүргенде қазақтың ұлт аспаптар оркестрінің құрамында жастар мен студенттердің фестиваліне қатысып, өзімнің досым Сайран Тұрсынбаевпен, ағамыз Кәрім Ілиясовпен бірге лауреат атанып қайтқанмын. Ұлттық киіміміз жоқ, сахнаға ала-құла боп шыққан біз Құрманғазының «Кісен ашқанын», Дина Нұрпейісованың «Жаса, Сталин!» (мұны «Жаса, партия!» деп өзгерттік) күйлерін, орыстың «Светит месяц» әуенін нотамен бұлжытпай орындап бердік. Сонау Гурьевтен, Шымкенттен, Жамбылдан, тіпті Алматыдан шыққан 60 кісілік және ұлттық киіммен жайнап шыққан оркестрлердің орындауындағы күйлер Абай атындағы опера және балет театрын аспанға әуелетіп жібергендей әсер қалдырған. Сондай керемет тұрғанда марқұм Ахмет Жұбанов: «Бұл Ақмола үшін - революция!» - деп болмастан бізге үшінші орынды алып берген-ді.

Сол тәжірибеміз бар, үлкен сахнаны көргендігіміз бар ауыл жастарының көңілінен шыққандаймыз. Оның үстіне Әзидолла Есқалиев сияқты күйші, Әли Құрманов сынды әнші ауылымызда болып бір жасап, тәлім алғандаймыз. Содан біз де өзімізше оркестр ұйымдастырдық. Концерттер қойдық. Концерттің бағдарламасына дуэт, трио, квартет дегендей әндер ұйымдастырдық. Қасым Аманжоловтың «Аңқау Жүсіп» пьесасын сахналадық.

Мен газет-журналдарда шыққан әндерді нотамен ҚОЛМА-қол ойнап, балалар әнін балаларға, үлкендер әнін үлкендерге үйретіп

жүрдім. Сол тұста Шәмші Қалдалқовтың әйгілі вальстері бірінің соңынан бірі шығып жатты. Ауылдағы Кеңес Байғарин, Бүркіт Құсаинов, Роза Шмидт, Елена Горелова, Рашит Бекмағамбетов қолына түскен журналдарды алып келеді. Журналдардан бастап, «Қазақстан пионері» газетіне дейін басып жүрді әндерді нотасымен. Нота білгенге бұл азық. Шәмшінің «Қайықта», «Сыр сұлуы», «Ақмандайлым», «Ақсұңқарым», «Құшак жайған қандай адам», тағы басқаларын, Бекен Жамақаевтың «Махаббат вальсын» нотамен шығарып, жастар бүкіл ауылды вальске бөлегендей болушы еді. Баяғыда «Тарзан» киносын қайта-қайта көргенде бала біткен Тарзанның даусына салып, ұлып кеткен болатын. Бірақ Шәмшінің вальстерімен бірге билеп, бірге шырқағанамызда жанымыз жадырап, рахат күй кешетін едік. Соның бел ортасында Нұркен әжең де жүрген, балам.

-Ата, жастық шақ қызыққа толы екен ғой өзі, - деп Арман балам тамсанып қояды. Бурабайдың әдемі табиғатымен мастанып, көкірек кере жұтқан ауаға тоймай әңгімеміз жарасып-ақ жүр.

- Иә, солай балам. Жастық шаққа не жетсін. Көргеннен үйреніп, естігенді көкірекке тоқитын кез ғой ол. Адам бәрін біліп тумайды. Көре-көре, біле-біле үйренеді. Әжең де сөйткен.

Әжең жалғызілікті, көзі көрмейтін нағашы әжесінің қолында болып, ерке өскен. Тұрмысқа шыққанда қолынан ештеңе келмейтін. Жаны жәнәтта болғыр менің нағашы әжем болмағанда оның күні не боларын кім білсін. Ол кісі дана Қаныштың (Сәтпаев) немере апасы ғой. Қанышпен екеуін қатар қойса, бір-біріне аумай тартқандығының куәсі болар едік.

Ұзын бойлы, аққұба мандай, кең мінез. Ойпырмай, әжемнің мінезіне таң қалмайтын адам болмайтын. Нағашы атамыз қиянқылау еді. Келіндерінің көзінше артық сөзге баратын. Сонысынан Нұркен келін боп түскеннен сап болды. Бәрі бұған таң қалған.

Бірде атам әжемді боқтап та жіберсе керек. Сонда да әжем байғұс былқ етпейтін. Нұркен оңашада:

- Әже, неге боқтатып қойып отыра бересіз? Бірдеңе десенізші, дейді жалбарынғандай болып.

- Е, боқтай берсін. Ауыз өзінікі. Онысына ертең о дүниеге барғанда өзі жауап бермей ме? Менің нем кетіп барады, депті сабырмен ғана.

Нұркен әжемнен көп нәрсені үйренді. Әсіресе, тағамның түр-түрін істеуді. Тігін машинасының құлағын ұстауды. Әжем күріштен палау жасауды жақсы көретін. Атам атып әкелген қоянның немесе құстың етін күрішке бөктіріп, ішіне пияз, сәбіз, бұрыш салып баптайтын еді-ау. Оттың табына пісірілген бұл тағам тіл үйретін. Пельмен, бәрәміш, қуырдақ, мәңті, әсіресе, бәліш пісірудің шебері еді. Май айырған күні пешке пісірілген ыстық таба наннан мыжыма жасағанын көрсең, ғажап қой! Соның бәрін Нұркен әжемнің жанында жүріп үйреніп-ақ алды. Енді сонысын қыздары Қарлығаш, Қаламқас, Айгүлге үйретіп кетті. Іс тігуді де үйретті. Біржан үйіндегі келініміз Мәржан да кенде қалған жоқ.

Ал нағашы атам малсақ жан еді. Нұркен малдың маңайына баруға қорқатын. Сол атам Нұркенге сиыр саууды үйретті. Артынан Шәйке деген сүтті сиыры Нұркен саумаса, иімейтін болды. Ол ол ма. Енді бие саууды үйретуге кірісті. Қолында тайынан өскен бие жуас еді. Атам соның желінінен ұстап, астынан олай-бұлай өтіп, онысын Нұркенге қайталатып, ақыры бие сауатын болды.

Бірде қызық болған. Нұркен кешкі сиыр сауып отырған. Дәл сол тұста шөбін арбаға тиеген атам келіп, тоқтай қалды. Биенің пысқырып қалғанына шошыған сиыр секіріп қап, жарты шелек сүтті ақтара салды. Шелектің салдырынан үріккен бие арбаны жұлқып қалғанда байқаусыз түсіп жатқан атам жерге құласын. Нұркен ол жығылып жатыр. Құлап жатқан атам бұл көрініске шек сілесі қата күліп, домалаңдайды-ай келіп.

Атам марқұм өз кіндігінен шыққан жалғыз баласын соғысқа беріп, келін де түсіріп үлгірмеген. Қайтсын, жиені түсірген келінді өзінше қызықтайды да. Сол үшін артық-тұртық аузынан шығып кетер бейпіл сөздерді де доғарған. Таспих тартып, бес уақыт намазын оқитын болған. Арабша оқығандығы бар. Құран кітантарын бас алмай еркін оқып, онысын былайғы жұртқа түсіндіріп отырушы еді. Моллалығы, отырғандарға шариғат айтуы өзгелерден көш ілгері болатын. Ол кісі отырған жерде өзгелері жым болып отыратын.

Аңшылықты мен атам мен Мәжәннан үйрендім. Атамның Мәжит деген тетелес інісін бәріміз Мәжә дейтінбіз. Екеуі де мерген. Екеуінде де қосауыз мылтық бар. Қара сулардағы

үйректерді құтқармайтын. Күздің қара суығында су тоқтатқан плотиналарға барып, қараша қаздың қызығын көріп қайтатын еді. Қаңжығалары қашанда бос болмайтын.

Екі нағашымның немере інісі Қамкен, баяғы мені Көркем ауылынан алып қашатын Қамкен де аңсақ жан. Онда мылтық жоқ. Ол бір сапарға шыққанында алыс бір жерден поезбен борза тұқымдас ұялас екі ақ тазыны алып келді. Қаншағының аты-Тұйғын, төбеті - Қараауыз. Қараауызы өжет. Тұйғыны керемет ұшқыр. Тұйғынмен талай түлкіні жаяу алдырып жүрді Қамкен. Қараауызды қасқырға салмақ болып, талай аңға шығып, кезіктіре алмай-ақ қойды. Екі иттен алты-жеті тазы өсіп шықты. Бәрі де өнерлі болып, ағайындары қалап алысты. Бұл да қызық.

Тың игеру ауылға әлек әкелгендей. Келген орыстар өркөкіректеніп, кеуде көтеріп, білгішсініп, ауыл адамдарын билеп-төстеп, басынғысы келді. Жеке кездесіп қалған жігітті тоқпақтап алатынды шығарды. Енді бір күні жабыла төбелес шығаратын сыңай танытты.

Күзгі егін орағының кезі. Түнгі жұмысқа бармайтым тыңгерлер бір жерге шоқтала жиналып алыпты. Балалардың «ұзынқұлағы» қазақ жастарын сабайды білем. Ауылдың бір шетінен екінші жағына дейін түріп шықпақ. Бұл хабар көмекке келіп жатқан студенттерге жетеді. Олар енді діңгіттей қазақ жігіттері. Намысты қолдан беретіндер емес. Байқамыз, тыңгерлер тың тыңдап, сол студенттерден сескенетіп сияқты. Неде болса, қан майданға шыққалы тұрған оларға мейман болып келіп жатқан қазақтың офицер жігіті жалғыз өзі әлгі тыңгерлердің арасына қойды да кетті. Не айтып, не қойғанын кім білсін, тебелес шығармақ болғандар жым болды. Сөйтіп қырғын төбелестің беті қайтты. Өйткені қазақ жастары айыр, балта демей қаруланып алғанды. Тастүйін боп студенттер тұрды. Шартпа-шұрт болса, оның арты немен тынарын кім болжапты.

Рас, тыңгерлердің жақсылары да аз болған жоқ. Анау Григорий Будылин сияқтылар тамаша еңбек үлгісін көрсетіп қана қоймай, кішіпейілдігімен, тіл алғыштығымен, көнбістігімен танылды. Семья құрды. Үкімет наградаларымен марапатталды. Кемшіліксіз адам бола ма.

Бірде ауаткомның төрағасы Нұрмұхамбет Жазин ақсақал келе қалды. Өз әріптестері ішіндегі қартаңы да, тәжірибесі молы да,

нағыз қарапайым қазақ сол еді. Будилиннің үйінің жанына тоқтай қалады. Шынжыр табанды «НАТИ» тракторы тр-трлап тұр. Жеңіл машина тоқтаған соң, Григорий үйінен атып шығып, сәлем береді. Сәлемін алған Нүрекен:

- Әй, Гриша, - дейді, - мынау тракторыңның анау трубасынан аспанға атылып тұрған дөңгелек түтіндерді санашы?!

- Қалай? Қайтіп? - деп күмілжиді ол.

- Жоқ, сен ерінбе, сана. Кел екеуміз санайық ендеше, - деп санай бастайды. Қашанғы санай берсін. Өлден уақытта төраға:

- Гриша, сол ұшын жатқан дөңгелектің әрқайсысы бір сом тұрады. Сен соны түсінесің бе? Қаншама сомдар ұшып барады желмен.

- Түсіндім. Бұдан былай тоқтаған жерде тракторымды сөндіріп отырайын, - деп уәде береді тыңгер жігіт.

- Осыны басқаларға да айт, - деп Нүрекен ілгері жүріп кетіпті.

Тың көтеру науқанында неше түрлі оқиғалар болды ғой.

Соның бір-екеуін айтпай кетпеске болмас.

Хрущевтің жүгерісін дала падишасы деп атап, қайсымыз дүрлікпедік. Мұғалім болып жүрген біз де жүгері алқабында малша жайылдық. Шаршы-ұялы әдіспен тұқым себеміз деп, бәріміз жабыла сым тартатанбыз.

Кемі 20-30 адам соның сонында сабылып жүруші едік-ау. Сөйтіп маңдай тері маржан диқандардың өсірген жүгерісін күзде ферма маңына үйіп, трактордың шынжыр табанымен бастыратын. Міне, сол сәтте Қатірен деген аяғы кемдеу жігіт машина қотарған жүгерінің астында қалып, оны тракторшы көрмей үстінен таптап өтеді ғой. Трактор екінші айналып соққанда тракторшы тырбандап жатқан. Қатіренді байқап қалады. Абырой болғанда қалың жұмсақ жүгері аңғал Қатіренді ажалдан алып қалады. Бірақ біраз күн емделуге тура келеді. Достары: - «Қажымұқан атасының рекордын жаңартқан Қатірен емес пе?» - деп көпке дейін ауыздарынан тастамай жүрді.

Екінші бір оқиға сол ауылдың тұсындағы Атбасар-Ақмола трассасында болды. Қыс болатын. Кейде бұл жердің бораны апталап тоқтамайды. Сондай бір күнде бір тыңгер «ЗИЛ» машинасымен келе жатқанда доңғалағы жарылады. Жарылған доңғалақты алып, екіншісін салмақ болып қараса, дискасы төмен түсіп кеткен екен. Соны домкратпен бір-екі қарыс көтерем

дегенде домкрат ұстамай қалып, диска сарт етіп жерге түскенде сол қолын білегінен басып қалады. Қан қақсайды. Оң қолымен дамкратты іске қоса алмайды. Сол қолы әкетіп барады. Қырсыққанда өткен-кеткен машина да болмайды. Не істеу керек?

Амалы таусылған ол өз қолын өзі кеміре бастайды. Аязды боран атқылаған қанды қатырып тастайды. Қолының етін албажұлба жапырақтап жұлып тастағанмен сүйегін кеміре алмайды. Сөйтіп тың көтеремін деп келіп, айдалада өлім құшағына беріледі. Бұдан артық қанкешу болар ма. Ал тың қақпасы атанған Есіл ауданында тыңгер Нестеренко көктемде өзен қылтасынан өтемін деп, тракторымен суға кетіп өлді. Артынан құжаттарын караса, ол Совет Одағының Батыры екен. Оның Батыр екендігін өле-өлгенше білмеген. Хас батырлар ғана өлімнен қорықпайтынын көруге болады.

Жақсы ауданының тыңгері Василий Рагузов Атбасар стансасынан құрылыс материалдарын алып келе жатып, қатты боранға ұрынады. Колоннаны тастап, көмек әкелуге ұмтылған оны дүлей боран адымын аштырмайды. Ақыры әлсізденіп, бұл дүниемен қоштасатынын сезеді. Өзінің сіресіп қалған саусақтарын демімен жылытып, кітапшасына былай деп жазады.

«Осы кітапшаны тауып алған азаматқа! Қымбатты жолдас. ерінбей осы хатты Львов қаласындағы, Гончаров көшесі 15-ші үйде 1 -пәтерде тұратын Рагузова Серафима Васильевнаға жібере гөр.

Менің қымбатты Симочка! Жыламай-ақ қой. Саған қиын болатынын білемін. Бірақ мен осындай жағдайға ұшыраған соң, амал не. Айнала-аппақ дала-шеті де, шегі де жоқ. Жай ғана жорамалдап келемін. Боран басылып келеді, бірақ көкжиек көрінбейді. Егерде мен өліп кетсем, ұлдарымды адам етіп тәрбиеле, қайран дүние-ай, өмір сүргім-ақ келеді. Қатты құшып сүйдім. Өмірбақи өзіңнің Василийің».

«Ұлдарым Владимир мен Александр Рагузовтарға: Менің қымбатты балапандарым, Вовушка мен Сашунька! Мен біздің халқымыз ауқатты да әсем тұрсын деп тың жерге келгенмін. Сендер менің ісімді жалғастырсын деп тіледім. Ең бастысы бұл өмірде адам болып өту керек. Сендерді аймалап сүйемін, менің сүйікті балапандарым. Өздеріңнің папан». Мұны да ерлік демей көр. Өлім мен өмір арбасқанда жүрекжарды сөздерді қойып

кітапшасына қалай ғана жазған десеңші! Василий Рагузов сияқты өз ісіне адал, Отанына берілген, болашағына сенімді адамдар қатары көбейе берсе ғой. Орыс та болса, пенде ғой. Оның да туған-туысқандары, жоқтаушылары бар болар. Біз соған қатты аяушылық білдірдік. Ал кейбір орыстар ше? Әй, қайдам. «Біз ұлы халықпыз» - деп кеудесін соғып, қолынан келсе, өзге ұлтқа әлімжеттік жасамады деп көр.

Жеті өнерді аз деп жүрген, қолынан іс келетін, жоғары білімді, тәжірибе жинақтаған, түбі өсетін азамат, Омбының айдаболы Риза Мәдинов жақын деп Қызылту ауданына келмей ме. Жап-жақсы қызмет, пәтер беріліп, жағдай жасалады. Ол кезде тың игеру дүрілдеп тұрған. Тыңнан құрылған кеңшарлар астықтың астында қалған. Директорлардың жалы күдірейіп, шырт түкіріп жүрген кезі. Риза сондай бір кеңшардың бас маманы. Директоры орыс. Ол кезде аудан басшыларынан бастап, кеңшарлардың директорлары, ұжымшар төрағалары түгел дерлік келімсектер болатын. Олардың ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Қазақ жерін бөліп алып, билеп жатқан кезі. Қазақ басшылары ілуде біреу-ақ.

«Өзім батыр болған соң, кімді аяйын» дегендей, Риза өз жетік билетіндіктен директорға ықпады. Онысы Иван Ивановичке жақпады. Қит етсе, Ризаның аяғынан шалғысы келеді де тұрады.

Бірде кеңсеге барып, кабинетіне кірсе, директордың аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып отыр. Ризаның сөзіне құлақ асар емес. Сөзден сөз шығып, қолын сілтеп:

- Өй, қазақтардан не шығушы еді. Олар мал бағуға ғана жаратылған, - деп қарап отыр. Сөйгте, мас екен. Риза күйіп кетіп:

- Не дедің, көк соққан! - деп жағадан ала түсіп, орнынан жұлып алып, тепкінің астына алады. Тізеге салып, басып - басып қалғанда, қабырғасы бытыр ете қалады. Директор ит ойбайына басады.

Істің насырға шабатынын тез зерделеген Риза директорын сүйреген бойы орындыққа отырғызады да жедел жәрдем машинасын шақыра қояды. Олар жетіп келген соң:

- Директорымыз мас екен. Құлап қалыпты. Ойбайлауына қарағанда, мерткікен болуы керек. Қарандар, - дейді. - Ақт жасандар. Ризаның айтқанын істеді. Өйткені түбі басын

арашалауы керек қой. Келген медиктер: «Алкогольді ішімдік ішкен. Құлап, екі қабырғасын сындырған» деп акт жасап береді.

Бұл оқиға мұнымен аяқталмайды. Бұлардың ісін аупартком бюрода қарайды. Ризаны сотқа бермек болады. Бірінші хатшы, бөлім менгерушілері орыс болған соң, бүйрегі бұрмай тұра ма. Тіпті хатшы қазағымыздың өзі біріншіге жағынып, соның сөзін сөйлейді. Тек Нью деген кәріс хатшы ғана Риза жағына шығады. Екінші хатшының салмағы ол кезде әжептәуір. Ол дегеніңіз дайын тұрған ауатком төрағасы. Егер қай жерде төраға мықты болса, бірінші ештеңе істей алмайды. Ақыры, не керек, директор орнынан алынып, Ризаға сөгіс берумен шектеледі. Мұндай әділетсіздікке, қазақтардың ауыз-бірлігінің жоқтығына шыдамаған Риза Омбысына тартып отырады. Мұндай мысалдар тың аудандарында молынан кездесетін. Билік бөтеннің қолында болған соң, не істемес дейсің.

Ризамен танысуым ойламаған жерден болған. Балалық шағымыз Омбының Шарбақкөл ауданында өткендіктен омбылықтардың біразын білетін сияқтымыз. Әкем марқұм Омбыдағы айдаболдарды қайын жұртым деп, жиі араласып жүрді. Сол тұста қуатты тұратын, тіпті бай деп есептелетін Төкеш, Қырықбес сияқты айдаболдың белді азаматтарымен араласты. Солардың ұрпақтары әлі күнге бізді іш тартып жүрсе керек.

Сондай айдаболдардың бірі Марат. Марат кісі жатырқамайтын бір мың болғыр азамат. Аузын ашса, көмейі көрініп тұрады, аңқылдақ, ашық мінезді. Ойына келгенін бетің бар, жүзің бар демей айтып салатын турашыл мінезі де жоқ емес. Оны құрдастары, балдыздары, бажалары «усатый Марат» де атап кеткен. Қашанда көңілді жүретін жан.

Бір күні сол көңілі су сепкендей басылған жай болды. Туған інісі Мұрат аяқ асты Алматыда кісі қолынан қаза болды. Қазір біреу бизнеспен айналысып, шыр бітіп, өзінен асып бара жатса, кісі жалдап, оны өлтіре салу өйыншық болып кетті ғой. Бұл қаза да соның кейпі. Ризамен сол қаза үстінде танысқанбыз. Қолынан келсе, қазақ үшін аянары жоқ азамат екен. Қазақтың тілі, ділі, діні үшін болып жатқан игі шаралардан қалмайтын жанашырдың өзі.

«Усатый» да біреуге көмек беру керек болса, соңғы тиынына дейін жұмсауға бар. Әсіресе, жетім-жесірлерге, қолы қысқаларға қамқорлығы алабөтен. Мені жиен аға дейтін Жамбыл зайыбы

Асырумен бірге дамыл таппай еңбек етіп, кәсіпкерліктің қиын да ұзақ жолына түсіп алған жандар. Бала кезімізде Жамбылдың әкесі Қайыржанды пір тұтатын едік. Ол әскерге алынып, теңізші болып, суретін алғанымызда бүкіл ауылды сыртқы жаудан қорғап тұрған сол Қайыржан болып көрінетін бізге. Міне, енді елдің даңқын жалғастырар Марат, Жамбыл сияқты болашағы зор азаматтар заман ағымына сай өз орындарын тапқанына масаттанасың, өзгелер де сондай болса екен деп тілейсің.

Көрші ауданда Борисенко деген ауатком төрағасы болған екен. Ауылдың анқылдаған бір ақсақалы кеңшар директоры үй бермеген соң, арызданып барады ғой. Қабылдау бөлмесіндегі хатшы қыз рұхсат еткен соң кіріп барып:

- Табарыш Парасенка, - дейді сөзінің басын.

- Что-что! - дейді көзін шікірейтіп.

- Тобарыш Парасенка, - дейді тағы. Төраға ашудан терісіне сыймай кезекші милицияны шақырып:

- Мынаны «за оскорбление» 15 соткеге қама! - деп бұйырады.

Ештеңеге түсінбеген ақсақал қазақ милиционерінен жөн сұраса:

-Өзінде де бар, шал. Неге тіл тигіздің бастыққа, - деп түрменің бір бөлмесіне енгізіп жібереді. Шіркін, қараңғылық-ай, десейші! Соны түсінсе де Борисенко мүмкіндікті пайдалана қойғаны емес пе.

Тағы бір сондай ақсақал баласы суға кеткен, ертеден қазаққа сіңісіп кеткен орыс тамырына көңіл айта барып:

-Ты не виноват, Иван. Бол дал, бог забрал, - депті. Сонда қайғырып отырған орыс қазақ досын құшақтай алып:

- Осындай досты да маған құдай берген ғой, - деп ризашылығын білдіріпті. Ал тың игрушілердің пиеті де, жөні де басқа еді ғой. Ата жерімізді талқандап, су ағарларын құртып, өзен көлдердің жағалауына дейін тірей жыртып, бұлақ кездерін бекітіп, орман тоғайымызды жасындай жайратып, тіпті ескі зират молалардың үстінен өтіп, таптап, намысымызды аяққа басып, тілімізге, дінімізге, ділімізге балта шаппақ болғанын кім білмейді. Жаратқан ием, әйтеуір, біржола құруымыздан аман алып қалғанына шүкіршілік етеміз де қоямыз.

Па, шіркін, Бурабай! Қолдың саласындай сыңсыған ну карағайдың, ақ балтырлы қыз желең қайыңның әрбір бұтағын шертіп қалсаң, әрбір күлтеленген, домаланған, нешеме бейнені көз алдына келтірер қиылған, қидаланған, ойылыи әсемденген, тінті түрі сұсты, айбарлы кесек те уақ тастарын ұстап көрсен, сарнап қоя берер тұла бойы тұнған тарих, ағыла жөнелер шежіре емес пе.

«Сексен кел, тоқсан бұлақ» деп жырлаған бұрын ақындар, Солары бар ма екен қазір? Әй, қайдам! Дәл осы Бурабайдан көзге түсерлік тоғыз бұлақ табылса, ат шаптырып, той жасауға болар еді? Балам екеуміздің келіи тұрған мына Мөлдір бұлақ көздің майын алып, бойың нұрға бөленеді. Ағысын-ай, шіркін! Бірін бірі қуалай жөнелген бұйра толқын жолында кездескен тас пен бұталарды соққылап, тіке шапшып, тоқтаусыз ылдиден бұрандалап ағып жатыр, ағып жатыр.

Күлім қағып мөлдір бұлақ,
Мөлдір бұлақ барады ағып.
Қосылып өз сүйгеніне,
Сияқтанып ұзатылған
Сылқ-сылқ күліп барады ағып.

Күлкің тыйылмаса екен, ағының арылмаса екен, мөлдір бұлақ!
Аға бер, аға бер!

- Ата, бір-екі жұтып едім, мейірім қанды. Қандай таза, неткен мөлдір, тастай суық, - деп қояды немерем. Осы баламды және жиенімді Бурабайға алып шыққаным қандай жақсы болған. Олардың рахаттанғаны өзімнің рахаттанғанымдай. Анау Ержан сияқты көңілшек немеремді де ала келгенімде мына жұмақ жер Бурабайды менсінбей өзінің тұрған Зерендісін, соның бұлағы мен көлін мақтар ма еді, қайтер еді. Апырмай деймін, осылардың Әлия, Жанна, Жасұлан, Әйгерім, Ернұр немерелерімнің немерелері де табиғаттың дәл осы көрінісін көре алар ма екен, жоқ па екен деп ойға қаласың. Табиғатқа дәл қазіргідей назар аударылса, ондай күн туа қояр ма екен?

Осындайда Сарыарқаның бір пұшпағы сонау кәрі Торғай ойға оралады. Жаман, жақсы болсын Торғайда он жыл қызмет атқарып, елімен, жерімен танысыш, халқымен етене араласыш, бауырласып, туыстасып кеткен жағдай бар еді. Жері қандай бай болса, халқы сондай жомарт ел. Нешеме қоғам қайраткері, ақын -

жазушылар, бір туар өнерпаздардың кіндік қаны тамған жер. Сан ғасыр әлемдік маңызы, тарихы түзілген қасиетті аймақ. Ең жаман дегенде үш-төрт рет ашылып, жабылған облыс. Бақыты бір ашылмай қойған өлке. Сонысына ғана еріксіз өкінесін. Әйтпесе, Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов, Нұрхан Ахметбеков сияқты біртуарлар шыққан жер еленбейтін ел ме?

Біз қызмет еткен тұста облысты мемлекет қайраткерлері, Қазақ Энциклопедиясының ортасын ойып тұрып орып алғап Еркін Әуелбеков пен Оразбек Қуанышев басқарды. Екеуі де Еңбек Ері. Екеуі де іскер басшы. Көргендері көп, тоқығандары мол. Екеуі де басқарып отырған жерлерін, бұрынғы атқарылып қалған істеріне қарамай, тоқмейілсімей, зерттеп, жаңа көзбен қарап, олқысын толтырып, болғанын одан әрі оздырып, көркейте түсуге, жаңа заманға сай экономикасы мен элеуметтік жағдайын нығайтуға, қайткенде де жүрген жерлерінде өзіндік іздерін қалдыруға барынша ізденіп, бар қайрат, күш-жігерлерін жұмсауға белдерін бекем буған азаматтар.

Әсіресе, өзіммен қоян-қолтық еңбек етіп, біте қайнасқан Еркін Әуелбеков ерекше еді.

Алматы жоғары партия мектебіні бітіріп, елге бір айлық демалысқа келген кезім. Өзім түлеп ұшқан «Көкшетау» газетінің редакциясына соқтым.

-Сонымен қайда жіберетін болды? - деді қаламы қарымды жазушы, газеттің сол кездегі редакторы, марқұм Жанайдар Мусин.

- Торғайға, - дедім.

- Е, жақсы болған екен, туған жер, ата жұрт қайда кетеді дейсің. Ел көргенге не жетсін, Торғай деген атына көңілің ортаймасын. Ол деген тарихи жер ғой. Бір Амангелді Имановтың өзі неге тұрады. Шіркін, ерінбей зерттеп жазатын ақ өлке. Қаламың ұшталатын сәт туған екен, - деді Жәкен.

- Өзіңіз де сол жақта болдыңыз ғой, жазбадыңыз ба? - дсдім сөз тартып.

- Ойда бар, Сәкен. Дерек те жетерлік. Мойын жар бермей жатыр. Оның үстіне бастап қойған дүнием де бар, - деп Торғай жайлы біраз сыр шерткен. Сөйтіп Торғайға деген ынтызарымды арттыра түсті. Торғайға жеткенше асыққаным да рас.

Шындығында, жеріне елі, еліне ерлері сай өлке екен. Аттаған жерің тарих парағын ашқанмен бірдей. Амантоғайдан өрі Амангелді, Жанкелдин аудандары болып кеткен қарт Торғай жері басталып, оңтүстік батысы әйгілі Ұлытаумен жалғасып, батысым Ақтөбенің мидай даласымен шектесіп жатады. Осынау өлкегіц қақ ортасын жарып өтетін Торғай, Сары Торғай өзендері қатар жарқырап жатыр. Сол өзендердің салалары жеке-жеке аттарға ие. Толып жатқан өзен аңғарлары Ақтөбенің ішсе су, жесе тамақ боларлық Өлкейік өзеніне құйылып кете жаздайды. Суы мол өлке құсқа да, аңға да бай болмай ма?! Торғай тарихының шеті Сарыторғайдағы «Екі дін» мавзолейінен басталып, сонау Міржақып Дулатовтың ауылы Қызбелдегі «Қыз емшекпен» аяқталатын тәрізді. Асан қайғы бабамыздың айтқан «Қара суы бал татыған, ақ шабағы май татыған» Торғайдың кең даласында талай жорықтың іздері де жатыр-ау. Амангелді батыр қылыш сермеген Татыр көлінің ойпаты Татыр қырғыны, Қышшақ Сейітқұл жаяулап жүріп салған Албарбөгет бөгеті, Ахмет Байтұрсынов, Сырбай, Ғафу, Қайнекейден бастап, бертінгі Кеңшілік, Сейіт, Қонысбай, Серік, Қоғабай сияқты ғалым, ақын жазушылардың кір жуыш, кіндік кескен жерлері де аңызға лайық.

Торғайдың бері тұсы қарт Есіл мен Терісаққан өзендерінің бойындағы елжұрт та табиғат байлығынан кенде емес. Осындай бай өлкені басқарып отырған жерлес адам, басшылық дарынымен көзге түскен Социалистік Еңбек Ері Еркін Нұржанұлы Әуелбековтың өзі қызметке шақырып отырса, қалайша бармасқа. Ерекеннің көзіне түскенімізді қалай мақтан етпеске. Талантты басшы кім көрінгенді қызметке шақыра бермесе керек-ті.

Әлі есімде Алматы жоғары партия мектебінде Еркін Нұржанұлы Әуелбековпен кездесу өткізілді. Мектептің ерекше дөңгелене салынған оқу залына тындаушылар симай кетті десе де болғандай. Екі иығын тік ұстап, аяғын пық басып, мінберге келген Ерекен көзілдірігін салмас бұрын залды бір шолып қалғанда көзінен өт ұшқандағандай жарқ ете қалды.

Сөз кейпі әлі көз алдымнан кетпейді. Ерекен сөз шыққан бойдан бір сағат бойы Торғайдың тарихынан дерек бере келіп, облыс экономикасы мен әлеуметтік жағдайында біраз тоқталды. Облыстың жағдайы өте-мөте ауыр екендігін, шешілмей жатқан түйіндердің молдығын, кадр мәселесі толғандыратынын баса

айтты. Сол күні Көкшетаудың і тындаушылары торғайлықтарға қосып, әңгіме өткізді. Тындаушыларға бір-бір конверт үлестірді. Айлық еңбекақы көлеміндегі көмекке шала байыш қалдық. Ең бастысы - Торғайға шақырған үндеуі болды. Артынша облыстың атқару комитеті төрағасының орынбасары Павел Иванович Шишига келіп, әр облыстан оннан астам адамға Әуелбековтың атынан қызмет портфелін ұсынды. Өзімізге облыстық «Торғай таны» газеті редакторының орынбасарлығы тиді.

Айтулы уақытта Торғайға жеттім. Бұл 1978 жылдың тамыз айы болатын. Айтқандай-ақ, редакцияда редакторлық пен орынбасарлық орындары бос тұр екен. Редакторлық орынды Мәскеуде Академияны бітіріп жатқан Мәтен Бижановқа деп сайлап қойыпты. Орынбасарлық орынды маған лайықтапты. Екінші бір орынбасары Есмұхамбет Айтмағанбетов істеп жүр екеп. Мұны естігенде торғайдағылар шу ете қалды. Сөйтсек, үшеуіміз де көкшетаулық екенбіз ғой, Еркін Нұржанұлының әр адамның іскерлігіне, қабілетіне өрай қызмет беріп жатқанын жұрт қайдан білсін. «Жоқ, бұл нағыз жершілдік, өзінің жерлестеріне қызметті үлестіріп беріп жатыр» деген сөзді қаулатыш жіберсе керек. Бұл жел сөздің қырсығын Мәтен екеуіміз кейін ЦҚ-ға бекуге барғанда айқын сезініп, біраз теперіш көргеніміз бар. Осы сөзден қашқан болу керек, Ерекең «белбеуі босап тұрған басқарма болса, соның басшысын басқа қызметке орналастырып, оның орныш шақырған адамға беру керек» деген нұсқау берген болар, баспасөзде мемлекеттік құпияны сақтау жөніндегі облыстық басқарманың бастығы больш шыға келдік. Екі ортада бұрынғы бастық қызылжарлық Қазбек Зағыпаровқа обал-ақ болды.

Бір шаруамен Көкшетаудың темір жол вокзалында болғаным бар. Сонда сымдай тартылып Қызылорданың поезы тұр екен. Жолсеріктер озара еменжарық әңгіме соғып тұр. Әлден уақытқа біреуі тұрыңқырап қалған маған:

- Сіз көкшетаулықсыз ба? - деді.

- Иә, - дедім.

- Әуелбековке ескерткіш қойдыңыздар ма? - деді әлгі кісі.

- Жоқ, - дедім күмілжіп.

- Е, өз ауылының кісісінің аузы сасық деген ғой, - деді үшіншісі.

- Бізде, Қызылордада үлкен бір көшеге Әуелбековтің аты берілді, - деді алғашқы жігіт. Қаланың құрметті азаматы атағы берілді. Ол кісі тұрған үйге ескерткіш тақта орнатылды.

Теміржолшы жігіттер бұл сөздерді мақтан ете айта отырып, Ерекеннің жерлестерін жерге қаратқандай етті. Сол жерде Ерекеннің жарқын бейнесі көз алдыма тағы да жарқ ете қалды.

Еркін Нұржанұлының Қызылордаға ауысатын жылының қарсаңында жаймашуақ жаз айы еді. Ерекен облыс басшыларына бір-бір совхозды бекітіп берген болатын. Маған сонау Ақтөбемен шектесетін ең шеткі совхоз «Шилі» үлесіме тиген. «Шилі» - қойлы совхоз. Директоры кейін аудан әкіміне дейін өскен Мақсұт Шайкемелов.

- Сәке, - деді бір күні Мақсұт, - Еркін Нұржанұлы келейін деп жатыр. Не істейміз?

- Дайындал, - дедім. - Әуелі шаруашылығыңды бір аралап шығайық. Жұмыс тәртібі болсын. Экономикалық, элеуметтік көрсеткіштерінді әзірле. Шаруаң көзге ұрыш тұратын болсын. Ең бастысы тұпкі мәселелер қою керек.

Мақсұт шындап дайындалды. Шопандардың 49 қонысы бар. Мен өзім сол 49 қоныстың аты-жөні жазылған, шопандардың кім екендігі көрсетілген карта жасап алғанмын. Сол карта архивімде әлі сақтаулы. Соларды түгел аралап шықтық. Ерекеннің самолетімен қай нүктеге түсе қалатыны беймәлім. Бірақ ауданның бірінші хатшысы Мұхамедқали Айсін екі-үш күн бұрын келіп, нұсқау беріп кетті. Өлкейік өзенінің бергі қыратына (арғы қабағы Ақтөбе жері) кигіз үй тігілді. Ерекен жүреді - ау деген жердің бәріне бульдозермен жол салынды. Кейін ол жолдарды «Әуелбеков жолы» деп атап кетті ел. Ерекеннің не ішіп, не жейгініне дейін зерттеліп, дайын етілді. Тойдың болғанынан боладысы қызық больш, әбігерге түсті бәрі.

Ерекен де келді-ау «Шиліге». Кешігіп келді. Сөйтсек ауданның басшысы қасында болып, совхоздың ең шеткі Қызбелге шығар жағындағы шопандардың екі-үш қонысына ат басын тірепті. Самолеттен түсе бере Ерекен:

- Иә, шаруашылығыңды көрдік, - дегенде директорымның көзі жыпылықтап кетті.

- Үрейленбе, - деді Ерекең, - шаруаң жайлы, көңілге қонымды екен. Ауданның бір арбасын сүйреп тұрғаның тегін емес көрінеді. Ал үйіңе бастай бер енді.

Мақсұт сонда барып есіи жиып, кигіз үйге бастады. Төрғайлықтар көнақасы бере біледі ғой. Бәрі ойдағыдай болған. Мыңға тарта жылқыдан тандалған байтатдың еті қол тигізбеді. Ішіп-жем мол, Әңгіме дүкен құрылды. Арасында әзіл де бар. Бұл мәжілісті ауданның бірінші хатшысының өзі бастады. Айнала сөз берілді. Әлден уақытта Ерекең:

- Ал біздің өкілдің айтары жоқ па. Сәкен, айтшы кәне, совхоздың неше қойын жедің, - деді.

- Ереке, бұйырғанын жеп жүрміз, - дедім. Ерекең рахаттана күліп алды. Сөйтті де менің орныма өзі сөйледі. Совхоздарға өкілдердің неге бөлінгенін айтты. Олардың жалпы табысқа қосып жүрген үлестерін сөз етті. Өкіл жақсы болса, совхоз да жақсы дей келіп, «Шилінін» бүгіні мен келешегіне мол тоқталды. Бұл Торғай даласында Ерекеңмен соңғы кездесуім еді.

Еркін Бұржанұлы кадр мәселесіне мұқият қарайтын еді ғой. Адамды бір көргеннен танитын бір қасиеті бар еді. Сол сапардан кейін совхоз директоры Мақсұт інім әуелі аудандық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы, одан кейін ауданның атқару комитетінің төрағасы, артынша ауданның бірінші хатшысы, аудан әкімі больш жоғарылады. Ерекеңнің кадрға деген шарапаты осындай болатын.

Бірде Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхамет Қонаевты қарсы алғанымызда бәрімізді қолымызды алып амандасып, қысқа сөз сөйлеген.

Сонда:

- Сіздер бақыттысыздар. Еркін Нұржанұлы сияқты іскер басшыларыңыз бар. Еркін Нұржанұлы теңдесі жоқ талант иесі - деп Ерекеңнің арқасынан қағып еді.

Ерекеңнің талант иесі екенін, ұйымдастырушылық қабілеті мол екендігін онымен бірге еңбек етудің бақытына ие болғандардың бәрі біледі. Ерекең қайратына мінгенде тізесі қалтырап отырған талай басшыны көзіміз көрді. Бірде обкомның кезекті бюросынан кейін обкомның хатшысы Александр Давыдович Бурлаков үйін е барып, диванда отырған күйінде дүниеден өткен. Жұрттың аузына қақпақыл қоя аласың ба. Ертеңінде Бурлаков обком бюросының

қысымынаң өліпті деп сөз тарап кеткен. Оның шың-өңірігін бір құдай біледі. Бірақ Ерекеңнің алды қатты екендігі даусыз еді, «бей своих, чтоб чужие боялись» деп алатын да Ерекең бюрода өз жерлесі, обкомның бөлім меңгерушісі Жаскен Нұрғожинге тиісс бастайтын. Бұл сөзге әуелі езу тартқанымен отырғандар әкесін танығандай болып шығатын бюродан.

«Өзім батыр болған соң, кімді аяйын» дегендей, Ерекең өзін еркін де батыл ұстайтын. Оның орасан ұйымдастырушылық қабілеті осы мінезінен бастау алатындай еді. Ерекеңнің сол тайсалмас, өткір мінезі, шешімді іс-әрекеттері, жарқын жүзі көз алдымыздан кетпек емес.

Торғай даласы талантка тұнып тұр, тұнп тұра беретін де шығар. Қай ауылға барсан, бір айтқыры болады. Тіпті Арқалықтағы «оныншыауыл» деп аталып кеткен он қабатты біздің үйіміздің де өз айғқышы болған. Ол бүкіл көрерменді «Тамашада» таң қалдырған, сықақ сардары, «Торғайдың торы тайы,» өзімнің құдайы көршім - Сейіт Кенжеахметов. Үйде оның кітаптары толып жатыр. Үйдегілер оның кез келген кітабын оқыса, мырс етіп күліп жібереді, әйтпесе сықылдап кеп күледі- ай кеп. Әсіресе, «Месқарынның монологын» оқығанда өзімнің немере ағам Әнәс Ораловты еске алып, күлкіні тыя алмаймын.

Менің атым – Месқарын,
Бір өзімде бес қарын,
Шайдың қарны - оң жағымда,
Майдың қарны - сол жағымда,
Арақтың қарны ортасында,
Айда, же, қорқасың ба?
Қарынның болса, түр-түрі,
Бұл да спорттың бір түрі.

Ал күлмей көрші, кәне. Қтты менің ағамның бейнесі. Ағайындар құдалық болып жатса, ат шаптырып, Әнәсті алдырады. Ал ол болса, құдалықта әлгі қарындарды пайдаланып, ел-жұртты таң қалдырады. Міне, өмірден алынған, қаламын келістіре сілтеген шығарма осындай-ақ болар.

Сол Сейіт бәйбішемнің қайтқанын естіп, қазақтың ғұрпымен келінім Күлбағданды үйге енгізгенімді біліп, көңіл білдіріп,

қайырлы болсын айтуға әдейі Көкшедегі босағама ат ізін тірепті. Елдің амандығын айтып отырған Сейіт Торғайдың торғайдай тозғанын айтып, күрсінгені бар. Кәрі Торғай мыңғырған малымен, жанұшыра еңбек еткен ерлерімен даңқы шыққан еді бір кездері.

-Сәке, Торғайдың таспадай тартылған қара жолын білесің ғой. Баяғыда сол жолмен жүргенімізде ен даланы қаптаған мал көлденендеп, ерсілі - қарсылы жолымызды кесіп, жүргізбейтін еді ғой. Нансаң, қазір күні бойы жүріп келе жатыш бір-екі қараны көрсек, жабайы аңға тап болғандай елегізіп қаламыз. Мұндай сұмдықты көреміз деп ойлап па едік, - дейді Сейіт.

Төрт түлігің сай болса,

Көкорай шалғын көл қымбат.

Дәмі болса сөзіңнің,

Ел жайлаған жер қымбат, - деп баяғыда-ақ Кердері Әубәкір айтқандай, не түлігің сай емес, не сөзіңнің дәмі жоқ не арзан, не қымбат екенін айыра алмай қалған өтпелі уақыт болса да ауылға күн туған шақ жүрегі бар адамға ауыр тиері хақ.

«Торғай жанбыр жауса, балапанын қоғайды, бұршақ жауса өзін қорғайды. Қайтсін ол бейшара, бұдан басқа не амал бар? Ал пенделер ше?», - деп жазады жазушы Тұрсын Жұртбай, Жұдырықтай, жұдырықтай емес-ау, жұмса алақанға сыймайтын торғай екеш торғайдың әрекеті әлгіндей болғанда, ат үстінде жүрген, таққа отырған ел басқарушылар торғайдай тозған халқына пана болмақ, ауыл мұжтажын қалай өтеп, ел еңсесін қалай көтермек? Осыны ойластырып, түн ұйқысын төрт бөліп жүрген кім бар екен деп көз тігесің де жаратқан иеме сенесің де қоясың, оңғара гөр деп жалбарынасың.

Сейіт айтқан қара жол - Әуелбеков салғызған таспа жол. Бұл өзі Амантоғай, Амангелді, Торғай деп ежелден аталғанымен Жанкелдин сияқты қазақ аудандарын қақ жарып өтетін маңызды жол. Бұл жактың негізгі тұрғындары қазақтар. Ал орыстарды емге іздесең, табылып қалар, әйтпесе жоқтың қасы. Әлгі жол салынбай тұрғанда азаптың көкесін көретін еді жолаушышар. Ал қатар жатқан үш өзен тасығанда екі айдың әр жақ, бер жағында қатынас болмай қалатын. Іс сапармен барған қызметкерлер, түрлі өкілдер өзеннің арғы бетінде қалып қойса, әлгіндей ұзақ мерзімге қол-аяғы байланыш қалатын. Аралда қалған шопандар, малшылар азықсыз, панасыз зардап шегетіні бар. Бұл күрделі мәселені

шешу үшін облыс басшысы министрліктердің есігін дамылсыз қаға жүріп, маңызды деген үш жерден ірі көпір салғызды. Кәрі Торғайдан аэропорт орын тапты. Автобус жүріп, почта қатынасы жолға қойылды. Осыдан-ақ семіп қалған күретамырларға кай жүріп, халықтың көңілі жай тапқаны анық.

Жақсы жағдай жасалған соң, халықтың көңілі көтеріліп, еңбек әуені шарықтай түскен. Жабылып қалған мектептер қайта ашылды, почта байланысы жақсарды. Телемүнара халық игілігіне іс айналды. Жаңа үйлер салынып, мұражайлар ашылды, Мәселен, Мақсұт Шайкемелов басқарған «Шилі» кеңшарында 44-45 мыңға дейін қой, мыңнан астам жылқы, осыншалықты ірі қара мал өрістің сәніне айналды. Малдың өнімі табыс көзі больш, ауылға шыр бітті.

Торғайда адал еңбеккерлермен, мемлекет қайраткерлерімен кездесіп, жүздесудің сәті түскен. Әсіресе, Димаш Ахметұлы Қоиаевпен, Өзбекәлі Жәнібековпен, Қаратай Тұрысовпен. ақын-жазушы Сырбай Мәуленовпен, Ғафу Қайырбековпен Әбдіраштың Жарасқанымен, Кеңшілік Мырзабековпен, Серік Тұрғынбековпен, Сәкен сері Жүнісовпен кездесіп жүздескенімізде мейіріміз қанғанын несіне жасырайық. Ерлер елді өсірсе, ел ерлерді өсіргенін көзімізбен көргенімізге, соның басы-қасында болғанымызға қуаныштымыз. Торғайдан талай тарланбоздар шыққанын кім білмейді. Батыр да сонда, актер да сонда, ақын-жазушыларың да сан жоқ. Ахмет Байтұрсынов пен Мыржақып Дулатовтан бастау алған дара тұлғаларға кім басын имес. Сол ата-баба, аға буынның жолын қуған бүгінгі ұрпақтың да атақ-даңқы еш жерден кемшін соқпайтыны эмбеге аян.

Арман балам екеуіміз Бурабайдың тарихи жерлерін аралап жүрміз. Хан асуынан асқан сайын Бурабайдың қасиетті сиқырлы сұлу қойнауына бойлай түсесің. Бойлаған сайын ұйқыңнан жаңа оянғандай, дүниеге жаңа келгендей қос қапталдағы табиғаттың өзі қолымеп жасаған көркем суреттері тоқтай тұр десе көзің тоймай алдыңнан ынтыға келер тылсым жұмбақ дүниеге ынтыға, ұмтыла түсесің.

- Көз тоймайды-ау, ата. Не деген керемет! Ғажап..!, - дел қояды Арманым. •

Иә, бәрі сұлу, бәрі бұл тіршіліктегі жұмбақ! Міне, алдыннан жарқ еткен Ақ алаң. Бұл жердегі тау-тасты Абылайдың қалың қолы қолмен әдейі итеріп тастап, орман-тоғайын ығыстырып қойғандай. Дәл ортада жалғыз қайың піылбырып қалғыз^- Абылайдың ақ боз атының шылбырын сол қайыңға шалдыра салған шығар деи ойлайсың. Қол бастаған, ел бастаған хан үшін мұндай алаң керек болған ғой. Алтын күннің нұрына малынған көрініс соны меңзейді, соны ұқтырады. Оған қол созым жерде бұйра толқыны жағалауды соққылап жатқан Күміскөл, мүлгіп, сыңсып тұрған ну орман, анау тәкаппар Көкше, аспанның көк шайы шымылдығына сүнгіп бара жатқан тіп-тік сұңғыла Оқжетпес куә. Осылардың бәрі күнмен сүйіскен осынау аланды ешкімге қиғысы келмегендей қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай жан-жағынан қоршап алған да қойған. Бұл алаң - Абылай алаңы. Абылайдың барлық жеңістері бастау алатын алаңы, Сол аланды қаптап жүрген демалушылар, ерсілі-қарсылы өткен жолаушылар әлгі жалғыз ақ қайыңның бұтақтарына ақ байлап, Абылайхан ескерткішіне бас иіп, тәуап етеді. Біз, немерем мен жиен балам үшеуіміз де бабамызға бас иіп, тағзым еттік, Абылай алаңын тамашалап жүргенімізде:

- Ата, - деді Арман, - сіз ғой маған шығарманы қалай жазуды үйреттіңіз. Ал өзіңіз кімнен үйрендінің?

Бұл тосын сұрақ болды. Біраз ойлануға тура келді. Бұл сұрақтың төркіні журналистік жолға қалай келдіңге салды. Рас, педучилищеде көп нәрсеге үйрендік. Математика жағынан мұрнымның исі бармайтын. Ал шығарманы төрт пен беске жазғаным шындық. Орысшасы да солай. Ал ауызша айтуға келгенде шорқақ едім. Бірақ «сөйлей-сөйлей шешен боласың» деген рас. Мұғалім болған соң орнына келген сияқты.

Тың игерудің лепірме кезі. Газет-журналдардың қайсысы болмасын ұрандап жатады. Жазбайтын кісі жоқ сияқты. Біздегі оқу ісінің меңгерушісі Болат Ғалымтаев ағамыз аудандық газетке ұсақ хабарларды бұрқыратып беріп жатады. Жергілікті тілшіміз деп қояды. Бедел соныкі. Фермаға, бригадаға Бөкен бара қалса, құрмет соныкі. Оның алдында бәрі ұшып-қонып тұрады.

Нартәуекел! Мен де өлкелік «Тың өлкесі» газетіне жер жырттып жүрген тракторшыларды мақтап, жаздым да жібердім. Көп кешікпей «Зябь жыртуда» деген жиырма жолдық хабарым шыға келді. Бірақ аты жөнім «С.Хасенов» боп шықты. Кейіи атамның

атына жүрдім-бардым қараушы газет қызметкерлері осындай бұрмалаушылыққа барып жүрді. Тіпті бертінірек «Қазақ әдебиеті» газетіне шыққан «Сыйлық» деген әңгімеге де қолды осылай қойған.

Айтып айтпай не керек, әлгі хабарым баспасөзге жұмсаған барлаушым тәріздес болды. Көлемді мақалалар жаза бастадым. Ауылдағылар енді Болат ағама емес, маған көңіл бөлетін тәрізі. Журналистикаға біржолата бет бұруыма жол ашқан алғашқы әңгімем - «Қыңыр ботақан». Бұл әңгімеге ерекше назар аударып, мән берген «Тың өлкесі» газетінің бөлім меңгерушісі, кейінде жазушы Естай Мырзахметов ағам. Содан редакциямеи байланыс басталын, сонымен қызметке шақырумен аяқталды.

«Тың өлкесі» газетінің дүрілдеп тұрған кезі. ЦҚ-ның Совминнің органы «Социалистік Қазақстан» газетінен беделі де, мән-мазмұны да асып барады деген әңгіме де шыға бастаған. Газеттің бұлай шарықтауы, алдымен, оның редакторы марқұм Сафаржан Хайдаровтың іскерлігі еді. Түн баласы ұйықтамайтын редактор ғой. Өзіне де, өзгеге де дамыл жоқ. Оның үстіне газетте істейтін Қайыркен Сұлтанов, Рамазан Ахметов, Шәмшиден Дәуітов, Октябрь Әлібеков, Төлеубек Қоңыров, Сабыр Сауытбаев, Мұхаматжан Дәуренбеков, Амантай Кәкенов, Раушан Мақшанова сияқты (есіме түскен әріптестерімнен кешірім өтінемін) талантты журналистер еңбек етті. Оған ақын-жазушылар Әскен Нәбиев, Естай Мырзахметов, Мәди Хасенов, Нұрғожа Оразов, Бақыт Мұстафин, Жұмамұрат Түякбаев, Жарасбай Нұрхановтарды қосыңыз. Газетінің саиалы да мазмұнды шығуына барыш салып, ұйымдастырушылық қабілеттерін көрсеткен редактордың оң қолы Сұлтан Мәуленов, Зейнолла Әйтімов, Жылқайдар Қарпықов, Сайлаубек Қожамсейітов, Әнуар Имағамбетов, Әмір аға Нүркішев бір төбе еді.

КПСС Орталық Комитетінің бірінші секретары Никита Хрущев жүрген жерінде «қалғып, қалқыш» отырса да сөйлей беретін еді ғой. Соның салдарынан бүгін таңертеңгілік шығатын газет келесі күнге дейін кешігетін де жататын. Газет сондай қиындықпен шыққанына және партиялық газет екеніне қарамастан әдебиет беттері берілігі, көркем дүниеге де орын табылатын. Қаламының желі бар талай талапкерлердің мүлде жазушылық жолына

түскендері аз болған жоқ. Жас талапкерлерді даярлауда газет орасан рөл атқарды десем, артық айтқандық емес. Өз басым жоғарыда аты аталған қаламгерлердің мектебінен өткенімді мақтан етемін.

Хрущев тағынан тайдырылып, өлке тарқағаннан кейін бұрынғы бес облыс қайта ашылып, өз газеттері пайда болып, сол елдерінен келген журналистер өз жерлеріне тарап кетті. Целиноград облысының облыстық газеті «Коммунизм нұры» деп аталып өзіміз сонда қызмет еттік. Өмір аға Нүркішев редактор болып тағайындалып, біраз мықты журналистер осы газетте қалды. Кейін бұл газетке Октябрь Әлібеков, одан кейін Жомарт Әбдіхалықов редакторлық етті. Кім редактор болса да өлкелік газетте қал ыптасқан дәстүрді жалғастырып, жаңа заман, жаңа кезеңге сай жұмыс істеді, өзіндік жұмыс стилі қалыптасты.

Ең бастысы журналистиканың әліппесін үйреткен ұстаздарымның орны бөлек. Қазақтың Мемлекеттік университетінің журналистика факультетінде Тауман Амандосов бастаған Бейсенбай Кенжебаев, Хайыржан Бекхожин, Шерияздан Елеуенов, Сұлтанғали Садырбаев, Төлеубай Ыдырысов, Темірбек Қожакеев шәкірттерінің білікті маман болып шығуына маңдай терлерін төккен ұлағатты ұстаздар. Әсіресе, тактикалық істе шеберлігімізді шыңдауға Төлеубай Ыдырысов пен Темірбек Қожакеев ерен еңбек сіңірді Төлеубай ағамыз очерк жазуға үйретсе, Темен фельетон жаза алмағандардың біраз «шаңын» қакты. «Фельетон жазбасаң зачет қоймаймын, мемлекеттік емтиханға жібермеймін» деп әбден қорқытты. Не істейміз? Жазған құлда шаршау жоқ, іздендік. Таптық. Жерлес жолдасым Сәкен Әубәкіровтың қашанда қалтасы толған факты болатын. Архивтен табылмайтын суреттер де соның қойын-қонышынанан шығады. Бұл жолы да солай болды.

Облысымыздың Чкалов ауданындағы "Севастополь» кеңшарының директоры Синицин деген жемқор сабаз екен Ондайлар аз болған ба. Әсіресе, директорлар, бухгалтерлер сауда маңайындағылар бірігіп те, жеке-жеке де жеп, көзге түсетін. Өздері шетінен тоғышар, ойы-пасық, миы сасық, сырты-паң, іші-лаң болып келеді. Соттардың нағыз напақасы Ел арасына тарап кететін есек-аянның тақырыбы.

Сонымен факті беруші жолдасым да, оны жазушы-мен. Ғұмырымда кермеген адамды қалай жазу керек. Мемлекеттік емтихан жақындап қалды. Фельетонды жазбасаң, алты жылғы еңбегің зая кетпек. «Шын жыласа, соқыр көзден жас шығады демекші, жазып шығып едім, скегч-фельетон дайын болды. Қожакеев кекемізге ұнағаны сондай, «Социалистік Қазақстанға» апарыңдар деді. Редакциядағыларға да ұнаса керек, бір аптаның ішінде фельетонымыз республиканың біріппіі газетінде жарқ ете қалды. Сөйтіп біз Қожакеевтен құтылдык. Бірақ оның есесіне Синицин тұтылып, директорлық орнынан алынды. Бейшара езі туралы кімнің жазғанын да білмей қалды.

Обалына қалдым ба деп, көпке дейін ойлап жүрдім. бірақ артынан халықты сорған, көпшілікке қиянат жасаған адамға бір зауалы болу керек деп түйдім. Ойы пасық, тоғышарларға, жемқорларға, қиянатшылдарға сол керек те ғой. Кімде болса, істеген ісіне жауапкер емес пе. Бұл бірінпші және соңғы фельетоным еді. Журналистикадағы екінші ортам - Көкшетаудың -облыстық газеті Бұл газет еліміз тәуелсіздік алғанға дейін «Көкшетау правдасы» деп аталған. КПСС Орталық Комитетінің бас газеті «Правданың» інісі, бауыры деп осылай аталуы біздің керемет берілгіштігіміздің, тым әсіре қызыл «Бауырмалдығымыздың» бір көрінісі осындай болса керек.

Ақын емес адамды ақын қылған, жырлай білмейтінді жырлатқан, кеудесінде жаны бар адамның жүрегін жаулап алар сұлу Көкшө, сырлы да сырбаз Көкшенің бастауын сонау «Колхоз жолынан» алған «Кокшетау» газетінің 70 жылдан асып кетуі қандай қуаныш! Талай тепкішті көрсе де сағы сынбай келе жатқан газетің ғұмыры шексіз болғай!

Өзің тәрбие, білім беріп, ой-өрісінді кеңейткенмен, оң-солыңды аңартуға үйреткен, ел-жер көруге үндеген, түрлі мамандықтан хабардар еткен, ең бастысы, адамдармен етене араластырып, олардың қуанышымен қуантқан, ренішімен ренжіткен, былайша айтқанда, адам жанының инженері еткен газетінің замана ағынымен біте қайнасып, оның ыстығына күйіп, суығына тоңып, бір құлап, бір тұрып дегендей осыншама ұзақ жасауы жүрегінді елжіретпегенде қайтушы еді. Ғұмырымның 32 жылың, яғни жарты жасымды баспасөз қызметіне бергеннен кейінгі жерде осылай деуге құқым бар-ау деймін. Адамды оқып білім алған емес, қоршаған орта, қызмет

еткен жерің тәрбиелеп, өсіретініне әбден көз жеткендей. Сондықтан өзім қызмет еткен өлкелік «Тың өлкесі», Ақмола облыстық «Коммунизм нұры» (қазіргі Жомарт Әбілхальшов басқарып отарған «Арқа ажары»), «Көкшетау правдасы» газеттеріне, облыстық теледидар және радио хабарларын тарату компаниясының (төрағалары Кәрібай Мұсырман, Арман Шораев) ұжымдарышаыстыщ -ықыласым ала- бөтен. Бұл ұжымдардың бәрі де мені өздерінің ардагері санап, сыйлайтындығы үйде отырған зейнеткерге зор демеу, абырой, мерей.

Газеттің, теледидардан жетпіс емес сексен, тоқсан, жүз жасай беретініне шүбәм жоқ. Бірақ сол газетте бірге істеген қаламдас ағаларым мен апаларым, достарым мен құрбыларым газеттің арта беретін жасына ілесе алмайтыны өкінішті-ақ. Табиғаттың заңына қарсы келер амал да жоқ. Мұны кім болса да мойындайтыны анық.

«Өлі разы болмай тірі байымайды» демей ме халқымыз. Бұл арада дүние байлығы емес, рухани байлықты айтсақ керек. Сонымен аруақтары бір аунап тұссін деп, бүгінде арамызда жоқ, бір кездері егене еңбек етіп, дәмдес болған қаламдастарымды еске алсам, артықтығы жоқ сияқты.

Менің «Коммунизм нұрынан» «Көкшетау правдасы» газетіне келуіме себепші болған сол кездегі редактордың орынбасары қадірлі ағамыз, жазушы, «Республикаға еңбегі сіңген мәдениет қызметкері», Көкшенің құрметті бір азаматы Естай Мырзахметов болатын. Сондықтан шаңырағы биік, іргесі берік ұжымға алып келіп, журналистиканың аламан бәйгесіне қосып жіберген Есағана, мені бұйрығымен бекітіп кеп жіберген Әбділда Дүйсенов ағама мың да бір рахмет!

Көкшеде көрген алғашқы редакторым - Өміржан Оспанов, Өзгені білмеймін, өзім Өмекең марқұмды бір кездегі «Ара» журналында істеген қаламы өткір журналист деп білемін. Өмекең ешкімді теңгермейтін, өзгені өзінен кем санайтып, әсіресе облыс басшыларын менсінбейтін, ең ғажабы, орыстарды телефонмен сөйлескенде де кемсітіп, мінеп, шенеп, мысқылдап отыратын. Партияның қатаң тәртібіне қарамастан орыстарды есімдері Игорь, Анатолий болса, «Игеке, Итеке» деп, ит әлегін шығаратын еді.

Өмекеңнің жақсы жақтары да болды. Жас журналистерді жұмысқа орналастырып, тұрмыстық жағдай жасауға келгенде алдына жан салған жоқ. Әр күнгі өткізіп отыратын лездемеді айтып отыратын тұшымды ой-пікірлерді, айшықты тұжырымдарды өзінің өткір тілімен, астарлы сөздерімен жеткізіп отыратын. Өмекеңнің редакторлығы «Көкшетау правдасындағы» өмір мектебінің бір айшықты саласы деуге тиіспіз.

«Сары ала қаздар қаңқылдап, қанаттарымен су сабалап шүпірлеп қол бетіне түсті. Құс екеш құста сағынып оралған

ыстық мекенінің қызығына әлі тоя алмай, әлі мауқұш баса алмай жүр екен-ау сымпылдай қанат қағысып, сұңқылдай үн қатысын, қуана қиқуласыш табысуын-ай деймін тамсаньш». Осы бір сөйлемде елге, жерге деген ыстық сезім, сүйіспеншілік, туған жерге деген табынушылық көрініс бар емес пе табиғат байлығын қоя тұрып. Бұл менің Көкше жеріндегі екінші редакторым, жазушы Жанайдар Мусиннің «Ақ алаң» кітабынан келтірілген жалғыз сөйлем. Жәкеңнің шығармашылығының қайсысын алсаң да маржандай мөлдір сөздермен, көңіл тартарлық тенеулермен өрнектелер еді. Оның газеттерде жарияланған очерктері, әсіресе, репортаждары бір демде оқып шығарлық ойнақы болатын. Редактор ретінде өзгеден де соны талап ететін. Күнделікті лездемеде қайдағы жоқ ұсақ-түйек қателерді термелемей, кім құнды пікір айтып, ұсыныс жасаса, соғап назар аударатыш. Өзінің күн тәртібіне байланысты идеялары ұшан-теңіз туындай беретінін қайтерсің?!

«Көкшетау правдасы» газетінің шырқау биікке көтеріліп, Үкімет тарапынап марапатталуы және газеттің жасын айқындауы сол Жанайдар Мусиннің редакторлық тұсы еді. Бұл ретте мен де өз бетімше ізденіп, Қызылжардағы партия мұрағатын ақтарғаным бар. Сонда мына құжатты ала келгенмін. Из партархива Северо-Казахстанского обкома нартии. Фонд №22 опись №226

един. хран. №5126 связка №286 стр 135-136 Постановление
№16-07

Бюро Каргандинского обкома ВКП(б) от 2 марта 1935 г.
Слушали: утверждения редакторов районных газет: Постановили:
утвердить редакторами районных газет: «Колхоз екпендисі»
Акмолинского района - Токпанов (бывший редактор
Кокшетауской райгазеты) «Колхоз майданы» Айыртауского
района- Хасенеев, партстаж 1930 года, окончил 3- х месячный
курс газетных работников, сталс газетной работы С1934 года.

«Айыртауский колхозник» - Белкин (бывший редактор
Чистаякской МТС),

«Колхоз жолы» Кокшетауского района - Орманбаев, член
ВКП(б) с 1926 года, окончил САКУ, Ю лет на газетной работе.

«Енбек» Рузаевского района - Береев, пратстаж 1926 го iii.
СПШ, на газетной работе с 1933 года.

И так далее, всего насчитываются 30 районных газет. П.п.
Секретарь обкома ВКП(б) (Мусин).

. Обкомның мұндай қаулылары жиі қабылданьш, өзгертіліп
отырса керек. Мәселен, осы қаулыдан бұрын да, кейін де
өзгерістер болып тұрғанға ұқсайды. Айталық, мені алты
айлығымнан өз әкемнен тартыш алып, бауырына салған Қабиден
Хасенеев осы қаулының өзгертілуімен артынша-ақ Енбекшілдер
ауданының «Социалды құрылыс» газетінде редактор болған.

Мен 1976-78 жылдары жоғары партия мектебіне, одан әрі
Торғай облысына қызметке кеткенімде «Көкшетау правдасының»
шығу төркіні іздестіріліп, табылған екен. Сөйтіп газеттің шыққан
жылы 1930 жыл болып анықталған.

Қаламдастар жайлы сөзімді жалғастырсам, келесі кезекте
Хәкімтай Әміров тұр. Ғ ажап адам еді. Білім қандай, мінез қандай
тамаша десеңші! Ғұмырының басым көпшілігін ұстаздыққа
арнаса, газетте де сол ұстаздық болмысынан айрылған жоқ
Әсіресе жас журналистерге жүрегі елжіреп тұрар еді. Хакең тоқ
етерінің өзін бипаздап жеткізетін. Сыр мінез, кеңпейіл адам еді
Тұрсынбай Кәкімов газеттің кітабы-секретариатты басқарды Екі
колымен де жазатын шебер журналист. Әсіресе репортаж жазуға
мықты. Жұмыс барысында турашылдығы басым. Екі айтпайтын
өткір мінезді адам.

Сүлеймен Ақтаевты алпысыншы жылдардан, Ақмоладан білетін едім. Нағыз журналист. Үгіт, насихат тақырыбына әбден төселген. Жазудың нағыз қара өгізі еді. Оның басты бір себебі қаламақыны мол алу. Бұл жағына келгенде алдына жан салмайтын еді. Бір-екі айлық іс-жөсіарын алдын-ала белгілсіі қоятын. Мәселен, бір айда неше басмақала, қаншама материал жазып, қаншалықты қаламақы алуы керектігін хаттап-шоттап отырушы еді. Ал жолдастыққа, сыйластыққа келгенде ол-жомарт, қолы ашық.

Қошан Оразалин, Қайыржан Хайруллин деген ағаларымыз болды. Екеуі де газеттің меншікті тілшілері. Айтқанымызды хал қадарынша мүлт еткізбейтін еді қайран ағаларымыз. Қызмет бабымен күйініш-сүйініш араласын жатса да жергілікті жердегі таянышымыз солар еді. Қошекең материалш екі-үш беттен асырмайтын еді. Қайрекеңнің жазғаны құлаш-құлаш. Қошекең тоқ етерін жазады да «Өздерің кеңейтіп ала беріңдер» дейтін. Ал Қайрекең 17-24 бет жазып, «өздерің ішінен керегін теріп ала беріңдер» дейтін еді. Қошекең материалының ішіндегі кісілердің аты-жөніне келгенде мәттаақам. Ал Қайрекең болса, ортан белінен бір-ақ басатын. Ол кісінің жазуышда Панамаренка, Астровский, Алегович сияқты болып кете барады. «Қайрекең, мұныңыз не» десек, «е, біздің жақта опдай-ондай бола береді» дейтін.

Үшінші бір ағамыз Ешім Ыбыраев акті мен фактіге мығым. Жазғанының артынан шу шықпайтын. Сынаса қатыратыш, мақтаса Одақта бірінші адам больш тұратын. Жатқан жерлерің жайлы болғыр ағалардың мінездері қызық еді-ау

Жомарт Оспанов мен үшін қимас дос, ұмытылмас тұлға. Журналистік сезімі ерте оянғандікі ме, оның қалам сілтесі бөлек болатын. Қоғам құбылысын дәл сезініп, ағымдағы жағдайды ең құрығанда бір-екі ай бұрын болжап қоятыш. Озінің журналистік болмысын соған бағыптайтын. Сондықтан редакция басшылары онымен ерекше санасат. Кейбір ұсыныс-пікірлері қолма-қол еске алынып, жүзеге асыш жататын. Оның газетке сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Ауыл шаруашылығы бөлімінен шыққан талай рубрикалардың авторы да, орындаушысы да Жомарт. Жомарттың баспаларда, республикалық баспасөз, радиода жолдастары жетерлік еді. Оның жазғандары соларда жарияланыш жататыш. Орталық баспаларға қатысыш тұруды мен осы Жомарттан

тірендім. Соның арқасында талай очерктерім мен әңгімелерім авторлық жинақтарда жарияланды. «Дала тарландары» кітабым да соның жемісі.

Абзал досымды соңғы көруім 1978 жылдың 19-шы қарашасы. Сол күні жүгімді артып, Төрғайға бет алғам. Достар кимастықпен шығарып салып еді, Соның ішінде Жөкең де бар еді. Өзімнің туған күнімді жолда атап, жүгімізді Арқалықта түсіргеніміз сол еді, Көкшетаудан суық хабар сау ете қалды. Жөкең аяқ асты дүниеден озыпты. «Апырмай.-деген сонда бәйбішем Нүркен,-кеше Жомарттың біздің көштің соңынан тұра жүгіргенін байқап қалып едім. Көш соңынан қол бұлғап жүгіргенді жаман ырымға балаушы еді қазақ атам.» Сонысы соңғы қол бұлғауы екен ғой. Өттеген-ай!

Маман Ементәев-тұла бойы тұнған өнер, көп кездесе бермейтін ерекше адам, Жалпы Айыртаудың Егіндіағашынан талай талант иелері шықса, Маман солардың бірегейі десем, артық айтқандық емес. Оған оның ақындығы, сазгерлігі, орындаушылық қабілеті. қаламының желі барлығы куә. Бесаспап жігіт деп Маман сияқтыларды айтса керек. Өттең, ел-жұрт енді тани бастаған кезде ажал құшағында кете барды.

Дулат Сапиханов пен оның зайыбы Жаңылсынның орны бөлек адамдар. Артқында ұрпағы қалмаған нағыз жетімдер осылар. Екеуі де өле-өлгенше сол жетім көңілдерін білдірмеуге тырысты. Екеуі де ортамыздағы сыйлас, дәмдес болған бала мінезді аяулы жандар еді. Жаратқан ием алдарынан жарылқасын.

Осындайда ойды ой қозғап, өмірден өткендер түгілі жанымызда жүрген жаны жайсаң әріптестерімізді шамалы көрмей қалсақ, өзінді жалғызсырағандай сезініп, сағыныштан сарғаятын сәттерің, болатынына сене беріңіз. Газетте сарғая еңбек еткен, шама шаркынша өзіндік үлес қосқан ағаларымыз бен достарымыз, түрлі себептермен жан-жақта шашырап жүрген қаламдастарымыз, шүкір, баршылық. Адамды «ой, бауырымдап» дүниеден өткенде ғана еске алатын орынсыз әдет бар қазақ жұртында. Дұрыс емес ау. Олай болса, газет жұмысының ащы-тұшысын бірге көріп, ауыр жүгін жұмыла көтеріскен «Көкшетаулықтарды» атап өту де орынды сияқты. Қадірлі ағамыз, жазушы Естай Мырзахметов, ақын-жазушы, бүгінде атак-даңққа бөленіп отырған Төлегені Қажыбаев, жазушы, аудармашы, алматылық болып кеткен Сарбас Ақтаев,

бұрынғы редактор Мәтен Бижанов, жазушы Жабал Ерғалиев, қарт журналистер Рүстем Бермағамбетов, Баян Нүрпейісов, Октябрь Бұхарбаев, Әбділда Дүйсенов, Кәрім Илиясов, Жұмабай Есекеев, Нұрхан Ысқақов, Райхан Сейітова, Сайлау Көпикенов, Балталы Сәрсенбаев, Сәкен Әубәкіров, Тайлақ Жалмұрzenов, Қайырбай Төреғожин, Ойрат Асанбаев, ақындар Қорғанбек Аманжолов пен Тортай Сәдуақасов, Дәуренбек Шөрентаев, тағы да еске түспеген қаламдастар «Көкшетаудың» өркендетуге аз еңбек сіңірмесе керек. Бүгінгі артық қайсысы болса да қаламы әлі қолдан түсер емес. Көбінің бірақ кітабы шығып, жазушылар одағына мүше болулары және қуантады.

Үшінші бір орта-облыстық телерадио компаниясы. Төрағаның шығармашылық жөніндегі орынбасары болды. Облыста тұңғыш рет телехабарлар таратудың бақытына ие болдық. Мұнда, шығармашылық жаңа ұжым қалыптасты. Студия жетілдірілген жаңа техникамен жабдықталды. Жан-жақтан жиналған жас мамандар жұмыс барысында үйрене жүріп, шыңдалып, өсті. Компанияның қорында сақталатындай телехабарлар жасалды. «Ақ туыс Абылайды; желбіреткен» атты көп сериялы танымдық телефильм дүниеге келді. Тәуір деген хабарлар республикалық телеарналарда көрсетіліп жүрді. Бірақ, облыс жабылып қалып, қалыпқа келіп, көзге түсе бастаған компанияның шаңырағы ғана қалды, Әйтеуір, абырой болғанда, Көкшетау қайтадан түлеп, облыс орталығына айналғалы бері облыстық телеарна қайта ашылды. Бұған да шүкіршілік.

Бурабайды қанша араласаң да, қанша қызықтасаң да құмарың қанбайды. Жүре бергің, көре бергің келеді. Бір көрген жеріңе қайтып оралсаң, бұрыш көрмегендей, әйтпесе басқатүрге енгендей сезімде боласың. Немерем екеуіміз күні бойы жүрсек те шаршағанымыз білінер емес. Мышатабиғаттың бұлақүші бойыша қосымша қуат бергендей. Тағы да ақ бұлақ күлім қағып, ағып жатыр. Толқынды толқын қуалайды. Ойды ой қуалайды.

- Ата,-дейді немерем.- адамдар қалай жаман еді.

- Неге?-деймін мен.

- Күнімен жүргенде табиғаттың жақсылығына бойың сергісе, ал адамдардың қалдырған іздеріне қарасақ, бір түрлі болсаң,- ден күрсініп қойды ол. Оның не айтқысы келгенін мен де түсіне қалдым.

Жолыққан адамдарымыздың бәрі де Бурабай аймағы жөніндегі тарихи шындықтан ойлары таяз, ақиқаттан аулақ. Біз көбіне орыстарды жазғырамыз. Расында, олар тарихты әдейі бұрмалауға құштар. Жер-су аттарын өздерінше бұрмалан-ақ кетеді. Ал өзіміздің қазақтар Барабой, Синюха, Кафедра деп сайрап тұрғанда қарадай қаның тасиды. Оның солай еместігін біле тұра бұрыш айтқанына ызаң келеді. Өз бармағынды өзін тістейсің бе. Біразына түсіндіресің. «Какая разница» деп тұрғандарына налысың. Бүйтетінің бар қайдан қазақ больш туып едің деп ренжисің де қоясың.

Бас иіп, тағзым етерлік қасиетгі жерлердегі көрсоқырлықты көргенде тіпті еңсең түсіп кетеді-ау. Қай тасты көрсен, айғыздап бояп тұрыш жазған, ешкімге қажеті жоқ жазуларды көресің. Тіпті ақ қайындарға ойып жазғап жазулар да бар. Бояуды, қашауды қайдан алады екен дейсің.

Тоғайдағы аңдар мен құстардың қалмағандары да адамның хайуандығының нәтижесі, Көлдердегі жүзгіш құстар да безіп кеткен. Ағаш арасы қоқыстан аяқ алып жүргісіз. Әйгілі «Биші қайыңның» халі мүлде мүшкіл. Бұрын кеңес үкіметі уақытында ол ерекше күтімге алынып, айналасы қоршалғанды. Қазір оның сау тамтығы қалмаған. Биші қайындар жан-жағьшан адам- дұшпандар ынталаған соң, билемек түгілі құлауға таяу Немеремнің айтпағы осылар ма деп топшыладым. Екеуімі қасиетті Бурабайды бірінші рет көрмесек те, жаңа байқағандай әсерде болып, армансыз аралап, өткен өмірге бір шолу жасағандай болдық, «Өмірдің көбі кетіп, азы қалғанда» (Ақан сері) немереге аз да болса сабақ болсын деген ниетиен сыр шертілді. Сыр сандық алтынға толы ма күміске толы ма, ол жағын айту қиын. Әйткенмен әр адамның өз тарихнамасы, өзі жүріп өткен жолы бар. Соның ақ жолы ғана немере, шөберелерге жұғысты болса екен. Жарқын болашақ солардікі Көңілді-өмір жылатады, өмірді -көңіл жылатады десек, сопы немерем де естен шығармаса игі. Әкеден жетім қалғанмен атадан, әжеден тәрбие алған немеренің болашағына сенетінім анық. Жаңа заманның атпал азаматы болу ниетімен Астанадағы - еліміздің астанасындағы Евразия университетіне аттанып барады балам. Бурабайдағы қасиетті жерлері, бабалар рухы күш қуат, қасиет берсін оған! Ақ жол тілейді атасы.

Бурабай, шілде, тамыз, 2001 жыл

Мазмұны

I тарау. Хайуандар әрқапiан мейiрiмciз бе?.....	6-72
II тарау Құстардың сықылықтағанына құлақ түр.....	73-88
III тарау. Жылан арбаса, шортан шолмаса.....	89-102
IV тарау. Сыр сандық.....	103-150

Сәкен Хасенеев Қышыр ботақан
/дхеректі әңгімелер / Естияр балалар үшін

Кітапты құрастырып, редакциялаған Мәтен Бижанов
Дизайнеры Асхат Шәрімбаев Корректоры Қаламқас
Хасенеева

Басуға 26.02.2007 жыл қол қойылды. Офсеттік қағазы. Қаріп түрі
«Ешью New Roman». Кшыщ басылыс. Пішімі 1\8. Шартты баспа табағы
19. Тиражы 500 дана. Бағасы келісімді.

«Көкшетау қағазы» ЖИПС. 020000. Көкшетау қаласы. тел.: 8 (3162)
264592.